

БОГДАН ЧАЙКІВСЬКИЙ

ШАХІВНИЦЯ
МОГО
ЖИТТЯ

BOHDAN W. CZAJKOWSKYJ

**THE CHESSBOARD OF
MY LIFE**

Memoirs

New York

2007

БОГДАН В. ЧАЙКІВСЬКИЙ

**ШАХІВНИЦЯ
МОГО ЖИТТЯ**

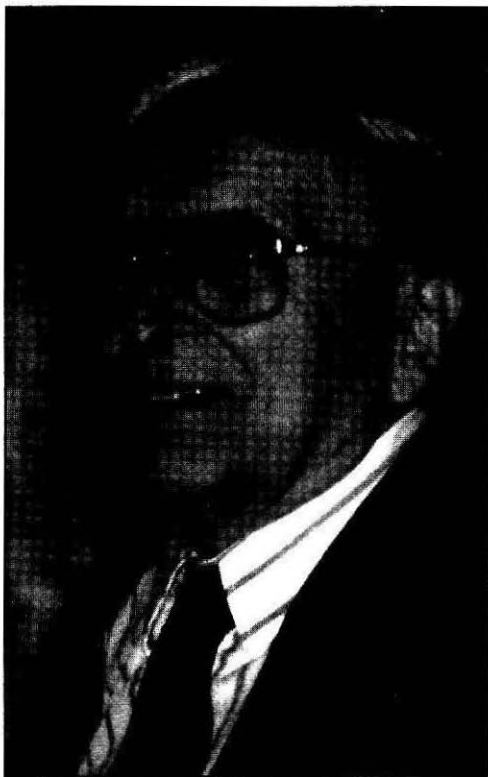
Спогади

Редактор – Галина Тельнюк
Editor – Halyna Telniuk

Library of Congress: 2006936516

Всі права застережені автором
All rights reserved by Author

З друкарні COMPUTOPRINT CORP., 1360 Clifton Ave. #402, Clifton, NJ 07012
Tel.: (973) 574-8800 Fax: (973) 574-8887 E-mail: computopr@aol.com

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Bogdan Chaykivskyi'. The signature is fluid and stylized, with a long horizontal stroke at the beginning and a vertical stroke at the end.

„...Історію мого життя я пишу для своїх онуків...”

Богдан Чайківський

Вернісажі пам'яті

...Пригадалось моє перше душевне, моральне і сердечне потрясіння, коли ще за часів перших поривів так званих Горбачовських перебудовних процесів в карпатське село Рожанка, де народилася моя дружина, вперше за 50 років приїхав рідний брат мого тестя пан Павло з далекого англійського Манчестера. Вся наша велика родина і напевно з пів села зібрались біля його батьківської хати. Ми, мов закам'яніли, коли з авта вийшов сивочолий "імпортний" інтелігентний панок, підійшов до воріт, впав на коліна і потягнувся до вичовганого десятиліттями невеликого хатнього порога — плакав і цілував, плакав і цілував. Саме тоді я вперше відчув якусь невимовну приязнь до цієї людини, дізнався про велику когорту українців-емігрантів, яких "советська власть" і власна доля порозкидала по світах, відібравши все найдорожче, що у них було, крім невичерпної любові до неньки-України і великої надії на якнай-швидшу зустріч з нею. І саме тоді моя Муза подарувала п. Павлові такі поетичні рядки:

Півстоліття — без України,
Півстоліття — на чужині,
Півстоліття — в душі руїни —
Не дай, Боже, таке мені...
А любили Ви Україну
І бажали їй мир і рай,
Та не згинули на колінах —
Дай таке мені, Боже, дай...
Бо любов Ваша така щира
Україні життя дає:
Стиглим колосом прагне миру,
Синім небом життя снує...

...Таке ж потрясіння поглинуло мою свідомість, коли почав знайомитись із рукописом книги Богдана Чайківського "Шахівниця мого життя". З одного боку, як чудесно і прекрасно, що нашому і наступнім поколінням залишиться отака сповідь-одкровення одного з тисяч, мільйонів українських емігрантів, а з іншого — як жаль, що сотні томів так і не буде написано, бо так стрімко відходять у вічність їхні нікому так і невідомі автори. Але радіймо і щиро подякуймо автору за такий чудовий прояв творчого натхнення, за такі неоціненні скарби пам'яті і її райдужні вернісажі, виставлені на показ для всезагального огляду. Поринаючи в сторінки книги, ми ніби мандруємо великими залами, де виставлені картини з життя, втворені так вміло і вправно неординарним мистцем. І до глибини

нашої свідомості доринає кожен штрих, кожен мазок. Мимоволі забуваєш, що то пише не класик української літератури, не автор, скажімо, десятка романів чи повістей, а звичайний розповідник... Та чи звичайний? Бо деякі картини, епізоди, діалоги написані так, що міг би позаздрити маститий літератор.

Віє зі сторінок і новизною висновків, думок, настанов... Ось лише кілька речень, взятих мною з різних сторінок книги:

‘Завжди цілуй руку простій селянській жінці. Вона – пані, вона годує нас, з нею навіть земля на “Ви” розмовляє.’

‘Який красивий і сильний народ і як тяжко змушений працювати. Невже лише така роля випала українцям?’

‘Невже ота цегла і мішки з піском вічно лежатимуть на ваших плечах?’

‘Українці також мають майбутнє і свою славу. Треба лише завжди пам’ятати про це.’

...Це те, що стосується загальноукраїнських цінностей. А скільки в книзі цікавих ниточок з дитинства автора, юності, зрілості, з яких вміло і вправно виткане велике мовне полотно, з яким з радістю і цікавістю ознайомиться не одне покоління читачів. Читаєш сторінку за сторінкою і все більше починаєш дивуватися: як спромігся автор не тільки відродити в пам’яті, а й оригінально подарувати нам до найменших дрібниць яскраві фрагменти своєї біографії. І головне, що вона стає все більш цікавішою для нас, читачів. Він ніби бере нас за руку і водить картинною галереєю свого минулого життя, і як вмільний, досвідчений, фаховий провідник пропонує нашому розумові і нашій уяві себе самого, своїх рідних, друзів, знайомих, усіх тих, з ким вчився, жив, працював, кого любив і не дуже, хто допоміг йому врешті стати таким, яким він є сьогодні.

Щоби підкреслити нашу уяву про героїв книги, автор Б. Чайківський, як “напророчив” йому ще в далекі дитячі роки вчитель Роберт фон Габерман бути художником-фотографом, висіяв сторінки твору цікавими, та змістовними, як і сам текст, світлинами. Вдивляєшся в обличчя і його самого ще від дитячих років, його рідних, друзів чи просто лемкині з далекого минулого і мимоволі ловиш себе на думці, що увесь цей світлинний матеріал готував справжній майстер фотографічної справи, а не фотограф-аматор.

Збагаченим нелегким життям, ставши через десятиліття мудрим, розважливим і гордим за пройдений шлях, представши перед нами щирим на розповідь про себе, так і хочеться сказати цьому чоловікові-українцеві: “Велика подяка Вам, пане Богдане, за книгу, за те, що Ви є, за такі вагомні і багаті вернісажі Вашої пам’яті”...

Степан Герилів, журналіст.

Retrospective

...I remember my first heartbreaking moral and emotional trauma, when during the time of the first breakthroughs of the Gorbachev's so called "perestroika" processes, my father-in-law's brother, pan Pavlo, came to the Carpathian village of Rozhanka, where my wife was born, from the distant English Manchester for the first time in 50 years. All of our large family and, probably, half the village, gathered by his father's home. We all were motionless when a gray-haired, "imported," refined-looking man stepped out of the car, approached the gate, fell to his knees and reached for the worn-out over the decades, small threshold of the house - he cried and he kissed it, cried and kissed. It was precisely then that I felt some sort of affection toward that person and learned about a large cohort of Ukrainian emigrants, whom the Soviet regime and their fate dispersed throughout the world, having taken away all of the most precious things from them beside their inexhaustible love for native Ukraine and a great hope for a soon meeting with her. It was then when my Muse presented pan Pavlo with these poetic lines:

For half a century - without Ukraine,
For half a century - in a foreign land,
For half a century - heart in ruin -
I pray God I have a different fate...
But you loved Ukraine
And you wished it heavenly peace,
And you didn't end your life kneeling -
Lord, I hope that's how I live...
For your love so pure,
Lends its strength and life to Ukraine:
Like a ripe spike of wheat seeks peace,
Life goes on under the blue sky...

Similarly, my consciousness was shocked when I read the manuscript of Bohdan Chaykivsky's book "Chessboard of My Life." On one hand, it is wonderful that ours and the next generations will inherit this telling story of one of the thousands, even millions of Ukrainian emigrants, and on the other, it is a pity that hundreds of volumes will never be written because their unknown authors are leaving this world so rapidly. But we should rejoice and give our sincere thanks to the author for this wonderful expression of creative inspiration, for these priceless treasures of memory and its colorful recollections, exhibited for everyone to see. Engulfed by the book, we seem to travel through the grand halls, where the paintings of life, executed so skillfully and masterfully, are exhibited. And each brushstroke reaches the very

depths of our consciousness. Inevitably, the reader forgets that the writing was done not by a classic of Ukrainian literature, not by an author of a dozen novels, but by an ordinary narrator... But is he really ordinary? Some of the scenes, episodes, and dialogues are written with such mastery that a prominent author could envy the style.

The pages also breathe at us with novel conclusions, thoughts, and advice... Here are but several sentences from the various pages of the book:

"Always kiss the hand of an ordinary peasant woman. She is a lady, she feeds us; even the earth address her respectfully."

"What a beautiful and strong nation, and how hard it is forced to work. Could it be that this is the only fate for Ukrainians?"

"Is it possible that those bricks and sacks of sand will forever rest on your shoulders?"

"Ukrainians have their future and glory as well. All we have to do is remember that always."

...These quotes relate to the general Ukrainian values. The book also includes many interesting fibers from the author's childhood, teenage years, and adulthood, which are so skillfully woven into a grand fabric of the language. Many generations of readers will enjoy this work. Reading page after page, one cannot help but wonder how the author was able to recollect and present to us in such original fashion the memorable moments of his biography. More importantly, it becomes more and more interesting to readers. It is as if he takes us by the hand and guides us through the gallery of his past life, and like an experienced, skillful, professional guide turns over to our imagination and our mind himself, his relatives, friends, acquaintances, all those with whom he studied, lived, worked, those whom he loved and did not, those who eventually helped him become who he is today.

In order to clarify our images of the book's characters, B. Chaykivsky, who was "prophesied" in distant childhood by his teacher Robert von Haberman to be an artist-photographer, included in the book scores of interesting and informative photographs. When looking into his face as a child, at his relatives, or at an ordinary Lemko woman from the past, one inevitably catches oneself thinking that a real master of photography and not an amateur prepared all this material.

Reflecting upon this Ukrainian man, enriched by a difficult life and bearing wisdom of many decades, who presented us with such sincere story about himself, I found myself wishing I could say: "Thank you, pane Bohdan, for the book; thank you for being, for such rich and important recollections of your life..."

Stepan Heryliv, journalist.

I

СОНЦЕ

...А сонце підіймалося все вище й вище. І жодна сила у світі не могла б зупинити переможного лету цього палаючого ядра...

Підлогою, через прочинене вікно вже блукають перші сонячні промені і голоси будять ранкову тишу. Не розібрати докладно слів, але я знаю, що розмовляють батько з матір'ю^(1,2). Розпочинається звичайний літній день. Сонце, відштовхнувшись від найвищої сосни, летить собі вільно і невимушено далеко в небо, понад лісом, річкою, горами, понад усією Лемківщиною, понад Сяноком⁽³⁾, — Плянетою мого дитинства, що здавалася мені тоді безкінечно великою і нерозгаданою таємницею. І хоч тоді я вже добре знав, що народився 22 червня 1915 в Австро-Угорській імперії, в Ліщині (Штаермарк), в родині професора латини Володимира Володимировича Чайківського і вже розпочав навчання в гімназії в Сяноці імені королеви Софії, і знав, що Земля безмежно велика і кругла, і що існує безліч різних галактик у Всесвіті, та все ж, бодай одна мільярдна частинка тієї Плянети і того Сонця — належали мені... Отак розмірковуючи про найменшу частинку мого сонця, раптом запитав сам себе: „Отже, якщо кожна людина має по маленькому шматочку отого сонця для себе, то всі, всі мають бути щасливі, всім має бути тепло і затишно? Тоді кожен має мати і по краплинці води, і по жменці вітру, і по кульці снігу, і по оберемку трави, і по зірочці, і по шматочку неба... і всього-всього, чого лишень душа забажає?”

Миттєво мої думки переносилися із однієї площини в іншу, з минулого в майбутнє, вільно ширяючи собі в просторі та часі: Ро-

бінзон Крузо, Еней, Петро Сагайдачний, бідна Катерина, Байда — герої книжок, які вже читав тоді, — хвилювали і бентежили мою душу так, неначе були близькими і рідними мені людьми. Я жив їхнім життям, їхніми долями, їхніми історіями, обдумуючи потроху свою, майбутню історію життя: якою вона буде? Що судилося мені? Чи вбереже мене мій Ангел на непередбачуваних та нелегких дорогах життя?

Сьогодні було соняшно і світло. Світ з усіма його радощами і прикрошами належав мені, і здавалося, що сильнішого від мене немає, і жодна прикрість не краятиме мого серця. Я — дитя, високих і могутніх Альпійських гір, я сильний і щасливий!

...Перший раз мене порятувала моя бабця Розалія⁽⁴⁾, коли мені було два роки. Я так захворів, що лікарі пророкували мені швидку смерть. Та вона мудра і рішуча жінка, мовчки взяла мене на руки і повезла в гори, до Команчи. Там купали мене в травах: чебреці та материнці, напували свіжим молоком та гірським повітрям. Сила поволі стала повертатися до мене і я пустився в перші „самостійні подорожі”. Так забрів якимось до сусідської хати, де саме обідала сім'я. Побачивши мене, маленького незнайомця, — господарі радо припросили до столу і почастивали варениками. Бабця моя мало не зомліла коли, оббігавши все село, — знайшла мене за столом у чужих людей. Ще б пак: передімною стояла здорова миска зі сметаною, а в руці я тримав вареника, більшого за власну голову. Вареник був із сірого борошна, глеккий, але я з таким апетитом його їв, що бабця не знала: чи їй радіти від того, що я почав добре їсти, чи плакати, що помру від скругу кишок. — О, Боже! — тільки ї спромоглася сказати старенька.

Отже, другим своїм народженням я завдячую своїй бабуні...

— Богдане, вставай, пора вже. Дивися, а то й життя проспипш — жартує батько і ласкаво посміхається. Він у мене красивий і добрий чоловік. Головне, як каже мама, що тато у нас, справедливий. — Вставай, вставай! Пора вже братися за скрипку. Етуди, гами. Вставай, сплюх.

— У мене ж сьогодні ще німецька мова. Роберт фон Габерман⁽⁵⁾, чекатиме на мене.

Роберт фон Габерман був німцем за походженням і я ходив до нього на платні лекції з німецької мови та літератури.

— Я пам'ятаю. До речі, вчитель тебе хвалив. Але здається мені, що і музика придасться тобі. Скрипка добре розвиває слух. Ти краще розумітимеш світ і чутимеш ті звуки, які не чують інші. Це важка праця, але вона, зрештою, принесе тобі насолоду. Це будуть твої скарби, які згубити в житті неможливо. Сьогодні хотів би

послухати твою гру. Так що підготуйся, як слід.*

...От, так завжди. А я мав такі гарні пляни сьогодні щодо рибалки з хлопцями. Батько мудрий. Йому легко говорити про якісь там скарби і науки. А ось вони всі мої скарби, навколо мене: сонце, річка, ліс, трава, на якій так чудово лежати, закинувши руки за голову і мріяти, мріяти про далекі острови і далекі океани, уявляючи себе Робінзоном Крузо, або битися з турками під Хотиним, топлячи галеру за галерою і визволяти козаків з неволі...

Мій батько Володимир Володимирович Чайківський був освіченою людиною: знав слов'янські мови, німецьку, польську та латину. Коли його мобілізували до австрійської армії, він в Ліцені контролював військову пошту. Учителював також в середній школі в Тернополі, викладав у гімназії, а ще був директором жіночого семінара у Сяноці, який готував учительок української мови до середніх шкіл. Також обіймав посаду голови Рідної Школи Українського Товариства, за що його обіцяли відіслати в Шльонск, якщо не припинить своєї „активної діяльності”. Батько був толерантним чоловіком і крім того, ще й великим дипломатом, отже, „активність” припинив, а „діяльність” не припинив. Отже, Рідна Школа Українського Товариства стала мати скоріше просвітницький характер, аніж політичний.

Тато мав гарне, аристократичне виховання. Не був різким у судженнях і висновках. І хоча був щирим українцем, затятим націоналістом не був ніколи. З повагою і любов'ю ставився до представників усіх національностей. Мама ж, навпаки. Можна сказати, що вона навіть боролася з його ліберальними поглядами. Тато завжди радив мені спочатку добре подумати, а потім вже говорити, і не приймати ніколи гарячкових рішень. А мама говорила, що важливе перше, емоційне враження від людини чи якоїсь події і треба довіряти своєму першому враженню, — тобто своїй інтуїції. За поміркованість і розважливість мого батька поважали, за красу і уважне ставлення до людей — любили. Отже, моїх маму й тата можна було розвести по різні сторони філософського сприйняття світу: тато був раціоналістом, а мама практиком.

— Завжди цілуй руку простій селянській жінці. Вона — пані, вона годує нас усіх, з нею навіть земля на „Ви” розмовляє.

* Треба сказати, що тоді я ще не знав, що мої заняття музикою і грою на скрипці будуть тривати понад десять років. І припиняться лише тому, що інші науки забиратимуть абсолютно весь час, і за браком, того ж таки, вільного часу, — я змушений буду припинити свої скрипкові справи, про що з боєм згадуватиму все своє подальше життя.

І я цілував руку тій пані, до якої ходив по молоко, і дивував завжди цим і саму пані і всіх її родичів та сусідів.

...1923 рік. Ямна — невеличке село в Карпатах. Там жила моя тета Оля⁽⁶⁾, яка вчителювала та бабця. Нас з сестрою⁽⁷⁾ батьки відвозили влітку до них. Моя сестричка була молодша від мене на 4 роки. В Ямні ми знаходили для себе безліч цікавих речей. Наприклад, поки сестричка бавилася в саду, я ходив на річку Прут ловити рибу. Найпопулярнішою рибою була форель. Зі мною ходив священник, а також канцлер Перемишльського єпископства. Він вчив мене ловити рибу.

От виходимо ми рано-вранці з хати та йдемо на річку. Беру з собою молоток. Він необхідний мені, щоб лякати рибу: вдаряти по каменях при березі, щоб оглушена риба вискакувала з-під каменя і тоді можна було її зловити. Ми дуже старалися, але за два місяці нашої рибалки не зловили ні однієї рибинки. Але ті ранкові прогулянки зі священником „на рибу” з молотком, я не забував ніколи.

Але пізніше, коли пройшли роки, навчився ловити рибу дуже спритно і різними способами.

Хата наша стояла на краю села. Недалеко була учительська громада, яка мала свою віллу і все доросле товариство там збиралося. А з другого боку була корчма та крамниця з господарем жидом⁽⁸⁾ і була у нього донька Сарочка, що була на два роки старша від мене. Якраз за хатою починалися стрімкі скелі. Я брав з собою сестричку Лялю, кликав ще жидівочку Сарочку і ми втрьох ішли гратися на ті скелі. Усі скелі були порослі мохом, в якому росли чорниці та журавлина. Ми збирали ті ягоди і їли. Було їх неймовірно багато. Я почував себе відповідальним за дівчат, хоча Сарочка і була старшою за мене на два роки. Ми любили бавитися в поїзд: продавали та купували квитки. Розповідали страшні байки про таємниці карпатського лісу та про різних домовиків, мавок та чугайстерів. Та найліпше ми бавилися в шпиталь. Я був лікарем, а вони моїми хворими.

Так кілька років підряд, кожного літа ми чекали на зустріч один з одним, щоб бавитися в наші ігри, збирати чорниці з журавлиною та розповідати нові історії. Я вже вільно читав тоді польською та українською мовами і мав в голові безліч різноманітних історій. Кожного дня я міг розповідати їм близько 10 таких історій. Вони слухали мене, роззявивши роти і затамувавши подих. Та коли Сарочка піросла і мала вже 11-12 років, мати перестала пускати її до нас. Казала, що вона вже завелика, щоб гратися з такими дітлахами, як ми. Сарочка й справді, страшенно змінилася, витягнулася вся, і під платтям у неї вже набрякли невеличкі гулі. Навіть погляд і

мова в неї змінилися і ми з сестрою відчули, що вона вже одірвалася від нашого казкового світу дитинства і живе якимось своїм, незрозумілим нам життям, в якому немає ні чорниць у траві, ні журавлини, ні страшних чугайстерів, ні мавок, ні відьом, ні казкових історій.

...А от іще виринув один із спогадів мого дитинства. Пригадую, стою собі коло тетиної хати. Мирно ходять кури по садочку, а в небі шуліки ширяють, — полюють. Усі місцеві кури та курчата страшенно боялися тих шулік, яких розвелосся того літа неймовірно багато. Я дивлюся в небо, спостерігаючи за довершеністю кіл, які птахи креслять в небі. Просто біля моїх ніг пасеться курка. Вона ніби ховається біля мене від загрози. Вона відчуває, що я людина, отже, головна істота у світі тварин та рослин і мене шуліки мають боятися. Та раптом, каменем з неба, падає птах з неба, — шуліка! І — просто на курку, не звертаючи на мене ні найменшої уваги... Я лише почув жалібний крик тієї курки. Серце в мене страшенно закалатало, здійнявся страшний лемент в саду, а шуліка із здобиччю — вже в небі. Від розпачу, я заплакав: вона ж ходила біля мене, сподіваючись, що я захищу її! А я сам від несподіванки, налякався, як мале курча і не зміг порятувати курочку. Мені було так шкода її, що вже не міг бавитися ні в які ігри і проплакав в кінці саду до вечора, роздумуючи над тим, що життя така непевна штука і може обірватися кожної наступної миті.

А наступного дня моя мала сестричка Ляля зробила нам з тетою та бабцею несподіванку. І я знов почував себе винним. А історія була така. Коли приїжджав зі Львова поїзд, моя тета Оля ішла на вокзал і зустрічала там холерників (гуцули так називали тих, хто їздив відпочивати в гори), а моя бабця тим часом готувала вечерю, — краяла суху ковбасу тонесенькими кружальцями. Ковбаса була запашною і дуже смачною. Я потягнув собі одне таке кружальце, коли бабця відвернулася на секунду і поклав собі до рота. А сестричка, що мала тоді лише чотири рочки, а я звісно був для неї авторитетом, і собі потягнула кружальце ковбаси і запхала до рота. Я засміявся, вона також і ми, як два змовники почали красти ті кружальця один за одним, запихаючи до рота. Раптом, сестричка затихла і, ні слова не кажучи, не зовсім певним кроком пішла з кухні на ганок. Та ступивши кілька кроків, впала, немов підкошена.

— Ой-ой-ой! Боже! Ляля вдавилася! — несамовито закричав я. — Допоможіть, бабцю!

На той час до хати вже повернулася тета Ольга. Вона захопила сестричку просто за ніжки, підняла і трусонула нею. Маленька закашлялась і з її рота посипалися шматки ковбаси. Сльози бризнули їй з очей і вона заридала! Тета та бабця з докором подивилися на

мене. Але тієї миті я не боявся б навіть найстрашнішого покарання — головне, що моя сестра була живою і здоровою. Все обійшлося, хоча могло й не так все оптимістично закінчитися. Я обняв сестричку та почав втішати, приговорюючи:

— Я більше не буду, я більше не буду. Пробач мені, прошу тебе.

А моя маленька сестричка лише схлипувала і тулилася до мене.

— Ходімо на пасіку, якраз тета пішла до бджіл, подивимось, як вона трутнів вбиває, — вирішив заспокоїти я Лялю. Ми дуже любили бігати на пасіку, хоч нам і не дозволяли цього робити. Але нашій цікавості не було меж.

— Сидить вже в хаті, розбишаки малі. Тільки і клопоту з вами, — обурилась бабця, почувши про наші наміри йти дивитися на бджіл.

— Ну, будь ласка, просимо вас, — удавано заскиглили ми з сестрою в два голоси.

Але тут втрутилася тета:

— А як вас ще бджоли кусають? Що я тоді вашим батькам скажу? Сидить ото краше біля бабці, а вона вам казку розкаже або пісню заспіває, — сказала своє останнє слово тета.

...У моєї старенької прабабці⁽⁹⁾, бо насправді вона і була нам з сестрою прабабцею, хоч і називали ми її ніжно „бабця”, що мала вже понад 70 літ не було ні однієї сивої волосинки і ніколи в житті не боліли у неї зуби. Була дуже мудрою і спокійною жінкою. А тета моя була рухливою і дуже самостійною. Мала пасіку. Та пасіка, здавалося, складала увесь сенс її життя. Вона мало не побожно ставилася до неї. Отже, і для мене пасіка була таїнством, чимось незрозумілим і неповторним. Тета з любов'ю доглядала її, любила витягати мід, рамці з вощиною і давати мені ковалою такої вощини пожувати. Вона дуже любила бджіл і вони її любили. Тета навіть ніколи не вбирала сітку на обличчя або рукавиці. Ішла з голими руками до цих небезпечних комашок, але бджоли не кусали її ніколи. Бабця ж була дуже вразливою до бджіл і якщо, не дай Бог, її кусала бджола, то одразу везли її до шпиталю.

Я дуже любив дивитися, як тітка вбивала трутнів, коли вони сідали на очко. Вона їх вбивала виделками і кидала на землю, а кури були вже тут як тут...

— Богдасю, заграй нам на скрипочці про козенятка! — просить сестричка.

Ну що ж, доведеться грати, якщо публіка просить. Звичайно ж, з більшою радістю пішов би на пасіку з тетою, але то вже іншим разом. А зараз — іду в хату за скрипкою, яку завжди вивіз з собою...

...А в 1925 році тета перенеслася до села Волосова. А за кілометр від тетиної хати була досить велика залізнична станція, куди приходили пасажирські поїзди. Це було село Цуцилів. Коли я закінчував другу класу середньої школи, то під кінець року професор питався у всіх: хто і куди їде на літо відпочивати, щоб дати посвідку, завдяки якій можна буде купити квитки на проїзд із знижкою. Коли я сказав, що їду до Волосова на Цуцилів, професор не повірив мені і поскаржився батькові, що я сміюся з нього. Очевидно, професор ніколи не чув таких дивних назв? Чи може йому видалася з цього якась незрозуміла для нього гра слів?

...То село було дуже цікаве тим, що половина села була українською, а інша половина — польською. Колись давно парох в тому селі дуже добре жив з поляком дідичем — власником тієї землі. Завжди спілкувалися, дружили, навіть ходили в гості та ночували один в одного. Аж поки, якось, дідич не вирішив продати ту землю, тобто вирішив продати весь свій маєток. Пароху це страшенно не сподобалося і він став намовляти людей, щоб вони не купували землю в дідича. Тоді дідич звернувся до польського банку і через банк продали землю. Ту землю купили поляки. Побудували собі костел, школу, крамниці. І стало село з двох частин. Одна польська, а друга — українська. Ті частини майже не спілкувалися між собою. Поляків називали мазурами. І нас ніколи не пускали до тих мазурів, а мазурських дітей не пускали на українську частину.

...Хата тети була в українській частині, коло потічка, який називався Стримба. Там я ловив на вудку рибу. І не тільки на вудку. Хлопці навчили мене ловити щупаків на сільку, тобто на петлю. До патика прив'язувалася мотузка з великою петлею внизу. Щупак сидів собі тихенько коло корча. Треба було спокійно пустити той патик із сількою близько до нього, щоб він звик до нього і не нервував, а коли почне рухатися, то зробити все, щоб він заплив в сільку. А коли тільки петля вже буде поза перших плавців, — різко смикнути і потягнути.

Пам'ятаю, була ще одна, більша річка — Ворона. Там були великі щупаки, що часом навіть ловили малих качок, отакі здоровенні виростали. Ворона була глибокою і великою річкою і щупаки могли там виростати здоровенними. Але сам я туди не ходив, лише з рибалками.

В Тисменичанах була велика церква і залізнична станція. Саме туди ми ходили усією сім'єю на Служби Божі. І от, туди, до місцевої церкви прийшов на пароха новий священик. Він був колишнім батьковим учнем з середньої школи. І цей молодий священик запросив нас усіх в неділю, на свою першу Службу Божу.

Нас посадили на найпочесніші місця. Сиділи: тато, мама та я з сестрою. По лівім боці в церкві були жінки, а по правім — самі чоловіки. Після Служби Божої розпочав він своє „казання“:

— Дав тобі Пан-Біг очі, а ти де ними дивишся? Дав тобі Пан-Біг руки, а ти де їх пхаєш?

Хлопці з дівчатами почали переглядатися між собою і підсміюватися потроху. А я тоді не дуже розумів, що той молодий священик говорив. Дивився на батька і намагався вловити його реакцію, та його лице було незворушним і дуже серйозним. А я собі думав: „Чого ті дівчата собі регочуться?“

...У Волосові через вулицю була площа засіяна конюшиною, а потім річка. Вона була стрімка і досить глибока. Я ходив туди на рибалку. Але вечорами після 5 години там купалися дівчата. Вони розбиралися: скидали сорочки, брали запаски і зав'язували собі спереду, а з-заду були зовсім голі. Потім, коли вони виходили з води і викручували ті запаски, то залишалися цілком розібраними. І найбільше мене цікавили їхні груди. Для мене це було щось дуже цікаве і незвичне...

До 1927 року я кожного літа їздив туди. Можна сказати, що я там майже весь час жив. Отже, і сформувалося моє відчуття природи: лісу, річки, гір — саме там. А в Сяноці я пішов до школи, коли мав 12 літ. А до цього вчився вдома. Так було прийнято тоді в багатьох сім'ях, у яких була можливість навчати дітей вдома...

„...Ти будеш чути звуки, якими наповнено Всесвіт...” Я ліг на землю і притулився до неї правим вухом, а ліве загулив рукою: земля гула, неначе велетенський орган підійною, і мені здалося, що я почув, як важко дихає вона обертаючись, нагріта сонцем і напоєна дощами...

...А сонце піднімалося все вище й вище. І жодна сила у світі не могла б зупинити переможного лету цього палаючого ядра...

— Ти стверджуєш, що Гегель⁽¹⁰⁾ назвав силу, що рухає історію вперед „світовим розумом”, або „світовим духом”? Так, так. Але, послухай, — саме це і ставить усі речі з ніг на голову. Наполягаю на тому, що вирішальними є матеріальні зміни. Отже, не „духовні передумови” ведуть до матеріальних змін, а навпаки: матеріальні відносини визначають духовні. Ти можеш ходити до церкви і вірити в Бога, але не забувай, що саме економічні сили ведуть до змін у суспільстві і саме вони рухають історію вперед.

— Пане вчителю, я прошу Вас навести приклад.

Роберт фон Габерман на мить замислився.

— Уяви собі грецький храм. Древній Пантеон з Акрополя. Його елегантний, витончений дах, можливо, найбільше привертає нашу увагу. Саме дах ми назвемо „надбудовою”. Але ж дах не може висіти у повітрі.

— Його підтримують колони.

— Будівля має перш за все міцний фундамент — „базу”, який несе усю конструкцію. Так і матеріальні відносини утримують думки та ідеї у суспільстві. Тобто надбудова суспільства є відображенням його матеріальної бази. Богдане, лише економіка допоможе твоєму народові. Економічні та соціальні відносини в суспільстві є базою, а спосіб мислення, політика, закони, врешті релігія, мораль, мистецтво, філософія та наука — надбудова цього суспільства.

Ці думки і опечалювали мене і збуджували одночасно. А як же моя ідея написати оперу на Франкового „Мойсея”? Це що, нікому не потрібно? Це лише відображення дійсності? Ні. Так не може бути. Світ — це симфонія, поезія, краса. А як же Шіллер, Гайне, Гете. „Той, кому три тисячі літ не промовляють нічого, у темряві неучтва живе з дня на день”. Це сказав великий поет!

„Богдане, найкращий час у житті, то є студії. Вчися уважно і наполегливо, поки можеш...” — це скаже мені видатний Роман Шухевич⁽¹¹⁾, який опікуватиметься мною, молодим студентом через кілька років у Львові. Це буде тоді, коли вчитимусь у Львівській вищій школі закордонної торгівлі, яку називали експортівкою, і житиму в панства Шухевичів на вулиці Косінерській, 18а. Але це буде ще не скоро...

— Але зараз прошу перейти до практичних занять. Твій батько не за філософські розмірковування платить мені по п'ять злотих за лекцію, а за те, щоб я навчив тебе німецької мови і готики (правильного каліграфічного письма).

І хоча пан Роберт фон Габерман не „відробляв” гроші, а давно вже говорив зі мною, як із рівним і наші заняття переросли у різноманітні бесіди, та все ж він з німецькою педантичністю пам'ятав завжди про свій головний обов'язок учителя.

— Так, з готикою у нас справи вже набагато кращі. А до граматики, раджу ставитися уважніше.

— Вчитель з німецької мови в гімназії не повірив, що це я сам, власноруч записав твір. Мало не назвав мене брехуном. Ось лишень погляньте, що він написав мені у зошиті: „Ist nicht selbständig geschrieben”⁽¹²⁾.

Вчитель, прочитавши, хитро посміхнувся, очевидячки, резуль-

тат його цілком влаштував.

— Вітаю тебе, Богдане. Це висока оцінка нашої з тобою роботи.

Ми ходили з учителем на прогулянки, багато говорили і сперечалися. Я був ідеалістом, мрійником, вчитель — матеріалістом, практиком. Головне, що я зрозумів тоді з наших розмов, це те, що до всього в житті треба ставитися по-совісті. Так старався жити мій німець-вчитель. І хоча був переконаним атеїстом, та все ж відчував, що існує якась інша, більша сила, що керує людськими ідеями, вчинками, моральними та етичними чинниками.

...Йдемо дорогою. Вчитель, як завжди філософує, а я слухаю, затамувавши подих. Сьогодні не до суперечок. Роберт фон Габерман настроєний на повчально-інтимний лад. Сьогодні будуть важливі і цікаві відкриття.

Проходимо повз будівництва. Мої очі зупиняються на робітниках, що носять цеглу дерев'яними східцями вгору. Могутні їхні плечі, обпечені сонцем, заливає піт, вітер коштає козацькі чуби. Очі сумні і зосереджені. Мені так боляче стислося серце, що я мимоволі відвернувся, ніби відчуваючи провину перед цими людьми. „Галерники. Бідні, закуті в кайдани галерники...” — шепочу сам собі.

— Який гарний і сильний народ і як тяжко змушений працювати. Невже лише така доля випала українцям? — Ніби читаючи мої думки говорить вчитель. — Ось поглянь, Богдане, і подумай: чому українці вічно мають на когось працювати? Чому лише українцям випадає найтяжча робота. Невже оте вікове рабство, в яке загнала історія український народ, ніколи не закінчиться? Чи українці не народжені для того, щоб керувати, бути лідерами в економіці, культурі, зрештою, для того, щоб створювати духовні цінності. Невже ота цегла і мішки з піском вічно лежатимуть на ваших плечах? Невже вічно українцями керуватимуть жиди чи німці? У них що, мізків більше? Уяви собі, щоб ця картина, яку ми бачимо з тобою, виглядала навпаки!

— А що робити, щоб так було? Ну, щоб — навпаки, щоб українці могли стати справжніми панамі і керівниками? — запитую я.

— Очевидно, вся справа в мисленні, в самоповазі. Український народ все себе рабом почуває. Зухвалості, гордості, впертості — замало. Треба змінюватися. Треба вчитися, щоб ставати будівничим. Ти — молодий, Богдане, і здібний. У тебе — вийде.

Мені стає трохи соромно і ніяково. Вчитель завжди змушує думати мене про складні речі.

— Працюй по совісті і думай про народ свій, живи для нього. Чи знаєш, як німці прокладали кабель до Америки? Не вдавалося їм

довго. Все кабель обривався: то через кілометр, то через два, то через три. Скільки грошей було страчено, скільки сили людської, розуму, поту, — але добилися таки свого. Є кабель від Європи до Америки. І заслуга в цьому мого, німецького, народу. Отак крок за кроком здобувається слава і сила кожної нації. Треба йти до мети. Українці також мають майбутнє і свою славу. Треба лише завжди пам'ятати про це.

...Я дивився на міцних чоловіків, що носили і носили цеглу, немов армія мурашок. Я дивився на майбутній дім, що ріс прямо на очах, на дім, в якому ніколи не житимуть ці люди, яких роля зведена лише до того, щоб носити, мити, подавати, гнути спину, коліна і... мовчати. Я дивився на їхнього жида-наглядача, роботодавця, від якого залежало майбутнє цих красивих і великих людей: „Так не має бути. Це — неправильно”.

...Висока трава покійно схилялася під поривами вітру, шуміли дерева, сонце починало припікати. Ми присіли під гіллястим осокором. Вчитель дістав з кишені два яблука, одне простягнув мені. Воно пахло сонцем, деревом, травою, небом. Яблуко було кругле і достигле, неначе ціла нота. Не пам'ятаю, щоб бачив колись такий гарний і довершений за формою плід...

— А знаєш, життя — складна штука. Багато доріг чекають на людину. Як правильно обрати ту, єдину і не помилитися? Ніхто того не знає і ніхто не може дати правильної відповіді. Лише наша совість вказує нам на наші помилки і пече, нестерпно пече...

На мить вчитель замовк, а я наставив вуха і затамував подих. Я боявся поворухнутися, коли він говорив зі мною про найсокровенніше або ділився своїми спогадами, думками. Хоча й тепер достеменно не знаю чи були усі ці історії пов'язані з його особистим життям, чи то був досвід його друзів або знайомих. Та й, зрештою, яке то мало значення. Вчитель на все життя залишиться нерозгаданою таємницею для того хлопчика, що вдивлявся у світ допитливими очима і робив перші, несміливі кроки в своєму житті. Мені було цікаво і таємниче: зі мною говорили, як з дорослим.

— Приїхав я у велике місто на навчання. Був ще зовсім молоденьким тоді. Порадили мені оселитися у однієї старшої пані. Це так звучить, що якщо старша, то ніби одразу стара. А була вона гарна, з великими блакитними очима, білявим важким волоссям, струнка, усміхнена. Звичайно, старша від мене, але дуже жіночна і приваблива — схиливши трохи набік голову і хитрувато примружившись несподівано розпочав вчитель свою розповідь. А я скося поглядав на нього, намагаючись уявити собі, яким він був у ті далекі роки його юності.

— Я жив у неї квартирантом, вчився. Коли стало сутожно мені з грішми і не було чим платити за кімнатку, вона лише посміхнулася і злегка обнявши мене за плечі, жартуючи сказала: „Не журись. Я не братиму з тебе платню. Живи собі, а коли будуть гроші і ти станеш великим начальником — віддаси”.

Був я молодим тоді, весна саме зав'язувалася: на дворі — весна, в серці — весна. А Мері (так звали її) гарна і така близька, лише очі сумні. Та це і приваблювало мене в ній страшенно: теплота, майже материнська і сум якийсь невідворотний. А тієї весни вона неначе розквітла і виглядала часом, неначе дівчинка. Я частенько любувався нею, коли бачив її, як вона порасться на кухні або просто іде по вулиці, злегка розгойдуючи торбинкою і ніби щось наспівуючи про себе. І от при-йшов якимось додому після навчання, дивлюся, а вона сидить коло столу і плаче. І волосся важкими потоками розсипалося їй по плечах. Питаюся, що сталося? А вона тільки схлипує. Я обняв її, і аж сам злякався від своєї сміливості. Думав, вона ляпаса мені дасть, відштовхне, скаже: „Що це ще мені таке, щоб якийсь сопляк так зухвало поводився.” А вона навпаки, ще міцніше притулилася до мене. Вже і не пам'ятаю, як сталося, але почав я її цілувати всю-всю: очі, лице, руки, плечі...

...З того таки дня ми стали разом зустрічати кожного ранку сонце. Вірніше сказати, що сонце будило нас в одному ліжку кожного ранку, а зорі кожної ночі підглядали за нами. Я почував себе найщасливішим у світі!

Ми старалися поводити себе між людьми так, щоб нічого не було помітно. Тим більше, що в неї підросла малолітня донька і ми не хотіли, щоб вона помітила щось. Тому вдень я був у своїй кімнаті, а на ніч переходив до спальні Мері. Звичайно, про платню за квартиру вже ніхто і не згадував.

— А чому вона плакала? — перервав я раптом розповідь учителя. Він засміявся, аж сльози виступили йому на очі:

— Її образив хтось біля будинку: чи п'яниця якийсь, чи шантрапа вулична. Вже навіть не пам'ятаю. Суть не в тім. Я думаю зараз, що плакала вона від весни і від любові, якої прагнула її душа і тіло. Очевидно, що я подобався їй дуже і вона мені подобалася, але треба було зробити перший крок комусь, і зробити його делікатно і природньо. Їй це вдалося, вона ж старша була від мене і більш досвідчена в цих тонких питаннях людських стосунків і кохання.

На мить він замовк. Лише чути було, як ворухиться життя в дереві під яким ми сиділи і в траві: все рухалося, повзло, вовтузилося, скрипіло, сопіло, дихало. Світ обертався і жив своїм вічним життям...

— Та настав час мені їхати від моєї Мері: закінчилося моє навчання і мене направили на роботу до іншого, ще більшого міста. Треба було збиратися. Останні тижні ми провели в напруженому мовчанні: я не міг залишатися і не міг пропонувати їхати Мері з донькою зі мною — занадто ще молодим я почувався для одруження. Тим більше, що не було ще заробітку сталого, положення. Вона мовчала, вона все розуміла. Та й не думав я тоді, що вона могла б ставитися до мене, як до можливої шлюбної партії. Мовчав і я. Лише боляче стискалося серце, коли дивився на той дім, де були разом, на те вікно, в якому кожного ранку бачили разом сонце, а вночі зорі. Мені хотілося сказати їй щось приємне, якісь теплі та важливі слова, хотілося сказати: „Я люблю тебе”, — та щось стискало мій язик і робило його негіддатливим і дерев'яним. Я не міг нічого їй сказати!

Зрештою, я сів в поїзд, а вона залишилася на пероні з легкою усмішкою на вустах і сумними, сумними очима. Що було далі? Пам'ятаю, як кури в цілу дорогу в поїзді і плакав, а її постать все віддалялася і віддалялася від мене...

Приїхав до іншого міста і закрутилося, завертілося: робота, нові знайомства, вогні великого міста. Я вже не вертався думками в минуле і лише іноді пронизував моє серце раптовий спогад. Пройшло так років з п'ять-шість. Я добре таки просунувся по службі і став начальником, ще не надто значним, та все ж. І одного разу в одній компанії моїх нових і веселих знайомих я раптом побачив „диво” — дівчину, якій було не більше ніж 17-18 років: біле важке волосся, великі блакитні очі, весняну усмішку, тонкий стан... Мені просто запаморочилося в голові. І тільки-но „диво” повернулася до мене, щоб представитися, як з мене, наче порив вітру, вихопилося: „Я люблю, тебе, дівчино моїх мрій. Я люблю тебе, весна моя найдороща”. Мені здалося, що знаю я її сто років, що лише на неї чекало все життя моє серце. „Я люблю тебе!” — хотілося кричати мені! Це було щось надзвичайне. Це було так сильно і могутньо, що я не міг себе стримати. Було враження, ніби мої вуста мовчали цілу вічність до цієї миті, неспроможні говорити, ніби моє серце спало від народження. Не знаю, що подумала вона та оточуючі, але ефект був вражаючий!

Вона допитливо і здивовано кліпнула на мене очима і тепло усміхнувшись запитала:

— Ви з усіма дівчатами так знайомитесь?

Її голос просто-таки приголомшив мене: я точно знав, що вже чув його раніше, лише не міг пов'язати все до купи. Серце гупало в грудях і в голові було неначе в розпеченій печі.

— Ні, лише з вами. Ви перша дівчина якій я кажу ці слова. Більше того, я переконаний, що ви — остання, кому я кажу ці слова.

До цих пір не можу збагнути, як я все це говорив, як набрався такої сміливості, нахабства. Мушу сказати, що на неї це справило величезне враження і вона закохалася в мене одразу.

Ми почали зустрічатися. Все частіше і частіше бачилися. Ми просто не могли один без одного жити. Земля мені втікала з-під ніг: Клара, так звали моє неземне кохання, — була юна, чудова, головне, я відчував, що вона страшенно рідна мені. Довірлива, неначе маленьке кошенятко, весела, пустотлива. Я був біля неї справжнім мужчиною: сміливим, непохитним, міцним. Неначе крила в мене за спиною вирости.

Та все ж, щось гризло мене, щось тривожило. Якесь дивне передчуття розпачу і печалі. Я пов'язував це з тим, що Клара молодша від мене і може розлюбити, що це для неї не так важливо, як для мене. І вирішився я на серйозний крок — одруження. Вирішив одним махом розв'язати усі свої переживання. Та й пора вже було думати про цей крок у своєму житті. Наближалось мені вже 30 років. Сказав про це Кларі. Не затинаючись і впевнено запропонував їй руку та серце. Говорив щось про наше майбутнє, про дітей, про сім'ю. Одним словом, всі ті слова, які говорять закохані в такі важливі хвилини свого життя. Вона зраділа так, неначе чекала цих слів від першої нашої зустрічі. Домовилися, що в суботу я прийду до неї додому знайомитися з матір'ю, — батько Кларин загинув і вони жили удвох з матір'ю.

Настала субота. Ще з ранку було мені якось моторошно від дивних передчуттів: „Все буде добре, втішав я себе. Це всі женихи так хвилюються. Нічого, все буде добре”. Ішов дорогою і щасливо усміхався. Купив квіти, вино, цукерки...

... Сходи... Двері... Дзвінок... Чекаю... Двері відчиняються і на порозі — Мері. Усміхнена, з великими сумними і здивованими очима. Усмішка поволі кам'яніє на її обличчі, очі розширюються... Не встигаю отямитися, а коридором вже біжить Клара і кидається мені на шию: „Мамо! Це він! Я тобі розповідала! Проходь, любий, проходь... скоріше!” Отут все стало на свої місця і зв'язалося в моїй голові до купи: і голос, і волосся, і очі, і стан стрункий... Двері зачиняються... назавжди...

Клара вийшла заміж, але не за мене. Я поїхав, зрозумівши, що мені треба бігти світ за очі, хоч Мері і не сказала мені ні слова, як і тоді в ті два останні прощальні тижні: я все зрозумів сам. Клара нічого не дізналася, розцінюючи мої дії, як не зовсім нормальної людини. Та хіба ж ми могли їй сказати правду? Я зрозумів тоді, що

треба вчасно говорити слова любові або ж не говорити їх зовсім. Я зрозумів, що покрав неначе ножем наші душі, я зрозумів, що доля мстить мене за якийсь негідний мій вчинок, я зрозумів, що Мері любила мене, що вона страждала по-справжньому, і я згадав, що навіть не запитав у неї про її загиблого чоловіка, що ніколи не цікавився її підростаючою донькою, що мені просто було добре біля неї, моєї ніжної і далекої Мері. Я не думав про них. Я думав лише про себе і про свою долю, не беручи до уваги їхньої. Я навіть не намагався їй писати, коли поїхав. Я просто розпочав нове життя. Це я так думав, що воно нове! А нового чи старого не буває! Воно одне, життя наше, покручене, заплутане, але одне...

...Ще довго Клара не сходила мені з голови і я ночами бив подушку кулаками і плакав, уявляючи її в обіймах отого чоловіка, за якого вона так скоро вийшла заміж. Я хотів убити його, розтрити, розчавити. Мені було боляче і самотньо. І доля таки звела мене з ним, з Клариним чоловіком. І звела в дуже вигідних для мене умовах: я був начальник, а він мій підлеглий. Влада була в моїх руках. Він стояв переді мною: невисокий, лисуватий, непоказної зовнішності чоловічок, але... з добрими і вологими очима. Я міг звільнити його з роботи за будь-яку дрібницю, міг позбавити його зарплати, я був для нього царем і богом в той час. Тим більше, що він нічогосінько не знав.

Та раптом мені стало соромно за всі оті думки, що носилися в моїй голові. Соромно і ніяково. Лисуватий чоловічок з добрими очима запитав запопадливим голосом:

— Ви мене викликали, пане начальнику?

— Так, так, — затинаючись промовив я. — За вашу добру роботу я хочу нагородити вас премією. Грошовою. Вірніше, не тільки я, а наша компанія хоче нагородити вас, як доброго працівника.

Очі полізли йому на лоб від здивування. Він почервонів трохи, ще не тямлячи, — жартують з ним чи розмовляють серйозно. Та я вже простягав йому конверт з чималенькою сумою в декілька його місячних зарплат.

— Я щиро дякую, вам і компанії. Навіть не знаю, що треба ще казати в таких випадках. Це моя перша премія. Як мені віддячити вам за це? Я такий зворушений!

— Візьміть сьогодні свою родину до ресторану на вечерю і скажіть, що це подарунок від мене... ну і від компанії. Підніміть за моє здоров'я келих вина. Оцим ви і віддячите і мені, і компанії. На все добре.

— Спасибі вам. Ми з Кларою, це моя дружина, і з її мамою

обов'язково сьогодні підемо до найкращого ресторану в місті і вип'ємо за ваше добре серце. Щиро дякуємо вам.

Отак закінчилася історія мого кохання. Я думаю, що вони дотримали свого слова і випили за моє здоров'я. А якщо так було, то значить, що вони пробачили мені мої гріхи невільні. Від того часу полегшало на душі мені і перестало мучити гірким докором сумління. Подумки я побажав їм усім щастя.

Вчитель замовк. Я боявся промовити і слово. Мені було чомусь сумно і тривожно: а що чекає мене? Якою буде моя доля? Не завжди ж я буду малим хлопчиком.

Маленька мурашка повзла по моєму яблуку. У неї була своя, мурашина, доля: повзти по моєму яблуку або ще десь і будувати своє нехитре життя. Я дивився на неї і уявив себе на мить стареньким дідусем, який розповідатиме історію свого життя якомусь незнайомцеві і мимоволі усміхнувся: „Коли ще те буде!?”

— Як би не склалася твоя життєва дорога, Богдане, з яких крутих виражів не малювалася б вона тобі, пам'ятай завжди одне: слухай своєї совісті, вона правильний шлях підкаже. Навіть, якщо наробиш помилок, — а ти їх обов'язково наробиш, — бо не має людини на землі, щоб не згрішила, — совість виведе на правильний шлях. Все можна виправити, аби бажання було. Ось так.

Роберт фон Габерман пильно вдивлявся в смужку лісу, що зеленим гребінцем відділяла гору від неба. Повернувся до мене, посміхнувся і, смачно вкусивши яблуко, несподівано сказав:

— Але ж і забалакав я тебе. Ну, вставай, пішли, а то дивися, як сонце вже високо піднялося! Ух, і яблуко нагрілося вже від розмов наших. А я ж сьогодні задумав трохи помучити тебе роботою з фотоапаратом.

Все своє життя я з вдячністю пригадував свого вчителя. Адже саме він визначив мій життєвий шлях. Дав впевненість і переконаність у правильності обраної дороги. Я пригадував розмови з ним, його настанови, його поради. Ті хвилини одкровення ніколи не забудуться. Він щиро хотів, щоб моє життя склалося вдало, щоб завжди я поступав по-совісті, мудро і розважливо.

Мій перший вчителю! Я пам'ятатиму Вас завжди і молитимусь за Вас...

Треба сказати, що Роберт фон Габерман навчив мене нелегкого ремесла фотографії. Моє бажання малювати він зумів переформити у практичну і нелегку діяльність.

— Ти будеш художником-фотографом. Ти будеш першим фотографом, що вміє власноруч робити кольорові фотографії. Для

цього знаєш які фантазія і терпіння потрібні! Ого-го!

Бути фотографом у ті роки було зовсім не те, що сьогодні, коли майже кожен має власну, цифрову камеру. Тоді це було набагато складніше. По-перше, це була кольорова фотографія. І це було головною особливістю і відмінністю від чорно-білої фотографії. Тут таки справді, вимагалась суто німецька терплячість і настирливість. Фотографій у кольорі тоді ще майже ніхто не робив і це було дуже складно. Сам апарат і всі прилади до нього були дуже важкими і незручними. Щоб зробити декілька фотографій, а потім їх ще й виготовити, треба було добряче попрацювати: художньо вибудувати кадр, встигнути зафіксувати його, проконтролювати спалах. А потім довготривалий процес прояву плівки, що була тоді у вигляді скляних пластин, які потрібно було змащувати желатиною, додавати колір, сушити, потім знову змащувати, додаючи вже інший колір, — і так десятки разів повторювати ці операції для того, щоб нарешті вийшла одна фотографія в кольорі! Тобто, погляд і навик художника був необхідний у цій роботі. За день я робив по десять-дванадцять таких фотографій.

Пізніше, коли працював в Лемківському⁽¹³⁾ музеї в Сяноці, це мені дуже знадобилося. Але це вже буде наступна сторінка моєї розповіді.

...А сонце піднімалося все вище й вище. І жодна сила у світі не могла б зупинити переможного лету цього палаючого ядра...

— Що хочете мені кажіть, але відспівувати я буду лишень за 10 злотих. П'ять мало. І не треба мене вмовляти, а то так кожен буде просити. Вас багато, а я один. І всі ви бідні і грошей у вас ніколи немає.

* — Що за дивина? Та побійтеся ж ви Бога. Щоб священик і таке казав.

В натовпі зашуміли. Прибитий горем чоловік стояв коло труни, в якій лежала його мертва дружина і благальним поглядом дивився то на священика, то на людей, ніби шукаючи у них підтримки. Видно було, що він просто не знає, що йому робити. Очевидно, що 10 злотих у нього не було. Похоронна процесія, зупинившись коло церкви сперечалася зі священиком. Шум зростав.

Батько взяв мене за руку і ми підійшли ближче. Я знав, що мій батько вчив багатьох священиків у Сяноці української мови і тому знайомий був з багатьма особисто. Тих священиків називали у нас кацапами або москвофілами, хоча по-російськи вони ледве

вміли говорити, а писати вміли лише: „Вход с лица”⁽¹⁴⁾. Це дуже смішило нас усіх і не викликало поваги до цих священників. Вони відносили себе до так званого товариства, або як вони казали — “общества Качковского”⁽¹⁵⁾.

— Зараз я підійду. Постій тут, — сказав батько і розчинився в натовпі.

Я бачив, як він підійшов до священника і почав з ним розмову. Натовп затих. Мого батька поважали і вважали мудрим чоловіком. За хвилину розмови він повернувся до мене і ми пішли додому.

Я не став розпитувати батька, що він говорив священникові. Очевидно, налагодити ситуацію і вмовити священника відправити панахиду не вдалося, бо похоронна процесія рушила на кладовище сама з труною, без священника. А той “священослужитель” так і залишився біля церкви один.

Той священник, як раз і належав до товариства „Бескид”⁽¹⁶⁾, що складалося із священників-кацапів, москвофілів. Саме слово “бескид” вони писали старослов’янською мовою з “ъ” твердим знаком на кінці. Суспільство було поділено на дві частини. Перша частина, більша — кацапи, а друга, менша — українці. Так і чуеш слова Франка з його поезії:

*Приїхали до Сянока,
Там Русь тверда мов опока.
Впала наче в дур!
Русь — од Сяна до Амур
Русин каже: добре братку!
Хай вам буде по Камчатку!*

Пам’ятаю, коли прийшов до другої кляси, то серед нас було десять греко-католиків, серед яких восьмеро були кацапами, а лише двоє, я та лемко з Боська — українцями. Всі, хто належав до “Бескиду” були страшенно багатими і мали великі маєтки. Саме товариство “Бескид” володіло прекрасними залами та різноманітними приміщеннями. Та люди їх не любили за погану вдачу і за любов до грошей. Власне, народ їх мало цікавив і вони ніколи не поділяли ні поглядів, ні переживань простого люду. Це були дві окремі групи людей, не пов’язані між собою нічим. Люди жили своїм життям, а оті попи-москвофіли — своїм.

Треба сказати, що додаткові лекції української мови та літератури, які влаштовував мій батько, Володимир Чайківський, кожної суботи, дали свій позитивний результат.

На ці лекції могли приходити усі бажаючі, щоб покращити свої знання з мови. Приходили і мої однокласники-кацапи і стара-

лися вчити мову, щоб не бути відірваними зовсім від своїх друзів-ровесників, які говорили українською мовою⁽¹⁷⁾. Це було дуже цікаво, хоча й непросто всидіти в клясі, особливо, коли всі твої ровесники на річці відпочивають, а ти сидиш над книжками і зубриш Котляревського.

Але після занять ми почували себе справжніми мученками і героями від науки.

Всі ці заняття не пройшли даремно: перед матуральними іспитами у восьмій клясі, ситуація змінилася: із десяти греко-католиків, лише двоє залишилися „кацапами”, а восьмеро були справжніми українцями. І за це треба подякувати моему батькові.

Згодом, до нас почали приїжджати нові, молоді священники. Це була новітня українська генерація православних священників. Війнуло свіжим вітром. Лише старі священники залишилися проросійського направлення. В багатьох селах люди почали масово переходити до православної церкви, які нашвидкоруч організовувалися в якійсь із хат, а церкви, керовані похмурими москвофілами — порожніли. Служби відбувалися в таких імпровізованих церквах-хатах. Молоді православні священники були дуже прогресивними і йшли разом з народом, не виділяючи себе ні в чому: ні в побуті, ні в соціальному положенні.

— Богдане, а хочеш мені у пригоді стати і справжню чоловічу роботу виконувати? — запитує тато.

— Звичайно, — не задумуючись відповів я. — А що то за робота?

Батько засміявся.

— Погоджуєшся, а не знаєш на що. Та не переживай. Це цікава робота. Пам'ятаєш пана Лева Геца⁽¹⁸⁾? Цей пан задумав у Сяноці влаштувати Лемківський музей⁽¹⁹⁾. Також суддя Франц Коковський⁽²⁰⁾ буде допомагати йому у цьому. А ще я, а також потрібна твоя допомога, як фотографа!

Нічого собі! Я аж налякався. Оце так! А я думав, що це просто забавки. Уроки художньої майстерності. А раптом не вийде? Чим я можу допомогти таким солідним і розумним людям та майбутньому музею?

Лев Гец був старий Січовий Стрілець. Ще коли був у війську то зробив кілька сот своїх власних малюнків. Це був розумний і серйозний чоловік. Суддя Франц Коковський також був людиною освіченою і дуже розумною.

— Тату, а де ми цей музей влаштуємо?

— В замку королеви Бони⁽²¹⁾. Він стоїть без діла. А так буде там музей. Лише треба все зібрати для нього. А край у нас цікавий і

багатий. Матеріялу достатньо. Лише треба з любов'ю і розумінням укласти все це і організувати правильно. А ти повинен бути уважним і слухняно виконувати все, що тобі на-кажуть.

(Польський уряд негативно ставився до всього українського. А до лемків — прихильніше. Вдалося навіть “вибити” у поляків пасажирський вагон для збору предметів старовини (образів, старого одягу, посуду) для влаштування Лемківського музею).

Я радісно погодився, хоча й хвилювався страшенно; і так розпочалося моє дослідницьке життя. Ходили ми з експедиціями Лемківщиною аж до Горлиць. Я зі своїм фотоапаратом, Франц із записником, а Лев Гец з мольбертом. Франц записував розповіді старих дядьків, які ще пам'ятали сиву давнину, Лев робив замальовки, а я фотографував. Кожного дня ладував я собі по 12 металевих касет з шкляними плитами для фото-графій і вирушали ми в подорож. Збирали старі образи, антими́нси⁽²²⁾, старовинні речі. Так ходили по два-три тижні, мандруючи від села до села, від хати до хати, від церкви до церкви. На Лемківщині збереглися церкви ще від 13-14 століть. І збудовані вони були дуже своєрідно. Ми усі обходили, які були поблизу Сянока. Це були незабутні подорожі. Дорогою нас весь час мучив голод і ми видумляли собі у мріях чого б хотіли з'їсти. Отут уже наша фантазія не мала меж.

...Вступасмо до нового села. Сонце пече немилосердно. Саме жнива розпочалися: тому в селі порожньо. Всі в полі. Пан Коківський довідався, що в тутешній старій церкві є дуже цінні образи. Треба було б подивитися на них і поговорити зі священником, щоб передав їх до музею, на реставрацію, та на збереження. Але біля церкви лише старий священник та паламар. Церква давно закрита і люди не ходять до неї. Він направляє нас до молодого православного священника.

Той радо приймає нас: це молодий і веселий чоловік. Ми, хоч і змучені та голодні, посміхаємося також йому.

— Доброго дня, вам, добрі люди! Що привело вас до нашого села? Змучені я бачу і голодні, напевно ж! То ж — спершу поїсти треба, а потім вже до розмов. Згода?

О, про те, що голодні, можна і не нагадувати: в животі кишки вже давно „грають марш” і співають найтужливіших пісень.

— Зараз налаштую обід для вас. Чим багаті, тим і раді. Стіл наш бідний, зате від щирого серця, — заметушився священник і почав ладувати на стіл.

І от, на столі з'являється хлібина, сіль, тарілочка з олією. Священник біжить на город і приносить пучечок зеленої цибулі та декілька головок часнику. “Розкішна трапеза” приємно лоскоче ніс і

вносить якесь відчуття сімейного спокою і гостинності. Священик винувато усміхається, розводить руками і припрошує до столу:

— Отче наш, що еси на небесах. Нехай святиться ім'я Твоє...
— розпочинає молитву священик, побожно склавши руки.

Ми молимося разом, хрестимося і сідаємо до столу. Обід видався на славу!

— Ну з чим навідалися до нас? — запитує священик, як ми тільки трохи оговталися та прийшли до тьми від довготривалої подорожі.

Коковський та Гец розповідають, що — так мов, і так, — чули про скарби (образи та речі різні старовинні), що є у вашій церкві. А ми взялися якраз лемківський музей упорядковувати, і просили б вашого дозволу дещо взяти з церкви. Тим більше, що в музеї всі ці речі відреставруються та й зберігатимуться надійніше ніж в сільській церкві. А це велика користь для народу і для історії лемківського краю.

— Справа добра і потрібна сьогодні, — замислено промовив священик. — Але без узгодження з моєю громадою, я таких рішень приймати не можу. Це все належить громаді: і церква, і образи, і антимінси. Все це віками зберігалось тут в церкві. Ще їхні прадіди молилися перед цими іконами. Так що, треба дозволу в громади питати. Церква давно вже стоїть пустою, але без дозволу громади, нічого не можу обіцяти. Доведеться вам зачекати до вечора, коли всі повернуться з поля. Тоді й зберемо усіх, нехай вони вирішують.

...Настав вечір. Широким шляхом, верталися люди. Зморені цілоденною важкою роботою, вони верталися до своїх родин. Їхні обличчя, обпечені сонцем були зосереджені і схвильовані водночас: до них вже дійшла вістка про те, що сьогодні відбудеться збір громади для вирішення якихось несподіваних питань, пов'язаних з культурою. Тож усі пішли просто до хати, де мешкав священик. До десятої години вечора набилася повнісінька зала людей. В їхніх очах було здивування і очікування.

Першим виступив молодий священик і, познайомивши громаду з незнайомими „новоприбульцями”, тобто нами, — коротко виклав суть справи і мету нашого візиту.

Спочатку всі притихли, а потім потроху почали шуміти:

— Віддати образи? Та вони ж мають бути в церкві! Кілька віків вже провисіли там.

— Вирішувати вам, шановна громадо! — зупинив усіх на мить священик. — Та знайте одне, що оці люди роблять для нас усіх дуже важливу справу.

Ми трохи винувато стояли з потупленими очима. Нам було

незручно і ніяково трохи, що змусили цих людей в період жнив ще й вирішувати такі нагальні для нас справи.

— Ці образи належать вже не тільки вам, а й усьому українському народові, усім лемкам. Про них повинні знати не тільки ваші діти і ваші онуки, а бачити і розуміти їхню велич мають також усі ті, хто прийдуть до музею. А саме в музеї про них зможе дізнатися набагато більше людей. І всі будуть знати, що існує на землі таке село, такі люди, які зберігали всі ці скарби і дбайливо передавали з покоління в покоління.

Всі знову притихли. Лев Гец, Коковський і я також мовчали. Яке рішення прийме громада ми не знали, хоч бачили, що народ дуже поважає священика і прислухається до його думки. Та й погляди їхні потепшили і народ з зацікавленням розглядав нас усіх. Чоловіки — а в хаті переважно були чоловіки — буквально ловили кожне слово молодого духовного пастира, хоч і були набагато старші від нього та більш досвідчені. Я бачив в їхніх очах довір'я і теплоту.

Та нарешті виступив найстарший з-поміж них:

— Думаю собі так. Пан отець правду каже. По всьому видно, що люди з далека прийшли і люди ці — наші українці. Не пройшли б вони такої довгої дороги, якби не хотіли добра усім нам і нашому народові. Може це й треба так, щоб про наше село узнали люди. Може і ми своєю скромною славою доложимося до великої скарбниці нашого великого народу. Думаю, що треба віддати образи цим людям. А вони, по-совісті, з ними поступлять, знатимуть, що в них душа, совість і молитва наша щира.

Зібрані знов зашуміли на знак згоди. У багатьох з них на очах виступили сльози, які вони утирали своїми великими порепаними руками.

Ми також почували себе страшенно розчуленими і відповідальними за всі ті речі, що взяли в тому селі та, зокрема, в тій невеличкій церковці.

...На світанні ми поверталися додому. Образи були дбайливо загорнуто в рушники, а в торбинці лежала хлібина та пару цибулин, — ще один дарунок від хліборобів. Проводжало нас усе село. Перед нами лежала довга і важка дорога, а перед ними ще був важкий робочий день. Саме були жнива...

Звичайно, наші походи будувалися так: ми вибирали більшу залізничну станцію і від неї ходили найближчими селами до церков пішки та діставали образи. Я не мав тоді найменшого поняття, яку вони справді мали вартість. Лише відчував, що то є щось неповторне, а що вони окрім духовної цінності мають ще неабияку ма-

теріяльну — то про це тоді ніхто навіть і не думав.

Голова українського Національного музею у Львові Свенціцький⁽²³⁾ казав, що на Лемківщині є такі образи, яких ніде більше не було, бо татарські орди сюди не доходили і це уможливило їхнє збереження. Були старовинні книги, старовинні записи. Пригадую, що в одній з таких церков, дах було залатано образом! А образ той був мальований сріблом! Ми викупили його у церковній громаді і залатали дах нормальними дошками.

Також пригадується мені образ Святого Юрія, де Юрій вбиває змія. Той образ ми викупили в одній церкві. Він був такий старий і закіптюжений, що навіть не можна було вже розпізнати, що на ньому зображено, лише було видно маленький шматочок кінчика хвостика змія. І висів той образ в сінях при церкві. Ми запитали: „Чому весь образ такий брудний, а лише хвіст змія на томі образі чистий?” Священик відповів: „Коли баби приносять до церкви малих дітей, то вони кажуть: ‘Цілуй Бозю в хвостик!’.”

Ось так. Той образ Святого Юрія ми також забрали до музею.

(По війні вже поляки зроблять музей під відкритим небом — скансен⁽²⁴⁾. То буде польський музей, куди вони перенесуть також кілька українських церков. Не здивуюся, якщо узнаю, що для того музею поляки використали і наші знімки та інформацію зібрану в той час, коли ми робили Лемківський музей.)

А одного разу довелося навіть вкрасти антими́нса в одній з церков. Паламар не хотів давати для музею. Вперся дуже. Хоча і закинуто було його шухляди і ніхто вже не використовував його, а він таки стояв на своєму: не віддавав і все тут. Той антими́нс був з 14 століття і ціни йому не було, а хіба той паламар знав про це? Може хотів від нас грошей, чи просто вдачу вредну мав. Тож довелося вкрасти, щоб передавши музею — зберегти антими́нсу “життя”.

Всі ті речі, а це був повнісінький пасажирський вагон (той, що дала для влаштування музею польська влада), ми перевезли до Сянока і звідтіля вже таксівами, підводами та власноруч переносили до музею.

Для мене це був чудовий час. І я завжди пригадую його з великим задоволенням. Це була моя перша в житті громадська робота і виконував я її з великим натхненням, незалежно від того, що треба було робити: чи ходити від церкви до церкви в пошуках музейних цінностей, чи фотографувати зовсім простих людей та їхній побут, чи записувати короткі розповіді про їхнє життя — тяжке і мудре.

Під час тих експедицій та роботи в музеї познайомився пізніше з Юліаном Тарновичем — охоронником і збирачем лемків-

ських традицій. Він надзвичайно багато зробив для лемків. Багато для них побудував, вивчав їхній побут, звичаї, пісні, фолкльор. Також Юліян Тарнович писав до Америки та Канади і нав'язував стосунки з тамтешніми українцями. Вони надсилали вживані речі до Тарновича і він роздавав їх бідним родинам Лемківщини. Це було дуже добре для лемків. Історія була дуже напруженою і життя нелегким. Багатьох студентів зі Львова Тарнович заохотив до цієї роботи. Так що окрім мене, ще багато молодих хлопців допомагали йому в цій важливій справі. Потім, в 40-50 роках, він випустив книжечку про Лемківський край, де було також багато фотографій, зроблених мною того щасливого для мене літа. Всю історію Лемківського краю Юліян Тарнович дбайливо зберігав і передавав для музею. Можна лише дивуватися його енергії силі та витримці з якими він ставився до своєї роботи.

(Пізніше, коли я вже буду студентом, ми часто зустрічалися з Тарновичем в хаті інженера Рижевського у Львові. Допомогали йому пакувати і збирати речі для лемків. Він друкував багато книжок про лемків і подавав в тих книжках мої фотографії, на жаль, не вказуючи мого авторства. Але тоді я про це не думав.)

Я старався не відставати від своїх духовних і культурних вчителів та наставників, старався не підвести їх. І хоча тоді не все мені видавалося таким же цінним, як наприклад, ікони, та я довіряв старшим і мудрішим від мене людям. Ось, наприклад, для чого робити фотографії і тим самим документувати фрагменти, нібито, зовсім повсякденної роботи?

— Хлопче, це тобі зараз здається, що нібито це не зовсім „цікаво і повсякденно“. А це вже історія буде через кілька десятків літ. Кожна мить, яку ти удокументовуєш своїм фотоапаратом — це вже минуле, яке лише завдяки тобі зможуть побачити люди через 50, а може, і сто років! Думаєш, їм не цікаво буде знати, як ми усі жили, як працювали, у що одягалися? — замріяно говорить Лев Гец. — І, що ці, одні з перших у світі фотографій, робив тоді, ще не зовсім дорослий, але сумлінний хлопець Богдан Чайківський?

— Думаю, що цікаво. Значить моя робота фотографа — це історична цінність, — сміюсь собі я, гордий за свою скромну працю. — От тобі й маєш! Богдан причетний до творення історії!

— І не менше! Щоб ти не сумнівався! І лише так треба ставитися до усього, що робиш.

Отака відповідальність була на моїх плечах: записувати історію лемківського краю.

Отже, не можу не пригадати бодай кількома словами, як робив фотографії риболовлі. Про це варто сказати декілька слів,

тому, що це було надзвичайно цікаво і оригінально. Це була суто лемківська рибалка, і більше ніколи в житті я нічого подібного не бачив. Ось, як це відбувалося: рибалки сідали в човен. І я також сідав в човен разом з ними. Один з чоловіків тримав ківш із смоляками, які горіли і тримав той ківш над водою, а другий чекав, коли підійде риба. Коли риба підходила на світло, другий вдаряв її по голові і підбирав, зомлівшу. Мені треба було весь цей процес встигнути відзняти. Я старався і в мене виходило це досить непогано. Принаймні, моєму вчителю Роберту фон Габерману було не соромно за мене, як за свого учня.

А я просто цвів від щастя, коли мої роботи з'явилися в музеї. Дуже я переймався тим.

... Одного разу піднялися ми на гору Магура до цвинтаря, що був ще з Першої світової війни. Німці опікувалися тим цвинтарем. Там був великий хрест, а по боках ще два хрести, де було написано: "1500 незнаних воїнів". Могили були декотрі з хрестами, а деякі з каменю. Лише вітер повівав там. І нікого ніколи не було. Самітній цвинтар на верхівці гори. Ті подорожі з Гецом та Коковським багато чого мене навчили. Вони відкрили невідому мені до цього часу українську землю, що була висунена на Захід і називала себе Лемківщиною. Вони навчили мене пильніше придивлятися до оточуючого мене світу. І я вдячний був їм завжди, — безмежно.

Отак я поволі змінювався, підростав і мріяв бути або фотографом, або художником, або музикантом, або лікарем, або економістом, щоб життя на землі моїй стало кращим і веселішим. Я мріяв про це і був щиро переконаний, що від мене, Богдана Чайківського на Плянеті багато, що залежить!

... А сонце підіймалося все вище й вище. І жодна сила у світі не могла б зупинити переможного лету цього палаючого ядра...

Рік 1930. І неначе грім серед ясного неба: польська влада забрала Пласт⁽²⁵⁾. Це було нечувано і несподівано для нас. Адже Пласт, перш за все, був виховною і патріотичною українською молодіжною організацією. Ця вістка блискавкою облетіла всі Карпати. Це збентежило нас, але з іншого боку і додавало зухвалості та впевненості: значить нас бояться. Значить наша організація не просто дитячі забавки, ми — реальна сила.

— Як то так? — обурювалися хлопці. — Треба збиратися і їхати в Карпати до Пластової станиці до нашого табору „Сокіл”⁽²⁶⁾,

— Поїдемо не в уніформі, а просто, ніби подорожуючі, щоб не викликати зайвої підозри. Тепер ми не просто Пласт — ми підпільна організація.

— Гайда!

Я знав, що батьки страшенно переживають за мене, особливо батько. Тоді пластуном я ще не був. Це була моя перша подорож до пластового табору. Тим більше, що Пласт уже був офіційно заборонений владою і неважко було наразитися на серйозну неприємність. Та вони ніколи не спиняли мене в моїх рішеннях. Давали поради, хвилювалися, але не перечили. Від цього я почував себе дорослим і переконаним в усіх своїх діях. Тим більше, що в Сяноці, окрім роботи в музеї, яку я відносив все ж до інтелектуально-практичної праці, суто чоловічих занять не було. А в Пласті було товариство, там формувалася і розвивалася наша політична позиція, наша політична самосвідомість та самооцінка. Тим більше, там гартувалися майбутні воїни, захисники своєї землі, свого краю. Пластуни вчилися бути сильними і винахідливими, умови життя були аскетично суворими і виховували справжній спартанський дух. Я мріяв стати членом Пластової організації. Це нас дуже вирізняло з-поміж наших ровесників і робило ніби старшими і розумнішими від інших.

З нашої околиці було лише два брати, що належали до Пласту: Іван та Микола. І з ними я й поїхав до Пластової станиці. Добралися до місця. Нас усіх пластунів з різних околиць було щось біля тридцяти чоловік. Ми ледве встигли до темноти розбити табір і наскоро повечеряти. Готували вечерю, як завжди, самотужки: печена картопля, хліб та склянка окропу, який ми називали чаєм.

Настала ніч. Зорями всипало небо, і хотілося дивитися лише в те далеке і глибоке зоряне небо, бо там був простір і не було так страшно і моторошно. Старезний карпатський ліс таємниче притих...

Ватру вирішили не гасити, лише розбилися на групи, щоб організовано ставати на чергування: стійка. Ми знали, що зовсім недалеко від нас розташувалися польські щельці⁽²⁷⁾. А від них можна було сподіватися всього, навіть нападу, несподівано вночі. Тим більше, що причина для цього у них була. Днями відбувся напад наших хлопців на пошту, який закінчився трагічно⁽²⁸⁾. А ті щельці дуже вороже ставилися до всього українського і були дуже зухвалими та нахабними.

— Богдане, ти знав тих хлопців, які загинули під час нападу на пошту? — притишеним голосом запитує мене Іван.

— Ні, — відповів. — Не знав. Але весь час думаю про них.

Вони ж були пластунами. Вони не злякалися смерті. Що дало їм такої сили і мужності? Думаю про їхніх батьків, сестер та братів, — страшне горе для них.

— Але і гордість, що їхні діти загинули героїчною смертю...

Я з сумом думав про події останніх днів. Думав про хлопців, які загинули. Про це все ми дізналися від Сяня (Ігор) Старосольського⁽²⁹⁾ — представника Голови підпільного Пласту, який приїхав цього таки вечора, щоб сповістити нам цю сумну вістку. Напад на пошту було організовано ОУН⁽³⁰⁾ для того, щоб здобути гроші для організації. Тоді загинуло двоє хлопців, що були одягнені в пластові строї.

Назавтра ми всі домовилися влаштувати позачерговий збір та запалити „Прощальну ватру” на честь пластунів, які загинули під час нападу на пошту. Власне ті хлопці, що так нагло загинули, вже були членами ОУН, але в минулому вони були пластунами і ми вважали їх своїми.

...Хлопці спали. Та їхні обличчя були сповнені тривоги і мужності. Останні події зробили нас неначе старшими. Іван мовчав, тріщало вогнище, а з неба одна за одною зривалися і падали зорі. Холодні, байдужі зорі. І не було їм ніякого діла до наших проблем і переживань.

Я думаю, що і поляки тієї ночі „мирно” собі спали, відклавши „війну” з нами на наступні дні і ночі.

— Вставайте, козаки!

Сонце ще навіть не прокинулося як слід, а ми вже були на ногах. Ранкова руханка. Швидкий сніданок.

— Сьогодні у нас буде „Прощальна ватра”. Отже, весь табір має бути гарно прибраним і урочистим, — наказує нам Ігор Старосольський. Він для нас тут найбільший авторитет. Ми всі його поважаємо і навіть трохи боїмося: не хочеться виглядати перед ним малечою. Ми вже відповідальні і дорослі, отже виконували все швидко і без зволікань.

... Палала ватра. І цього вечора ми всі одяглися в строї. Ми одяглися, як майбутні вояки. Це була перша в моєму житті і в житті моїх друзів така урочиста і сповнена суму подія.

— Вічна пам’ять загинлим в бою на шляху визволення свого рідного краю, — розпочав свою коротку промову Ігор Старосольський. — Вічна пам’ять цим безстрашним хлопцям, які не побоїлися подивитися в лице смерті, які померли за те, щоб завтрашній день наш був кращим, щоб ми пам’ятали, що ми народ, який достойний поваги і кращої, щасливішої долі. Вічна пам’ять героям!

Ті слова Сяня Старосольського я пам’ятатиму все своє життя.

І хоча я так і не пристав на шлях 105 процентового націоналіста, якими були члени ОУН, а був лишень 95 процентовим, як і всі пластуни, — та важко оцінити і передати словами, яке важливе значення справив на все дальше моє життя отой далекий вечір і промова нашого старшого товариша.

Я пам'ятатиму завжди і наш підпільний Пласт, і моїх друзів пластунів. Вони завжди стоятимуть у мене перед очима — веселі, задиркуваті, романтичні, відважні. Вони всі були різні, але об'єднувало нас одне: ми були справжніми товаришами.

Пласт — це була школа життя, школа людських взаємин. Ми вчилися товаришувати, вчилися бути щедрими і уважними один до одного. І щиро ставилися до тієї науки.

Ось, до одного з наших хлопців Зенка, прийшла з дому пачка з солодошами. Батьки його частенько надсилали такі пачки до табору, щоб якимось підсолодити його „скаутівське” і дуже важке, як їм здавалося, життя. А нам так хотілося того печива, що годі передати словами. В лісі, на свіжому повітрі, всі ті цукерки та печиво видавалися особливо смачними. А він ще, як на зло, кожного дня по одній цукерочці виймає, поласує і знов пачку ховає, щоб розтягнути задоволення на довший час. А ми аж помираємо, так хочеться тих цукерок чи печива. І, коли Зенка не було в курені — він побіг грати з хлопцями у відбиванку — провідник і головнокомандуючий нашого куреня Клавдій Білинський⁽³¹⁾ каже:

— В Пласті нічого немає “мого”, а все є “наше”. Це має знати кожен. А ну, давайте сюди цю пачку, будемо ділитися!

Ми відразу подали пачку з цукерками Клавдієві Білинському. Він розгорнув пачку, розклав кожному на постіль по рівній частині “скарби”, що залишилися ще від тієї пачки. Розділив усе те на 12 рівних частин (саме стільки хлопців жило в одному курені). Так кожному дісталось по кілька цукерок та по невеличкій пачечці печива. Але ми не доторкалися до своїх “порцій”. Чекали на свого товариша.

Аж тут входить до куреня Зенко. Одразу побачив, що у кожного на постелі лежать цукерки та печиво. Він зніяковів, тільки кров бризнула йому в обличчя:

— А я й сам збирався поділитися з усіма, просто не... встиг. Думав увечері це зробити, — затинаючись промовив хлопець.

Провідник обняв його за плечі:

— А ми й не сумнівалися в тому, що ти справжній товариш. Отже, хлопці, подякуємо за гостинці Зенкові та його батькам.

— Дякуємо, тобі! — прогрімилі пластуни.

І ми всі знали, що нічого з'їсти не можна не поділившись з товаришами, нічого приховувати від своїх друзів не можна. І це не

було наказом — це було нашою потребою, і це стало нашою суттю і суттю наших стосунків.

...Пам'ятаю ще одного дивного хлопчину, який страшенно захоплювався вужами. Мені здавалося, що він марить тими гадюками, а вони ним. Де б ми не були, а він все знаходить собі вужисько здоровенне і носить у себе за сорочкою. Він завжди мав при собі патику з роздвоєним кінцем, для того, щоб ловити вужів. Ідемо стежкою. Раптом він зупиняється, нашорошує вуха і тільки — раз! І в кущі. Виходить, а в нього на плечах вже сидить здоровенний вуж. Він його гладить по спині, примовляючи: „Ну що, скучив за мною? Гультайка. Посидь собі смирно, не рипайся”. Найдивніше було те, що вони його справді слухалися і не „рипалися”. Щось він знав таке особливе. Якесь спеціальне слово, призначене лише для вужів. Очевидно, що той хлопчина, ім'я якого зараз і не пригадаю, став натуралістом і дослідником. Так у нього це природньо виходило: любив все живе, а гадюк — особливо. Щось загадкове бачив в них.

В той час я багато читав. Пам'ятаю, що кожні 2-3 дні брав в бібліотеці нову книжку. Страшенно захоплювався Жеромським⁽³²⁾, Сенкевичем⁽³³⁾. Історична література дуже вабила мене. Страшенно я любив читати Адріана Кашенка і його “Історію славного війська Запорозького”⁽³⁴⁾. Читав вільно українською, польською і вже починав досить добре освоювати німецьке читання та розмовну мову.

Треба сказати, що всі пластуни старалися багато читати. Прагнули не відставати в інтелектуальному розвитку і хизувалися один перед одним прочитаним. Але книжка про Швейка⁽³⁵⁾ була серед нас найпопулярнішою. Ми цитували цілими шматками уривки з неї. Чомусь для хлопців я найбільше був подібним на героя тієї книжки. Чи тому, що був зовні подібний, чи тому, що мав веселу вдачу, але мене охрестили псевдом ЧоловікГумаСлавнийВоякШвейк, або коротко Швейк. Власне, “Швейком” я став після одного пластового походу. А було це так.

Ідемо на прогулянку до Манявського скиту⁽³⁶⁾. Манявський скит — стара будівля і з нього залишилися лише руїни брами. Це руїни старовинного монастира, що мав славу минувшину і був оспіваний багатьма письменниками та поетами. Різні легенди ходили навколо таємниць Манявського скиту. Монастир був і греко-католицьким і православним в різні часи. Жили там монахи, які збирали зілля для лікування людей. Кажуть, що про одного з таких монахів, що став пізніше патріархом в Константинополі — писав навіть сам Вишенський⁽³⁷⁾. На ті прогулянки з нами завжди ходив хтось із старших з управи і оповідав дорогою різноманітні історії про давнину того краю.

Готуємося з вечора, адже дорога буде нелегкою. Цілий день треба буде йти плутаними, непрохідними стежками вгору та вгору. І треба було мати витримку і добру фізичну підготовку. Крім того, дбайливо підготувати взуття та запас їжі з собою. Особливого брати нічого не доводилося. Брали переважно кавалки солонини та хліба окраєць. Саму солонину їли, а шкіркою від солонини мастили черевики, щоб не промокали. Траплялося різне: і вітер несподіваний зривався і дощ. Це були такі пізнавальні походи, безпосереднє знайомство з рідним краєм, а також неабияка перевірка на витривалість. Ідемо. Хлопці помучені, та все ж намагаються не розкисати. Раптом чую:

*Як підемо на Маняву — раз, два три!
Здобудемо собі славу — раз, два, три!
А ми тим не величаймось
І кулеші не цураймось — раз, два, три!*

— Раз, два, три, — підхоплюю і я разом з хлопцями, і помічаю, що трохи вже позаду плентаюся. Збираю останні сили і — вперед. І за кілька хвилин, я вже не останній, а перший крокую. Хлопці помічають мій ривок і одразу, не зупиняючи нашої пластової пісні, — імпровізують, змінюючи текст:

*Попереду — вуйко йде
Грубу лягу він несе
А ми її боїмось
Позаду не лишаємось.
За спиною щось сопє —
Це наш Швейк вперед дере!*

— Це ваш Швейк вперед дере! Раз, два, три! — відповідаю їм в ритм пісні і продовжую боротьбу за першість в поході до Манявського скиду!

Та хлопці не припиняють свої пісні:

*А ми з того примір масм
І вперед все підбігаєм.*

— Раз, два, три! — кричать наздоганяють мене і ми всі гуртом, регочучи падаємо в траву.

— Ну, Швейк, а ти — молодчина! З характером хлопець!

— А ви, що думали, що мене так просто наздогнати? Що я так просто здамся? — трохи задиркувато відповідаю я. Настрій чудовий і я почувую себе сильним та щасливим.

Ось, ми вже і на вершині. А під вечір, коли ми повернулися до табору, всі були хоч і змучені, але дуже задоволені і по юнацькому непереможними. З тої прогулянки і залишився спомин про Швейка.

Псевдо “Швейк” залишилося в моєму пластовому реєстрі до кінця мого життя.

Одного разу, одягнувши наплечник, рушив до Брошнева. Там ішла вузькаторова колійка, що вела до Підлютого — літньої садиби Митрополита Шептицького⁽³⁸⁾. Він приїжджав туди на літо. А ми їздили до табору “Сокіл”.

Якось, рано вранці, несподівана звістка підняла весь табір на ноги:

Приїжджає Митрополит Шептицький!

Ми всі позривалися, не вірячи своїм вухам. Невже справді?

— Це, що, правда? А побачити його можна? Хоч здалеку? — не вгавали ми, обступивши Ігоря Старосольського, який привіз нам цю новину.

— Якщо не прогавимо. Він їде до Підлютого. А це ж недалеко від нашого табору, якраз між Брошневом та вузькоколійкою. Якщо будемо слухати, то почуємо, як їде поїзд, а це і буде для нас сигналом. Ми ж нагорі. І якщо будемо готові — то скоро спустимося до плятформи. Може й випаде нагода побачити Митрополита Шептицького.

Ми почали збиратися. Переживали страшенно: а раптом не встигнемо, раптом поїзд не зупиниться, а раптом він не вийде, а раптом... Одним словом — хвилюванню не було меж. Весь табір напружив слух та зір. Ніхто не хотів прогавити таку зустріч, що випадає лише один раз в житті. Колійка на поворотах пронизливо трубіла. Коли чуємо — їде!

Летимо надолину!

...Відкрита плятформа. Ми виструнчилися в ряд. Під’їжджає колійка. Стоїмо, затамувавши подих.

Великий фотель, а в ньому могутній чоловік із срібною бородою і лагідними очима. Сказав лише кілька слів і благословив нас. Ми виструнчилися, боячись дихнути...

Тричі крикнули: “Слава! Слава! Слава!!!”

Колійка рушила... А пам’ять записала на все життя оту коротеньку зустріч і оте благословення.

... А сонце піднімалося все вище й вище. І жодна сила у світі не змогла б зупити переможного лету цього палаючого ядра...

Мушу сказати, що жоден життєпис в світі не було відтворено без історії про кохання. Бодай коротенької, бодай кількома словами, але обов’язково така історія траплялася з кожним із нас: ми зако-

хувалися, в нас закохувалися. Отже, і я зобов'язаний зупинитися на цій сторінці із свого життя. На історії мого першого кохання, чи краще сказати “майже кохання”. І ще краще було б сказати на “історіях моїх майже кохань”, бо було тих історій декілька. Скоріше, то були симпатії до дівчат, знайомство з їхньою вдачею та природою. Тим більше, що жінки, насправді, відіграють в нашому житті неабияку роллю і багато що складалося чи не складалося саме завдяки їм. Окрім того, я ставився до них, перш за все, як до друзів, тому і цікавився скоріше їхніми розумовими прикметами, характером, а вже потім зовнішніми даними. Хоча з роками став таки добрим цінителем жіночої краси.

Я любив ходити на прогулянки. В той час любив гуляти з донького Сяноцького старости, Кшицею. Староста був поляком, а донька його була піяністкою. В школі ми часто давали разом концерти: вона була моїм концертмейстером. Наш музичний дует: скрипка та фортепіано, переріс в дружбу та взаємну симпатію. Тим більше, що нас вже багато хто сприймав, як пару: сценічний образ (а наші виступи завжди мали великий успіх) легко перейшов у життя і нам, як то кажуть, було про що поговорити, і тим, хто пильно стежив за розвитком наших стосунків також було про що поговорити. Тим більше, що зовні ми виглядали шляхетно і тим, хто бачив нас удвох, очевидно уявлялися такі собі Ромео та Джульєта місцевого гатунку.

...Якось на латинське Різдво ми вирішили піти на прогулянку на лецатах. Її батьки відпустили нас, наказавши бути вдома до першої зірки. Для “охорони” дали нам зі собою старого Кшиценого пса, який мав пильнувати її. День видався морозним. Перед нами розкривався занесений снігом простір, який нам треба було подолати, щоб добратися до лісу. Ми задумали спустися вниз, перейти Сян і вийти до лісу. Коли ми починали свою подорож, то були впевнені, що подолаємо її за якусь там годину-дві, та коли вирушили, збагнули, що це нелегка робота. Відступати було нікуди і ми вирушили.

Це була надзвичайно важка прогулянка: поки ми спустилися до лісу глибоким снігом та вузькими стежинами — минуло не менше п'яти годин. Ми страшенно змучилися і якраз в той момент зійшла перша зірка на небі. Нам треба було негайно повертатися додому. Вдома вже почали хвилюватися і ми відчували це. Хвилювання Кшицених батьків передалося і нам. Скоро стемніло і небо всіялося волохатими зимовими зірками. За нашими спинами чорнів ліс, а ми з останніх сил рухалися вперед до будинків, що світилися жовтими святковими оченятами. Ми вже були знесилені і ледь

доповзли до хати. Пес також ледве ноги волік за нами.

До хати ми увійшли, коли вже була цілковита ніч. Всі були налякані, а ми були змучені до краю... Так скінчилася елегія нашого „кохання”, хоча сценічний дует існував ще деякий час.

(Якесь дивне відчуття, що може існувати природа музики, природа поезії, природа живопису і просто краса в окремих проявах. І що має існувати ще щось таке, що об'єднує все це в собі. Доля. Я знав точно, що відчую її, мою Долю, я знав точно, що вона, моя Доля чекає на мене: росте, живе, дихає лише для того, щоб зустріти мене і прожити зі мною своє і моє життя. Наші життя разом. Я знав точно, що вона є. Вона, моя Доля. Я зустріну її пізніше, я одразу впізнаю її, серед тисячі жінок та дівчат, але це буде пізніше... Це буде...)

...А тоді до мене ще частенько заходила моя подруга Агнешка. Пам'ятаю, як я вчив з нею географію.

Лежимо на канапі разом і шукаємо Македонію на карті. Польською мовою Македонія звучала, як Мацедонія (чи не правда, це слово звучить з певним підтекстом). Отже, довго не могли знайти ту Маке-Мацедонію. Я тоді пригадав собі вірші польського поета Тувіма⁽³⁹⁾, який в одній зі своїх поезій описував подібну історію: коли він зі своєю дівчиною лежав на дивані і шукав Маце-Македонію, а вона, ота незвідана Маке-Мацедонія, була зовсім поряд, треба було лише доторкнутися до неї. Таке щось подібне пережив тоді і я, шкода, що вірші не склав на цю тему.

Коли скінчилися матуральні іспити ми вирішили піти в гори до Команчі, в Душатин. Колись там була річка-потічок, а перед Першою світовою війною гора завалилася і перекрила річку. І замість річки постали величезні озера. Вони були надзвичайної глибини. Водилися там пструги, що також були неймовірно великими. Від тих озер віяло чимось загадковим, страшним і холодним. Кажуть, що деякі пструги досягали там до трьох метрів довжиною. Рибі було там як розгулятися і набрати таких розмірів. Ще здалека було чути, як в озері підскакувала риба і по звуку можна було уявити, що там стрибали неймовірні здоровані. Луна від тих стрибків котилася лісом і збуджувала уяву не тільки рибалок, а й простих подорожуючих. Було в цьому щось таємниче.

І от, ми з моїм товаришем та з двома дівчатами, Агнешкою та її подругою, пішли в похід до тих озер. Дійшли до самого урвиська. Пізніше, як я довідався, УПА⁽⁴⁰⁾ зробить шпиталь в тім урвиську. Там було багато печер. Але все те буде через більш як десять років. А тоді ми були простими подорожуючими, не уявляючи, що на нас чекає попереду.

Отже, ми перейшли гору і за горою, коли ми спускалися побачили оборіг з сіном. Саме насувалася ніч і ми вирішили, що заночуємо саме в тому оборозі зі сіном.

За день ми були дуже потомлені від важкої прогулянки урвищами, лісом та переходом через гору, тому попадали, як підкошені. Я заснув одразу, як прибитий, аж коли чую вночі хтось до мене тулиться, щось мені шепоче, говорить, кличе мене. Прокинувся, дивлюся, аж це Агнешка щось мені каже і будить мене. Місяць високо в небо піднявся і світло стало, неначе вдень. Ніч гаряча була, повітря навіть не рухалося. Агнешка червона і жаром пашить від неї. А вона все мені щось говорить, шепоче, а я зі сну не розумію, що саме. Кладу їй руку на голову, чую, а вона горить. Я злякався, що у неї соняшний удар. Вона була дуже червона. Чомусь мені здалося, що з нею щось лихе сталося.

— Зачекай, зачекай. Зараз я тобі допоможу. — Мені здалося, що вона вже вмирає і я почав будити свого товариша. Кажу: так то й так, дівчині погано, очевидно, що соняшний удар.

Всі повставали на ноги і кинулися до гарячої Агнешки. Я рвонув на пошуки холодної води, товариш почав міряти їй пульс, а вона чомусь раптом перестала марити, а потім і зовсім затихла.

— Агнешко! Що з тобою? — питаю я її. А вона мовчить якось ніяково. Я вже не знав, що й думати, коли вона нарешті говорить:

— Мені вже краще, не турбуйтеся... Справді... Здається, що то жар у мене трохи був. А зараз вже краще, не турбуйтеся, — і відвернулася.

На ранок ми продовжили свій шлях горами. Агнешка була якась мовчазна і тиха. Мені було чомусь ніяково і трохи сумно. Було таке враження ніби я чимось завинив перед дівчиною, а чим саме, ніяк не міг второпати.

...Висока трава стелилася під нашими ногами, над головами нашими кружляли ластівки, навколо зацвітали маки та волошки. Сонце піднімалося все вище й вище, цілуючи наші юні обличчя, вітер грався молодим листям, білими пухнастими хмарками і нашим волоссям. І на серці ставало веселіше, безтурботніше, соняшніше. Хотілося співати, і ми співали, хотілося кричати, і ми кричали, хотілося бігти і ми бігли щосили... Попереду було велике життя таке різноманітне і загадкове, що, здавалося, буде воно легким і хорошим...

То була одна з останніх моїх карпатських пригод.

Але була ще одна. І хоча вона не перевернула мого життя „догори ногами”, та все ж я завжди пам’ятав про неї. Бо вона, хоч і обірвалася досить логічно і спокійно для мене, та все ж мала піз-

ніше в моєму житті продовження. А починалося все так:

Якось мама мені сказала, що у Слави гарна цера, тобто шкіра. Достеменно не пам'ятаю, яка пора року саме була і яка година доби, але після тих слів, я автоматично звернув свій погляд у Славчин бік.

Вона справді була гарна дівчина. І коли я вперше поглянув на неї, то із здивуванням відмітив, що вона на мене дивиться, не відводячи погляду, і примружившись, посміхається. Мушу сказати, що мені було це приємно. До цього моменту я зовсім про таке не думав. Не можу сказати, що зовсім не помічав дівчат, помічав, але якось інакше. Одні мені подобалися, інші — не дуже, але так, щоб думати про них — то вже було б для мене зовсім смішно і неприродно. Очевидно, що ставився я до них по-товариськи: не ображав ніколи, але і не прагнув спілкування з ними. Вони, все ж, були для мене створіннями з іншої плянети.

І оце „створіння з іншої плянети”, на ім'я Славця — дивиться на мене, та ще й усміхається.

Я не розгубився і запитав у неї:

— Чого ти смієшся?

— Так просто. А що? Не можна? — потім помовчала трохи і додала несподівано. — А я знаю, що звати тебе Богданом.

— Так хто ж цього не знає. А ти Слава звешся. Бачиш, і я дещо знаю, — вже зовсім сміливо відповів я.

Вона засміялася щиро і дзвінко, і трохи почервоніла.

— А у мого стрийка є олені. Справжні. І вони гуляють собі по двору вільно. Вони ручні, не бояться зовсім людей. Хочеш побачити?

— Угу. А це правда, чи ти жартуєш?

— Звичайно, правда, — трохи ображено промовила дівчина.

Ось так ми “познайомилися”. З літератури я знав, що кожен справжній мужчина, а саме таким я себе уявляв тоді, має кохану дівчину, яка страждає за ним, яка є його вірною подругою. “А може, якраз Славця буде ‘музою’ та подругою мого життя та моїх майбутніх подвигів?” — думав тоді я.

Не знаю, що думала тоді Славця, може також вбачала в мені свого майбутнього героя, але почали ми зустрічатися.

Спочатку просто гуляли вулицями нашого містечка, про що одразу доклали батькові турботливі сусіди та викладачі гімназії. На що він лише рукою махнув, тим самим ніби санкціонувавши мої побачення. Пізніше, Славина мама почала запрошувати мене на підвечірок до хати. Я з радістю приходив, тим більше, що мама ніколи не перешкоджала нам із Славцею бувати наодинці на веранді. Бувало, що ми годинами сиділи там безперервно і ніхто нам не заважав.

В один з таких вечорів я вперше поцілував її.

Після першого остраху прийшла сміливість і вже майже кожного вечора ми зустрічалися у неї на веранді і цілувалися несамо-вито, після чого Славця виходила до столу з величезними чорними колами під очима. Її мама при цьому усміхалася, неначе радіючи з такої переєміни на обличчі доньки.

Дуже любили зі Славцею ходити до лісу. Мій найкращий товариш Володя Бровар чомусь похмуро на мене дивився і все просився до лісу з нами. Я йому поважно відповідав, що хоч ми і найкращі друзі, але Славця моя панна і я хочу бути лише з нею, без посторонніх.

— А на рибалку підемо завтра увечері? — з надією в голосі запитував Володимир.

— Ну, якщо я не буду зі Славцею гуляти, тоді гайнемо на рибалку.

Та наступав наступний день і мені знову доводилося своєму найкращому другу казати: „Ні...” Він сумував, мені було трохи незручно перед ним, що він бродить одиноко тими місцями, де колись ми з ним бігали і мріяли про життя та про наше майбутнє доросле життя. Я навіть уявити собі тоді не міг, що він в той час саме думав і мріяв про Славцю, бо закоханий був в неї таємно і безнадійно.

(Пізніше, через багато років його мрії стануть реальністю. І я щиро порадуюсь за свого друга дитинства і подумки бажатиму йому та Славці щастя, але це буде вже в наступних розділах моїх спогадів).

А тоді я не здогадувався ні про що. Лише доводилося час від часу “відганяти” Володю Бровара, щоб він не заважав нашим прогулянкам. Славця була закохана в мені й не зводила з мене захоплених очей. Я був щасливий і гордий.

І вже майже втратив був голову, коли одного разу прийшла моя мама і так, ніби між іншим, розповіла, що бачила Славину маму і та вже веде розмови про наше майбутнє весілля. Я аж похолов. Уявляв собі що-небудь, але тільки не весілля: попереду мене чекало навчання та від'їзд до Львова, попереду мене чекало життя, наповнене різноманітними подіями та колізіями. Женитися мені навіть не приходило на думку, принаймні на той час.

— Та ні, мамо. Про це ще рано говорити, — зняквів від несподіванки я. — Мені Слава дуже подобається, але ж ми ще зовсім не ті, щоб одружуватися. Я думаю, що женитися треба, коли не можеш жити без цієї людини, коли ладен вмерти за неї. А Слава мені подобається, але я не знаю, чи це любов. Та й не говорили ми ніколи про це.

— Тоді не мороч голову дівчині, — вже строго сказала мама. — Може їй вже і пора заміж, але тобі ще справді про женячку рано думати. Це відповідальний крок в житті чоловіка: треба і сім'ю годувати, і розуму для цього набрати. Наш батько женився, коли вже відчував себе мужчиною і відповідальною людиною. Це ж найважливіший крок в житті чоловіка. Не втрачай голови.

...Отак, можна сказати, закінчилося моє перше кохання.

А попереду на мене справді чекали випробування: вирішити на кого піти вчитися, де влаштуватися з житлом у великому місті. А ще — випускні іспити в гімназії, підготовка до вступних іспитів до інституту. Нелегкий вибір між тим, на кого хотів мене вчити батько і на кого радив мені учитися мій вчитель німецької мови Роберт фон Габерман. Справжній життєвий вибір: стати музикантом, лікарем чи економістом?

Я вибрав той шлях, який пророкував мені мій учитель. І поїхав до Львова на навчання до Міжнародного Комерційного інституту.

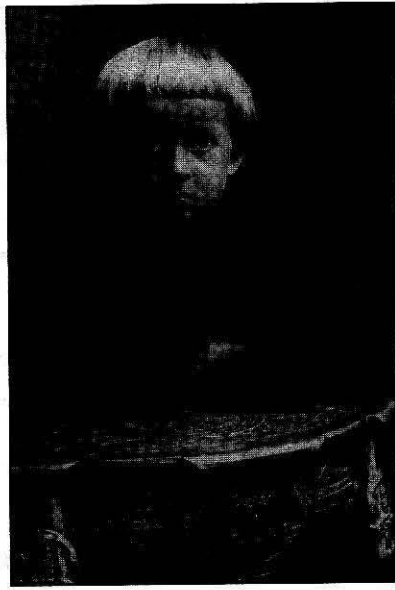
Слава подарувала мені свою фотокартку, на якій усміхнена дівчинка обнімає живого оленя за шию. Фотокартку я взяв з собою, поклавши до нагрудної кишені в піджаку. Я повіз її з собою, переконаний, що пам'ятатиму її завжди і, що скоро, скоро стану дорослим і повернуся до неї, а вона чекатиме мене завжди і закохано дивитиметься на мене...

“...Ти будеш чути звуки, якими наповнено Всесвіт...”

Я ліг на землю і притулився до неї правим вухом, а ліве затулив рукою: земля гула, неначе велетенський орган піді мною, і мені здалося, що я почув, як важко дихає вона обертаючись, нагріта сонцем і напоєна дощами...

Прощай моє дитинство! Прощай, моя щаслива Плянета, я вже ніколи не повернуся сюди, хіба що, подумки...

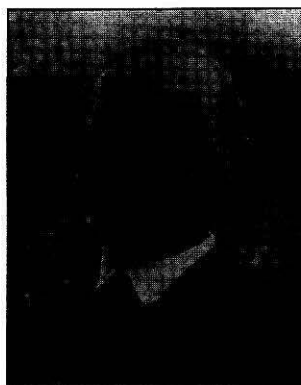
...А сонце піднімалося все вище й вище. І жодна сила у світі не могла б зупинити переможного лету цього палаючого ядра...

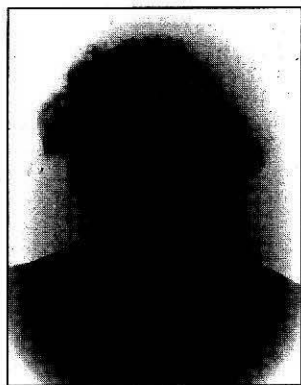
Сянік. Богдан Чайківський, 1917 рік.

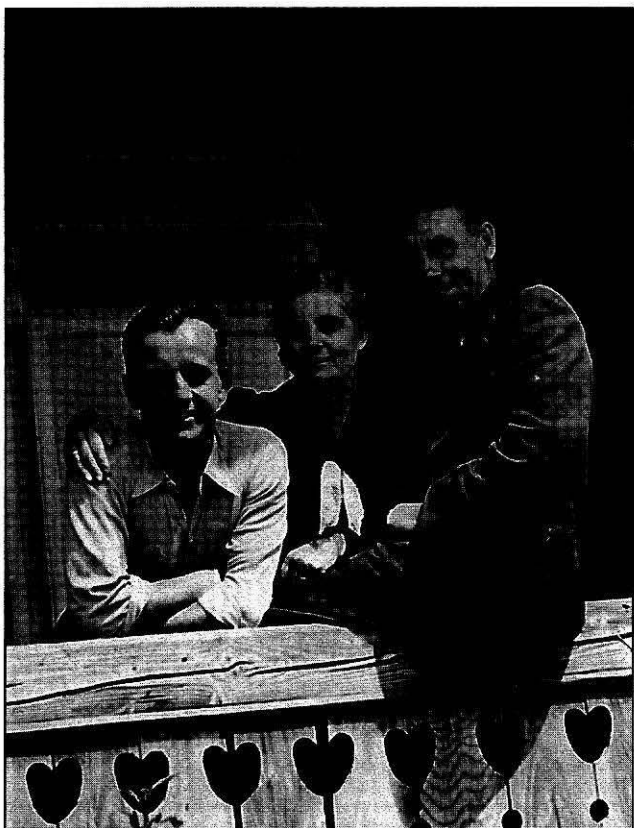
Сянік. Богдан Чайківський з кузинкою, 1917 рік.

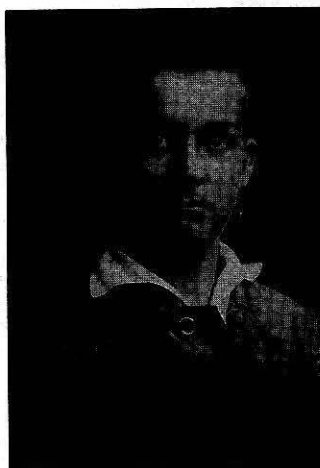
*Володимир Чайківський,
батько Богдана.*

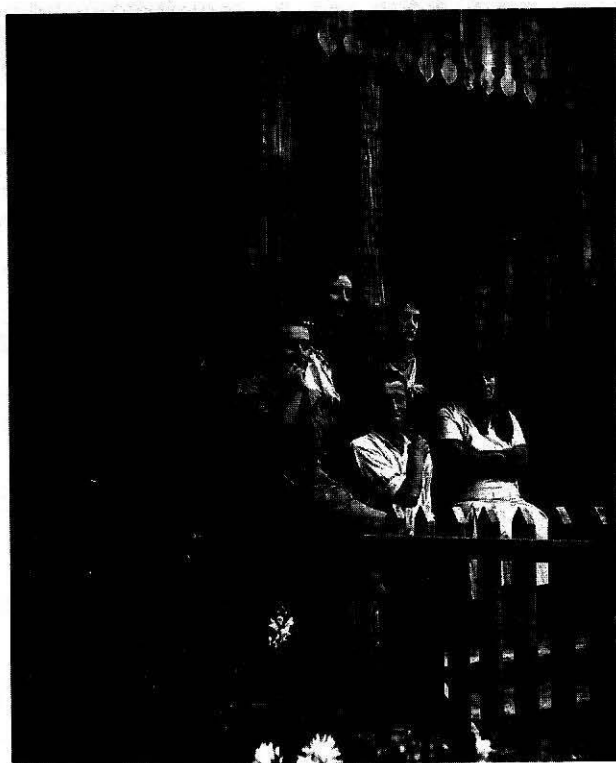
*Емілія Чайківська,
мати Богдана.*

З батьками, перед від'їздом до Львова на навчання.

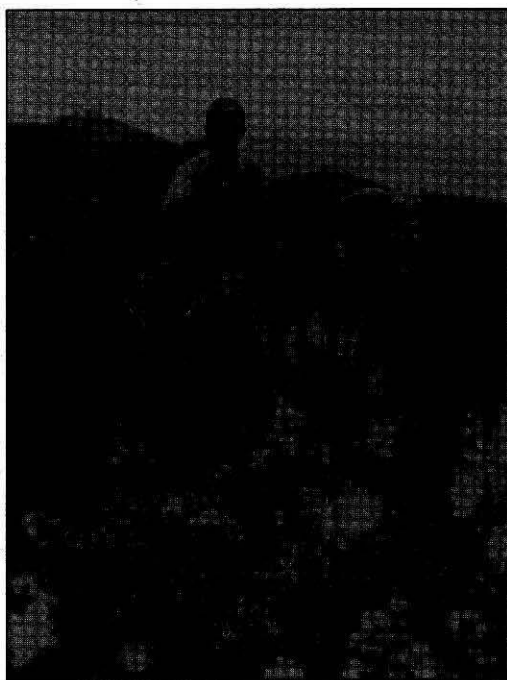
*Перед поїздкою до Пластової
станції "Сокіл", 1930 рік.*

Сянік. Друзі та родичі на танку батьківської хати...

Славця... Перше кохання.

З лемками. Б. Чайківський – перший зліва.

Лемкиня. Фото для Лемківського музею.

Лемківська рибалка. Фото для Лемківського музею. Б. Чайківський.

II

ВІТЕР

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

Вересень... Львів... Ранній ранок зустрічає нас з мамою соняшними пірамідками, що блукають розлогими старими львівськими садками і лоскоче лице густими оксамитовими променями вже не гарячого вересневого проміння. Павутиння бабиного літа закутує місто тонким і невидимим мереживом. Вітер, заховавшись в загадкових і лунких провулках, чекає на перших перехожих, щоб розпочати з ними брутальне загравання, піднімаючи ранкову пилюку, що зібралася і зігрілася за літо в тріщинках та зморшках знаменитої львівської бруківки.

У мене в руках валіза, у мами також. Я вже не думаю про те, що було вчора і майже не згадую останні хвилини прощання з батьком, вчителем, сестрою. Все моє єство зайняте невідомістю, що була передімною і чекала на мене. Я вперше ішов великим і гарним містом і мені здавалося, що це бачить кожен перехожий і з подивом дивиться на мене.

Ось, ми вже на Косінерській, 18а⁽⁴¹⁾. Одна знайома пані моєї мами дала нам цю адресу. Це була, так би мовити, „станція”, тобто помешкання з харчуванням для студентів. Гарний будинок. Привітні господарі. Знайомимося:

Осип Шухевич⁽⁴²⁾ — поважний і спокійний чоловік. Суддя на емеритурі, тобто вже на пенсії. Свого часу закінчив Академічну гімназію і правничі студії Львівського університету. Працював повітовим суддею у містах Краковець та Кам'янець-Струмиловій що на Львівщині. В 1918 році його було призначено повітовим політичним комісаром Західно-Української Народної Республіки, за що був арештований польською владою та сидів у львівській тюрмі „Бригідки”.

(Радянські спецслужби триматимуть Осипа Шухевича під постійним наглядом у Львові в 1944-1947 роках. І, коли стане зрозуміло, що НКВД-МГБ не зможуть використати батька для арешту Романа Шухевича, його старшого сина, то його, тяжко хворого відправлять на заслання в Кемеровську область в Росії, де він помер 1948 року в віці 69 років).

Його дружина Євгенія Стоцька-Шухевич⁽⁴³⁾, займалася хатою та домашнім господарством.

(Буде репресована і відбудуватиме своє заслання в Джамбульській області в Казахстані, де й померла 30 червня 1956 року в віці 73 років).

Їхні троє дітей: Роман⁽⁴⁴⁾, Юрко⁽⁴⁵⁾ та Наталка⁽⁴⁶⁾.

Найстарший — Роман. Старший від мене на десять років. Розумний молодий хлопець з уважними очима. Студіював в Політехніці вже на сімнадцятому семестрі.

Середній — Юрко. Старший від мене на п'ять років. Веселий юнак, що також вчився в Політехніці на сьомому семестрі.

Та, найменша донька — Наталка, що вчилася тоді в школі і була добрим і милим дівчатком.

— Будемо знайомитися і жити в мирі та злагоді, — відразу привітно розпочала пані Євгенія, запрошуючи нас з мамою до столу. — А ти, Богдане, не соромся, освоюйся. У нас веселе товариство, окрім тебе ще гарні хлопці у нас живуть та приходять чимало. Ти з ними обов'язково потоваришуєш. А мої тебе в біду не дадуть. Будь як вдома.

— То ми вашого сина запишемо до ОУН, — весело сміючись говорив Ромко Шухевич, звертаючись до моєї мами і змовницьки підморгував Юркові.

— Навіщо ви бідну жінку страшите? — з докором запитувала пані Шухевич.

Але мою маму такими речами настрашити не можна було. Вона була сміливою жінкою, і як я згадував вже на початку, не любила компромісів. Окрім того, вона знала і дуже добре ставилася і до моєї роботи для лемківського музею, і до того, що я не поривав

з Пластом, хоч він і був нелегальним вже декілька років.

— Та чого ж, якщо він придасться вам, то записуйте, — спокійнісінько відповідала мама Ромкові.

В панства Шухевичів була досить велика та простора хата і помешкання винаймали у них ще четверо студентів. До кімнати, де жили студенти, входилося з коридора. На ліво була лазничка і кухня, а через кухню був вихід до кімнат Шухевичів. Там було дві кімнати, де жили Юрко та Ромко, а в третій кімнаті — батьки. Також була кімната, що називалася залею і ця заля служила і їдальною, і бібліотекою одночасно.

Зі мною в кімнаті жили в різний час різні студенти. Але тоді, коли я приїхав, першими моїми знайомими були: Сергій Костецький⁽⁴⁷⁾, що вчився в львівській політехніці.

Другий — Євген Полуднюк. Скінчив лісництво і був лісничим в Микуличині.

(Його під час війни розстріляють німці, звинувачуючи підпільній діяльності в УПА).

Третій — Гаврилук. Називали ми його Цюком. Навчався він в Політехніці.

Четвертий був Михайло Гресько. Він вже жив у Шухевичів сьомий рік, а до цього студював закордонну торгівлю, закінчивши експортівку. На той час він вже працював.

(Напевне знаю про Михайла Греська, що ще в 1960 році він жив у Львові. Змінив професію і пішов викладати французьку мову. Михайло дуже хотів виїхати, але мав жінку, яка була досить вередлива і через неї не вдалося їм виїхати за кордон. А все через шафу, яка була дуже довга і не влізала до вагону, то вона запротестувала, що не поїде без шафи і край!)

Всі хлопці були пластунами і чудовими людьми. І всі були старші від мене.

Ми дуже добре жили разом. Безперечно, що ті роки в моєму житті відіграли важливу роль. І пізніше я все згадуватиму моїх друзів та моє студентське життя.

Частим гостем був Богдан Підгайний. Богдан був активним членом Організації Вищих Кляс Українських Гімназій (ОВКУГ) та Української Військової Організації (УВО) з 1923 року. 19 жовтня 1926 року разом з Романом Шухевичем виконав атентат на польського шкільного куратора Я. Собінського за переведення українських шкіл на польську мову навчання. 1933 року став референтом бойової референтури Крайової Екзекутиви ОУН під псевдом „Бик”. Він студював в Політехніці машиновідділ.

(14 червня 1934 року Підгайного буде заарештовано і, під

впливом інформації з організаційних збірок ОУН, так званого „архіву Сеника”, підтверджено дані поліції. На Львівському процесі ОУН 1936 року Богдана Підгайонного буде засуджено до 15 років ув'язнення. 1940 року за дорученням Романа Шухевича він вступить до Дружини Українських Націоналістів (ДУН) в курінь „Роланд”, 1943 року — в дивізію „Галичина”. З 1954 року — стане членом Політичної Ради ОУН за кордоном. Ми будемо зустрічатися з ним в Канаді, коли доля мене кине на Північно-Американський континент і до цього ще не раз наші життєві долі перетинатимуться. Помре 1980 року у віці 74 ро-ків).

А тоді він частенько приходив на обід чи на вечерю на Косінерську і пані Шухевич вважала його за свого сина.

Богдана не можна було не любити. У нього було позитивне і дуже гарне лице, що притягало до себе усіх, хто спілкувався з ним. Дівчата його страшенно любили, та він, не дуже тим переймався. Хоча іноді це вже виглядало навіть трохи смішно, коли вони приносили йому шоколадні цукерки та квіти, неначе він дівчина, а не вони.

Отже, по приїзді до Львова, я вже точно знав, що буду вчитися у львівській Вищій Школі Закордонної Торгівлі, тобто “експортівці”. Це була єдина в Польщі інституція, що вишколювала польських дипломатів та учасників світової торгівлі. Обов'язковими предметами були французька мова та світова торгівля. Навчання відбувалося на вулиці Сакраменто біля Академічної Алеї.

Від Косінерської я мав пішки ходити до інституту. Прокидався кожного дня о шостій годині ранку. Заняття розпочиналися від восьмої години до першої години дня. Після перерви на обід, що тривала дві години, — заняття продовжувалися аж до восьмої вечора. За дві години мені треба було дійти до Шухевичів і назад. Це було по декілька кілометрів дороги кожного дня. В перший рік навчання було обов'язкових 14 предметів. Фактично навчання тривало більш як по 10-12 годин на добу. Викладачі були дуже вимогливими і навчання потребувало багато сил та віддачі. Окрім того, що треба було платити за кожен семестр по 600 злотих, та за кожен іспит ще по шість додаткових злотих. І, якщо студент не справлявся з завданнями, то ті гроші просто пропадали, а йому треба було знову вчити, готуватися і, звісно, платити і перездавати. „Проскочити на халяву” не вдавалося нікому. Дуже багато студентів відпадало після екзаменів, а багато залишалося на „другий”, а часом і на „третій” рік повтору першого або другого року навчання. У декотрих навчання в експортівці (так називався мій інститут) затягувалося на п'ять, шість, а то й на сім років, хоча фактичне навчан-

ня там мало бути шість семестрів, тобто три роки.

Михайло Гресько, досвідчений студент, що перейшов багато різних студентських пригод з навчанням, розповів мені про те, що найтяжчим було захистити дипломну працю. І справа полягала не лише в тому, щоб знайти тему і правильно оборонити, а головне, щоб дістати дозвіл на захист диплому. Тобто треба було успішно скласти усі іспити і отримати від професора реченець, — перепустку для захисту дипломної праці, і визначитися з датою захисту. І це ще було не все. Дипломну працю читав професор. Давав їй оцінку: чи може та праця бути обороненою, і якщо все було вирішено позитивно, то наставав день захисту. Про це знали усі студенти експортівки, бо інформація про це вивішувалася на головному інститутському таблі.

Отже, на захист диплому приходили усі бажаючі, усі, кого цікавила тема вашої роботи. І тут, розпочиналися справжні наукові баталії. Авдиторія наповнювалася і вашими симпатиками і вашими конкурентами, що перетворювалися у ті хвилини на прискіпливих і уїдливих опонентів. Тож, ви мали усі шанси просто „завалити”, або, як говорили наші студенти „залити” свою роботу, не захистившись. Тоді ніякі сльози чи вмовляння вам не допомогали. Вирок професора прийти за рік, а то й за два звучав для багатьох, багатьох студентів експортівки. Отже, вчитися треба було, не шкодуючи сил.

На перший семестр набрали близько 360 студентів. Серед них було 52 українці. Я здружився дуже з дівчатами-українками — Наталкою Галущинською⁽⁴⁸⁾ і Іриною Голейко⁽⁴⁹⁾. Цілі студії ми ішли разом аж до кінця. З Галущинською навіть сиділи разом. Вона була дуже гарною, великим спортсменом, добре вчилася і була мені справжнім другом.

Отже, вчилися ми п'ять днів в школі, а в суботу та неділю були вільні. А також відпочивали на латинські та державні свята.

У вільні дні я займався громадськими справами. Шефом від лемківських справ був Тарнович, якого знав ще зі Сянока по роботі в лемківському музеї та інженер Рижевський, який переробив усю Личаківську вулицю і дав їй нове, сучасне життя, провівши електрику. Рижевський був дуже багатим чоловіком і не шкодував грошей на допомогу бідним. Ми зустрічалися два рази на місяць і пакували пачки для лемків, збирали для них усілякі речі. То була наша благодійна робота. Мені було приємно виконувати її, тим більше, що довір'я до пана Тарновича було у мене ще від праці в Сяноці.

Вулиця Косінерська 18а була бічною Кадетської, що йшла на гору Вульку. А ще жартома називали її „паненська вулька”. То була гола гора лише вся в корчах. І можна було іти не вулицею, а

навпростець. Називали її “паненська”, тому що багато панянок втратили там свою цноту. Особливо ввечері там відбувався якийсь таємничий рух. Про це ходили легенди. Але так напевне, ніхто нічого не знав. Але людська фантазія, що немає меж, все те так прикрашала і заплутувала, що гора та викликала не менше зацікавлення, ніж замок Дракули чи щось подібне до того.

На Косінерській будинок Шухевичів і сусідній мали одного сторожа, що замикав і відмикав брами у двох будинках. В першому жили Шухевичі, а в другому будинку мешкав польський професор з Політехніки. Навпроти — був будинок, що його власником був українець. На долині мешкав польський офіцер з жінкою, а на горі власник. Також там мешкав священик, який був учителем в середній школі.

Я перше ніколи не був у Львові. Місто видавалося мені дуже великим і закони в цьому місті були для мене дивними і мало знайомими. Як ось, наприклад: о десятій годині вечора замикалися усі брами і ніхто не мав ключа, окрім сторожа. Якщо десь затримаєшся і після десятої години прийдеш до хати, то треба було неодмінно заплатити сторожу, щоб він відчинив браму. І „ціни за вхід” після десятої та дванадцятої ночі були стабільними: після десятої — 25 грошів, а після дванадцятої — 50 грошів. Це були великі гроші і кожен старався прийти вчасно до хати, щоб даремно не платити. Адже обід на той час для студента коштував близько 45 грошів. Тож ми старалися не загулюватися. Та й не було особливо часу та можливості такої, бо навчання забирало багато сил та енергії.

Також я потоваришував з одним жидом, який був родом з Коломиї. Два роки ми з ним дружили, а потім він десь загубився. Його батько мав будинки в Коломиї. Це були великі касарні для польського війська, які давали гарний прибуток. І з тих касарень він давав синові на студії. Це було 600 злотих на семестр! Отже, той жид дуже добре жив і ні в чому собі не відмовляв. Мені ж батьки давали лише 100 злотих.

А ще познайомився там з німцем, що був з німецьких колоній. Лише один рік ми дружили з ним, а пізніше він відпав. Багато студентів не витримувало такого навантаження і відпадало. Але ті два товариші були для мене добрими порадиниками і мені дуже те придалося в майбутньому.

Пані Євгенія Стоцька-Шухевич була гарною господинею, турботливою матір'ю і дуже добре варила. На перший рік я платив за проживання з харчуванням, а на другому році я вже сам собі готував або харчувався в студентській їдальні.

Та коли я ще обідав у Шухевичів на першому курсі, за столом

часто збиралися усі хлопці.

— Така зупа смачна, як „холера“! — весело усміхнувшись казав Ромко, чекаючи, як зареагує на це його мама.

— Так... Така смачна, як „шлях трафить“, — підхоплював Юрко.

— Та ні, така смачна, як „хвороба“! — підтакував і собі я.

Пані Євгенія сміючись відповідала нам трьом:

— То ви хоч при людях цього не скажіть, а то подумаютъ невідомо що.

Роман не вгавав і продовжував жартувати:

— Богдане! Ми хочемо нині записати тебе в ОУН. Будеш бойовиком! Згода?

Пані Шухевичева тільки сплескувала руками і казала:

— Йой! Та чого ж ви ото хлопця страшите!

— Запишемо, запишемо, — продовжував Ромко.

Я чудово знав, що Роман говорить жартома, ніби не надаючи такого серйозного значення тому, що говорить. Та він був занадто розумним і вмів оцінити дані кожної людини, ніби просвічуючи її рентгенопроменями. ОУН занадто серйозна організація і вимагала таких людей, що були б готові до цієї роботи. Ми з Романом тоді дуже багато вже говорили про студентські, громадські та політичні справи. І частенько наші розмови заходили вже далеко за північ, так що не раз доводилося платити сторожеві по 50 грошів „за вхід“ до хати. Та Роман просто вражав мене своєю розсудливістю і раціональним способом мислення. Він був настільки відданий ідеї, що це не могло не захоплювати і не дивувати. Його віра в ту справу, яку він робив, при цьому, уникаючи фанатизму і нерозсудливості, заворожувала своєю надзвичайною харизмою. Крім того, його можна було назвати справжнім інтелектуалом: всесторонньо обізнаний, начитаний, творчий, люблячий чоловік та батько⁽⁵⁰⁾. Те, як це все вмещалося в одній людині — захоплювало. Я був абсолютно переконаний в тому, що якби він сказав мені померти, я б не вагаючись віддав своє життя відразу. Та Роман ніколи не агітував мене до бойової чи політичної діяльності, тим більше до нерозважливих кроків, — навпаки, радив добре вчитися і здобувати професію. Скоріше, він готував мене до того, щоб моя майбутня діяльність стала прикриттям для організації, її надійним тилом, але ні в якому разі не до участі в політичних чи бойових акціях. Для польського уряду я мав би справляти враження незаангажованої політично людини і мати вільні руки, при цьому допомагаючи усіляко Організації, формально не будучи її членом. Зрештою, з часом так і сталося.

...За усіма цими жартами, що викидали і Роман, і Юрко, я думаю, що їхня мати добре знала, що хлопці її займаються небезпечною діяльністю, щодня ризикуючи життям. Вона з ніжністю ставилася до обох синів, ніби передчуваючи їхню та й свою, трагічні подальші долі.

Ромко був членом ОУН і був, як тоді ми казали, 105-процентним націоналістом. Юрко був на чотири роки старший від мене і належав до куреня “Чорноморців” в Пласті. Був гарним спортсменом і вчився в музичному інституті на тенора. Я ж на той час вже не грав на скрипці, залишивши її вдома. Був твердо переконаний, що по закінченні інституту знову візьмуся за заняття музикою, бо, насправді, дуже тужив за тим солодким і неповторним відчуттям вільного музикуван-ня. Тим більше, що це мені дуже гарно вже і легко вдавалося. Тоді я ще не знав і навіть не уявляв собі, що навчання так поглине усе моє єство, що про музику доведеться говорити вже в минулому часі і лише в спогадах. Та батькові слова: „...Ти будеш чути звуки, якими наповнено Всесвіт...”, завжди звучатимуть в моєму серці.

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

Усі хлопці, з якими я жив в кімнаті, вже мали своїх дівчат, з якими ходили в кіно та на прогулянки. Фотокартки тих дівчат вони вішали на стіні над своїм ліжком. Так було прийнято і вважалося, що так поступають справжні мужчини та вже дорослі хлопці. Я одразу пригадав, що у мене в піджаку в нагрудній кишені є фотокартка Славці.

Мовчки дістав її та причепив голкою до килимка над моїм ліжком. Хлопці не розпитували мене про фотокартку, лише подивилися на неї, і ніби розуміючи мене, промовчали. Звичайно, якщо хлопець повісив фотокартку дівчини над ліжком, значить це — серйозно. Я не можу сказати, що думав про Славцю весь час, згадував її досить часто, але все рідше і рідше, — нові знайомства, навчання займали весь мій час і всі мої думки.

Якраз в той час я познайомився з однією дівчиною Орисею. Ми з нею були гарними товаришами і досить часто зустрічалися.

Вона була донькою знаного у Львові промисловця, що виробляв кахлі, якими мурували печі в квартирах. Запам'яталися мені ті кахлі на усе життя, і ось, чому.

Зустрілися ми якось з Орисею, та й ідемо містом, розмовляємо. Нічого особливого. Просто, дружня розмова, прогулянка. Мені приємно іти біля гарної дівчини і відчувати себе справжнім дорослим мужчиною. Вона також зацікавлена і слухає мене, затамувавши подих — ще б пак — я студент і вільно можу філософствувати на різні теми, навіть дуже поважні та серйозні. Аж тут, бачу — Роман Шухевич іде з якимось своїм товаришем і напружено про щось розмовляє. І раптом, я так злякався, що Роман мене побачить з дівчиною на прогулянці та подумає, що я якийсь несерйозний тип, який лише здатен з дівчатами романи крутити. Не знаю чому я так подумав, не знаю чого злякався, зниковів. До цих пір не можу пояснити цього, але скоро прийняв рішення: схопив Орисею за руку і потягнув прямо в кінотеатр. Вона навіть не встигла нічого сказати, піддалася на мою авантюру і побігла слухняно за мною.

Забігаємо в кінотеатр, а там — темно, як в погребі. Ледь-ледь можна розгледіти афіші на стінах. Тут, я вже зовсім розгубився. В голові стугоніла одна думка „Ну, чого я такий дурень, чого мені треба було пертися з Орисею по Коперника? Що, мало інших вулиць у Львові? І взагалі, чого мені було сьогодні виходити з хати: сидів би вдома та вчився б собі, а то ні, — піддався на спокусу піти прогулятися. Ось тобі і прогулявся!”

— Богдане, — пошепки питається вона трохи наляканим і тремтячим голосом, — а що ми тут робимо?

— Тссс, — тільки й встиг просичати я.

Не можу навіть уявити собі про що подумала тоді Орися, але заінтригував я її здорово. Мить здалася вічностію. Я не знав достеменно чи побачив мене Ромко чи ні, аж раптом чуємо кроки і голоси. І один з тих голосів мені дуже знайомий. Так і є. Переді мною виростають постаті: Роман Шухевич з товаришем і Роман, сміючись питає:

— Так, студенте Богдане Чайківський, а що ви тут в темряві поробляєте? Може ховаєтесь від когось? А, я бачу, що ви не самі. Ще й чарівну незнайомку з собою прихопили.

— Е-е-е... та ми тут... Та я тут... Та ми з Орисею зайшли подивитися, які фільми будуть на вихідні дні, — пролепетав я, червоніючи, як рак. Добре, що було темно і не було видно, як палахкотять мої щоки.

— Ну, що подивилися? То виходьте. Теж мені, поклонники кіномистецтва, — голосно засміявся Роман.

Ось, тобі і погуляли. Настрій мій гедь було зіпсовано. Я попрощався з Орисею та й побрів собі до хати.

А ввечері, коли прийшов додому мене зустріла пані Євгенія з винуватим обличчям:

— Ой, Данко, таке страшне трапилось! Ой, таке страшне! Навіть боюся вам сказати.

— Та що таке? — перелякався я. Що ще сьогодні могло трапитися? Пані Шухевичева винувато продовжувала:

— От, сьогодні приходила до нас дівчина, що допомагає мені прибирати. Та ми й вирішили потріпати всі килимки в хаті. Так отой килимок, що над вашим ліжком також витріпали. А там же ж була фотокартка дівчини такої симпатичної. Вашої панни, напевне. То та фотокартка полетіла кудись за вітром. Ми вже шукали її, обшукалися. Немає та й годі. Йой, просто не знаю, що і робити. Ви мені вже пробачте, пане Богдане, прошу вас.

Мені, неначе цеглина з душі впала. А я вже перелякався і подумав Бог зна що.

— Та не переймайтеся так! Нічого. Може я піду пошукаю, — з полегшенням сказав я.

Аж тут, раптом входить Роман. Зупиняється на порозі й уважно дивиться на мене та на паню Шухевичеву. По веселих бісиках, які починають скакати в його очах, розумію, що зараз він видасть черговий жарг. Так і є.

— Ой, мамо, оце слухаю вас, як ви бідкаєтесь перед Данком. Та не переживайте так сильно. Немає фотокартки, то немає. Він туди повісить кахлю та й милуватиметься нею.

Пані Шухевичева здивовано дивиться на сина та на мене.

— А до чого тут кахля? Не розумію. Про що ти говориш Романо? Мені не до жартів, ось, може хлопець переживає, а тобі сміх, — говорить пані Євгенія, а сама починає посміхатися, знаючи синову вдачу і відчуваючи, що тут якась таємниця, про яку вона ще не знає. — Дивись, як він почервонів.

— Та ні, ми з Орисею лише друзі, — виправдовуючись почав я.

— Ну, друзі-не-друзі, але кахлю все-таки повісити можна, — вже зовсім весело продовжив Роман.

— О-о, це та Орися, у якої батько печі кахлями обкладає? Тепер розумію, — серйозним голосом підсумувала нашу розмову пані Євгенія.

Мені ж раптом стало смішно і весело, особливо, коли уявив собі, що повішу над своїм ліжком кахлю та ще й милуватимусь нею та писатиму вірші про неї і відразу на душі стало легко та спокійно.

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

— Богдане, Богдане! Дивися, щоб в тебе голова не закипіла від науки! — сміявся з мене Ромко, коли я схилившись над книжками, вчив черговий розділ з „Права народів”. — А то доведеться рятувати тебе бідного від професора Верещинського.

Верещинський був дуже складний викладач. За походженням поляк — ненавидів усе українське, отже, упереджено ставився до студентів українського походження. Скласти йому іспит було справою нелегкою. Я ходив на усі лекції, не пропускаючи і конспектуючи кожне заняття. Працював дуже багато. Роман сміявся, що я всі іспити роблю за один вечір.

Професора Верещинського знали усі студенти, бо викладав він в експортівці, а також в політехніці. Уся голова його була покручена штучними льоконами, які він один раз на тиждень закручував собі в перукарні, що була в кінці Академічної алеї.

— Якщо Верещинський тебе побачить в перукарні — тобі кінець. Ніколи не здаси йому іспит, — шепотіли і радили налякані студенти один одному.

— Та чого я мав би туди іти?

— Та мало чого. А раптом випадково його там зустрінеш, отак зіткнешся з ним припадком. І все. Пиши — пропало.

Звичайно, сама думка про те, що можна завалити екзамен була неприємною, а тому змушувала схилитися над підручниками та не вилазити з інститутської бібліотеки. Крім того, мені страшенно не хотілося опозоритися перед хлопцями по кімнаті, перед Ромком та Юрком, а також засмучувати батьків, що вболівали за мене і платили чималі гроші за навчання.

Верещинський викладав право народів. Предмет був важким і точним. Фактично, це був один з теоретичних предметів, які я не дуже любив. В теорії у нас сильні були євреї. Чомусь, це легше ішло їм. Верещинський, як я казав вже, був дуже вимогливим і ми називали його “пилою”. Перед екзаменом необхідно було купити або десь дістати скрипт: конспект його лекцій. Для мене, це було особливо необхідним, бо я мав лише зорову пам’ять і мусів бачити надруковане або написане, щоб скласти іспит. Я не пропустив

жодної його лекції, але вже добре знав свою вдачу і знав, що маю бачити текст, тоді він укладеться в моїй голові.

Настав день іспиту. Пані Шухевичева дала мені кілька кавових зерняток:

— Богдане, за годину до іспиту добре їх розжуй і проковтни. Кавові зернята мають силу та енергію для мозку. Тебе це збудьорить і пробудить пам'ять. Якщо і забудеш щось випадково, то після зерняток згадаєш відразу.

Я поклав до кишені зернята та й подався до інституту. Приходжу, а там вже стоять наші студенти. Чекають поки їх викличуть. Я також записався і став чекати. Всі тремтіли і бубонили щось собі під носом, повторюючи. Неприємний холодок пробіг у мене по плечах. Загальний "піднесений" настрій передався і мені.

Двері відкриваються і виходить студент. Він неначе вичавлений лимон: спустошений і блідий. Всі кидаються до нього з одним запитанням:

— Ну, що? Як там? Злий? Валить усіх? О, Боже! А ти як? Страшно було?

— Та, — мало не плачучи відповідає студент. — Залив. А знав же все. Готувався.

— За-ли-ив! — підхоплює хор наляканих студентів і очі їхні розширюються від жаху.

Відчуваю, як росте напруга в коридорі, щоб заспокоїтися, починаю гризти кавові зернята. Відчуваю, що скоро настане моя черга йти в аудиторію і поволі заспокоююсь, зосереджуюсь. Намагаюсь не гарячкувати і зібратися з думками.

Переді мною мав іти Богдан Хамула. Та він не прийшов, от-же йду замість нього.

Заходжу в аудиторію. Стараюсь впевнено підійти до столу, де сидить професор. На столі лежать картки із запитаннями.

— Прошу, ваше прізвище? — повільно, розтягуючи слова запитує Верещинський.

— Богдан Чайківський.

— Богдан чи Бóгдан? — ніби, прокинувшись запитує професор і пильно дивиться на мене, намагаючись зрозуміти: Богдан я чи Бóгдан? Тобто, на якому складі, першому чи другому, треба ставити наголос.

— Богдан, — впевнено відповідаю я, наголошуючи на другому складі свого імені.

Я зрозумів, що він пояснює для себе: поляк я чи українець? "Українець я, українець, пане професоре"— думаю про себе і вже впевнено беру картку із запитаннями. Те, що ми вже по різних сто-

ронах національних барикад, додає мені впевнености в собі.

— Перше запитання: порівняти законодавчі влади Фінляндії, Франції та США, — зачитую.

— Так. Уважно слухаю вас, Богдане, — наголошуючи на другому складі говорить Верещинський і з-під льоконів в мене втуплюються його, неначе скляні очі.

Та для мене це запитання було досить легким, тому відразу, не вагаючись, я став відповідати. Мій голос звучав мені впевнено і спокійно.

Можливо, для Верещинського це було несподіванкою, бо він звик до того, що у нього на іспитах студенти тремтять, неначе в передінфарктному стані. Раптом він зупиняє мене:

— Прошу, наступне питання. Прошу порівняти мені влади законодавчі в СРСР та в Китаї.

І це питання було для мене не важким. Я почав говорити так, як пам'ятав. Та раптом він зупиняє мене:

— Пане Богдане, прошу говорити так, як я говорив на лекціях: перше, друге, третє, четверте, п'яте, — сказав він голосно, рубнувши повітря рукою п'ять разів. — Мені потрібно, щоб ви назвали оті п'ять пунктів: один за другим, нічого не розшифровуючи і не пояснюючи. Лише так, як я говорив на лекціях. Якщо ви ходили, ви маєте пам'ятати. Прочитуйте мене, будь-ласка.

Я зупинився на мить, адже добре пам'ятав, що на лекціях нічого подібного він не говорив. Тобто він розповідав, але за пунктами ми не розбирали оті законодавчі влади. Я почав відчувати, що гублюся і, ось-ось, можу зірватися. Напружив пам'ять, подумки переглядаючи скрипт його лекцій, який читав перед екзаменом. І раптом, чи то кавові зерна почали діяти, чи від надмірного зосередження, але просто перед моїми очима мені постало: зміст лекції про СРСР та Китай. Читав, пам'ятаю, знаю. Так-так, а далі — риска, а під нею оті пункти. І, закривши очі почав називати: перший, другий, третій, четвертий, п'ятий! Все!

Запала тиша.

Верещинський здивовано дивився на мене. А в мене було враження, ніби я вискочив з льодової води.

— Ну, що ж, пане Богдане Чайківський. Ви склали іспит. Вітаю, — ніби ще не вірячи сам собі, не без пафосу сказав Верещинський. — Прошу, хто там наступний? Заходьте.

Коли я вийшов з аудиторії, то вже навіть не чув, що в мене розпитували студенти і зовсім не пам'ятаю, що я їм відповідав. Знав лише одне: я склав один з найтяжчих іспитів на першому курсі.

Після першого року з 360 студентів залишилося 64. Це були

ті, що перейшли на наступний рік і ті, що приєдналися до нас з минулих років.

Можна сказати, що я добросовісно виконував накази мого старшого товариша Романа Шухевича: вчитися. І мені це подобалося все більше та й більше. Поволі втягувався, окрім навчання, в громадську роботу. Це було студентське життя, де вже почала формуватися і політика відносин, і перші спроби невпевнених ще дипломатичних стосунків між молодими людьми.

Як я вже казав, Шухевичі опікувалися мною як молодшим товаришем. Більше я здружився з Юрком, бо він був молодшим за Романа, та й вдачу мав веселішу. Був дуже гарним на вигляд, високим, добрим спортсменом. До того ж він вчився на тенора в інституті імені Лисенка (львівська консерваторія) і прекрасно співав, акомпанюючи собі на фортепіано. Ромко також прекрасно грав на фортепіано, бо також закінчив курс музичної підготовки в інституті імені Миколи Лисенка. Юрка можна було б назвати навіть красунем. Дівчата страшенно його любили і ганялися за ним, як навіжені. А він тільки сміявся з того та більше віджартовувався. Тоді говорили так: “О, той гарний хлопець, що має повно романсів!”

Але, окрім “романсів”, водного поло, музики та навчання в політехніці, Юрко також був членом підпільного Пласту. Пласт “крутився” навколо кооперативи “Вогні”. Це було наше основне місце, де ми стрічалися і виконували деяку роботу, щоб заробити хоч трохи грошей для Пласту. Отже, Юрко впровадив мене до її кооперативи. Головними персонами там були Цьопа Паліїв⁽⁵¹⁾ та Яро Гладкий⁽⁵²⁾. Кооператива була страшенно бідною і навіть не мала свого транспорту, щоб перевозити ту продукцію, яку вони виробляли. Власне і приміщення, як такого постійного, не було. Це було лише декілька кімнат у передмісті Львова. Приходили туди переважно дівчата з підпільного куреня „Ті, що греблі рвуть”. Той курінь був дуже сильним і авторитетним. Цьопа Паліїв — курінна і надзвичайно серйозна дівчина. Заходив частенько і Іван Сенів, що був курінним чоловічого куреня “Чорноморці”, а також головою “Основи”. Іван Сенів вчився в політехніці й був міцним та сильним молодим чоловіком.

В кооперативі “Вогні” займалися, в основному, пакуванням ванільового порошку до печива. Робота була дурна та нудна, а, головне, не приносила ніякого прибутку. Копійки, які ми одержували за ту роботу не могли серйозно підтримувати Пласт. Окрім того, ми так нанюхалися ванільового цукру, що вже неможливо було знести.

— І, що то за дурна робота!? За два злотих в день не можна працювати. Треба щось робити. Це не гроші для організації, — раптом, одного разу не витримав я.

— А, що ти пропонуєш? — загомоніли дівчата.

Цьопа Паліїв підняла на мене очі і, відірвавшись від роботи, також спитала:

— Говори, Данку. Що ти надумав? Може майбутній економіст виведе нас із бідоти?

— У мене є ідея. На Різдво я їду до Сянока.

— Ну... То веселих свят тобі та твоїй родині, а що з того?

— У нас в Сяноці є найбільша фабрика залізничних вагонів. Там працює дуже багато українців. Я знайомий дуже добре з багатьма з них. Вони мають багато доброго матеріалу і вони вміють робити дуже гарні лещата. Я викуплю від них ті лещата та привезу сюди до нашої кооперативи. Тим більше, що купити в них я зможу набагато дешевше ніж в гуртовому продажі.

— Ти думаєш, що це піде тут? — поволі втямлюючи стан справи, протягнула Цьопа. — Ага! А, чому б ні? Лещата ж страшний дефіцит. Всі ганяються за ними, як ненормальні, тим більше, що от, яка зима на дворі.

— Ну, то що? Згода? — зрадів і собі я.

— Ну, давай Богдане, подивимось, який з тебе економіст та бізнесмен майбутній.

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

“Добрий вечір, Тобі Пане Господарю,

Радуйся...

Ой, радуйся земле, Син Божий народився!”

— От, я і вдома! Привіт вам мамо, тато та сестричко Ляля! Приїхав ваш студент!

— Володимире, ходи скоріше, Богдан приїхав! Ото вже до-рослим став! Заходи до хати скоріше, — не може стримати сліз радости моя мама.

— Та, що ви кажете, мамо. Такий самий, як був. Зовсім не змінився. Та й ми ж бачилися нещодавно, — приховуючи гордість

за себе та за свої успіхи якомога скромніше сказав я. — Краще скажіть, як почуваєте себе, як батько?

Та батько вже входить до кімнати і мовчки обнімає мене, не кажучи ні слова. Та я розумію все й так. Він вітається зі мною, як з дорослим. Намагаюся стримати сльози радості від того, що бачу свою родину і ніяковію від їхніх, сповнених любови та щирости, поглядів.

Пролетіли кілька днів моїх зимових вакацій. Та я пам'ятав, що приїхав сюди виконати важливу справу для кооперативи „Вогні” і пам'ятав, що я обіцяв пластунам. Отже, цілими днями я займався важливими для мене справами: домовлявся з робітниками з фабрики, вибирав лещата, прицінювався та готувався в дорогу до Львова. Все, на щастя, вийшло, дуже добре. Я навіть сам не чекав, що так вдало і швидко вдасться купити ті лещата. Треба сказати, що я хвилювався, бо це була моя перша спроба заробити гроші. Тим більше, що ці гроші не йшли особисто для мене, а задумувалися, як заробіток для організації.

За кілька днів, попрощавшись з батьками та сестрою і перецілувавшись з усіма родичами, які скучили за мною, поїхав до Львова, що ставав мені все ріднішим та ріднішим містом. Відчував, що моє серце вже більше там, ніж вдома, в Сяноці. Очевидно, так стається з усіма молодими людьми, що відриваються від родинного гнізда і стають на власне крило. Мені здавалося, що я почав відчувати своє крило, почав відчувати в собі силу: „Ото дівчата зрадіють” — думалось мені, коли я їхав поїздом до Львова.

— Ну, приймайте товар! Дивіться лишень, які гарні! Яка чудова робота, яке дерево! — не вгавав я, коли переступив поріг кооперативи.

— Ого-го! — дивувалися дівчата. — Оце так лещата! Та тільки дурень зможе встояти перед такою красою.

Як ми і сподівалися, за кілька днів не залишилося жодної пари. Кооператива “Вогні” заробила такі гроші за два дні, які зміг би заробити навіть за кілька років! А я був в сьомому небі від щастя.

— Вдалося! Отже, треба продовжити цю справу, — не вгавав я. — Подумаємо, які наступні кроки зробимо далі.

Про наступні кроки я став серйозно думати, перебираючи в голові можливі варіанти заробітку для Пласту.

Життя поволі рухалося вперед. Я мужнішав, ставав дорослішим. А Ромко з Юрком і далі мною опікувалися. От, колись завели ми розмову про танці. Власне, не я розпочав ту розмову, а Роман:

— Богдане, а ти на танці любиш ходити?

Я підозріло подивився на нього, передчуваючи якусь провокацію:

— На які ще танці? З дівчатами танцювати? Ще чого не вистачало мені. Я готую себе до серйозного життя, — гордовито заявив я.

— Ну, та звичайно ж з дівчатами, не з хлопцями, — засміялися обидва та переглянулися. — Ну, відчуваю, що темний ти чоловік, Богдане, не знаєш, що це таке з дівчатами танцювати. — продовжував свій натиск Роман.

— Та це негідна справа для чоловіка! Якісь там танцюльки влаштовувати. Я не люблю цього. — все більше запалюючись почав відбиватися я. Тим більше, що я ніяк не міг збагнути до чого Роман веде? Чому раптом така серйозна людина почала розмову про танці? От, я пам'ятаю, як ми з ним ходили на Спортову площу (мається на увазі стадіон, що знаходився на теперішній вулиці Стрийській, 35) до Сокола-Батька⁽⁵³⁾, де українські студенти займалися спортом. Роман пильнував, щоб я також займався спортом і не відставав від своїх ровесників. Усі студенти належали до різних клубів, але збиралися на тому стадіоні, щоб повправляти та поспілкувати один з одним. Або, наприклад, Роман мене ще брав з собою до Українського Студентського Спортивного Клубу (УССК)⁽⁵⁴⁾, де збиралося також добірне українське львівське товариство. Це були важливі речі й пов'язані зі спортом. Хоч я, відверто кажучи, страшенно не любив спортивних змагань, бо ніколи не почував себе в тому першим. Батьки, пам'ятаючи, що з малих літ я був хворобливою дитиною, берегли мене, як могли. І від цього я вже й сам вірив в те, що такий я слабенький та немічний хлопчик. Основний акцент в моєму вихованні батьки все-таки ставили на мої інтелектуальні заняття: звідсіля і вивчення мов, заняття скрипкою, літературою та навчання в комерційному інституті.

Роман казав мені, що треба загартовуватися, але ніколи не силував мене до того. Та його опікування були досить владними і я, відчуваючи його силу, розум та досвід, без зайвих слів завжди корився йому і довір'яв.

Одного разу, прийшли ми з ним на площу, а там — нікого. Холодно дуже. Осінь пізня, дощ, сіро так на вулиці. Мені здавалося, що вже навіть сніжок почав збиратися. А, головне, пронизливий і противний вітер. На краю ж площі стояла помпа з холодною водою. І раптом, Роман розбирається й каже:

— Богдане, а ходімо до помпи, під струмінь води станемо!

Я перелякався:

— Та ти, що! Я простуджуся та катар дістану з температурою.

Хіба можна таке робити? — майже закричав я.

Роман нічого не відповів мені й сам пішов під воду. Вмився гарненько, похлопався та й знову до мене каже:

— Богдане, ходи! Не бійся, Богдане, холера тебе не візьме. А як має щось статися, то й так станеться! — і дуже виразно на мене подивився.

В той момент, мені раптом абсолютно стало не страшно лізти під ту воду. Я розібрався і пішов до помпи. Вода мені стьобнула по плечах, неначе нагайкою. Я відчув, як кров закипіла в усьому тілі й стало страшенно жарко. Дух мені перехопило, але я старався протриматися під водою скільки міг. Мені здавалося, що пройшли години, а то була лише мить.

— Ух, ти! — закричав я переможним голосом.

Коли ми прийшли додому, Роман вже з порогу сказав пані Шухевичевій:

— Мамо, знаєте, а сьогодні наш Данко скупався в холодній воді на Спортивній площі! Герой!

Пані Євгенія тільки сплеснула руками:

— Та ти що, Романе, дитину простудиш!

Роман засміявся:

— По-перше, Данко вже не дитина, а козак! А козака ніяка холера не візьме!

І справді, нічого зі мною не сталося. Не чхав і не кашляв...

...Так, оце я розумію: Спортова площа, обливання холодною водою, пластова організація. А тут, раптом, розмови про танці. Отже, насправді, я навіть не знав, як мені правильно на це реагувати.

Мовчанку перервав знову Роман. Властивим йому, переконливим голосом, він сказав:

— Справжній чоловік обов'язково повинен вміти танцювати. Це шляхетне заняття і не треба цього соромитися. Українські аристократи завжди вміли гарно танцювати. Це необхідно для кожної освіченої інтелігентної людини. Танці — це велика частка культури і це треба вміти.

Я задумався: справді, всюди в літературі справжні герої завжди вміли гарно розмовляти, писати вірші, танцювати. Але для цього у них були вчителі. Вони знали, як це робити...

Роман, неначе читаючи мої думки продовжив:

— Так, Богдане, але для того, щоб правильно танцювати потрібно доброго вчителя мати або, краще для чоловіка, — вчительку. Отже, завтра йдемо до Витвицьких, записуватися в танцювальну школу. Згода?

Ще б пак. Звичайно, згода! Бо так сказав Роман!

Наступного дня ми вже були у Тараса та Тамари Витвицьких. Вони мали свою власну школу танців і всі, хто бажав навчитися ходив до них займатися. В основному, танцювальні курси відвідували старші хлопці з колишніх військовиків Української Армії Першої світової війни. Ця громада мала свій готель і в приміщенні того готелю відбувалися заняття.

Головою був Тарас Витвицький. Навчали нас майстерності модерного танцю. Тарас викладав теоретичну частину, а Тамара — практичну. Власне, саме вона показувала танцювальні елементи, а також танцювала з кожним з нас. Тамара була неймовірно гарною жінкою з прекрасною витонченою фігурою. Мала років з тридцять, як мені тоді здавалося.

Студенти страшенно червоніли перед її вродою і дуже старалися. Я також хвилювався в перший день, коли вона підійшла до мене і запросила мене до танго. Як тільки зазвучали перші музичні акорди я тремтячими руками взяв її за стан і невпевнено повів в танець. Вона ж — навпаки — сильною рукою взяла мене за руку і сказала:

— Дивіться в очі партнерці!

Я лише мовчки підкорився і втупився в неї очима.

— Не напружуйтесь. Ви маєте вести жінку в танці і керувати усіма її рухами. Ви головний, — говорила вона спокійним і рівномірним голосом. Але в голосі її відчувалася металева нота. Відчувалося, що вона сильна і розумна жінка.

Поступово я почав втягуватися в чарівні звуки музики і намагався, не знаючи ще основних рухів, підкреслювати „сильну волю в танці”.

— О, та я бачу, що танцюю з музикантом? Я не помилилася? — нарешті, вже лагіднішим голосом запитала Тамара.

Я не знав навіть, що казати. Просто відчув, що червонію. Вона ж не відводила від мене погляду і дивилася прями́сінько в очі, демонструючи свою силу, розум, можливо навіть, зверхність. Звичайно ж, хто я для неї? Молоденький студентик якого вона вчить рухатися по залі. Таких у неї були сотні і вона всіх вміла поставити на місце. Я не відводив погляду від неї, відчуваючи, що всередині росте якийсь невідомий мені раніше протест. Раптом пригадалася розповідь мого вчителя німецької мови про його перше кохання. Пригадалася раптом Славця, про яку вже майже не згадував, Орися, та усі інші дівчата, яких я знав. Вони не ішли ні в яке порівняння з пані Витвицькою. Вона була, насправді, чарівною жінкою. Головне, що в ній відчувалося оте таємниче і далеке ще для мене слово

„Жінка”. Вона саме була жінкою! Мені було ще страшно дивитися в її очі, але я дивився і милувався її першими осінніми променями, що були навколо її очей, її рухами, її тілом, яке тримав в своїх руках і, яке було і залишиться для мене чужим назавжди...

Музика скінчилася. І скінчилася наша перша розмова з Тамарою. Все відразу змінилося: не випускаючи ще моєї руки і повернувшись півооборотом до залі і до усіх танцюючих, її голос раптом став офіційним, холоднуватим, стриманим, аристократично-відчуженим:

— Щиро дякую, пане Богдане. З вас вийде чудовий танцюрист і справжній кавалер, — і вже звертаючись до всіх: — Щиро дякую усім, до наступного заняття.

А я, відпускаючи її, раптом поцілував в руку, хоч і не збирався того робити, бо не мав досвіду цілувати руку після танцю. Пам’ятав настанови батька „завжди цілувати руку простій селянській жінці” і виконував це. Звик до того, що цілують руку старшим паням, яких поважаєш. Але після танцю, для мене було вперше, як і сам танець з гарною жінкою. Цілувати руку жінці за те, що вона гарна, за те, що вона вчить тебе танцювати, за те, що вона просто є на світі! Мені це було страшенно приємно і, головне, що не викликало ніяковості і червоніння зайвого, навпаки, все це було неначе вишукана гра двох людей, у яких щойно відбулася розмова, слова якої було покладено на мову рухів та музики. Я був щасливий. Особливо оті останні її слова, найбільше сподобалися мені: „З вас вийде чудовий танцюрист і кавалер”. Очевидно, що вона хотіла сказати „мужчина”, просто посоромилася, розігнався в думках я.

— Бажаю усім приємних вихідних і не забувайте усі „па”, які ми вивчили сьогодні.

Так я став ходити на танцювальні курси. Справи помаленьку в мене йшли все краще і краще. З пані Тамарою мені було все легше та легше спілкуватися. І мені, в деякі моменти наших занять, здавалося, що я вже зовсім її не боюся. А вона також мені лагідно посміхалася і пильно вдивлялася мені в очі, неначе щось хотіла розгадати. Можливо так само пильно і лагідно дивиться гарна домашня киця на випадкове мишенятко, що забігло до хати і не знає де з переляку сховатися, а краще, знайти шпаринку, щоб шустьнути туди: „З’їсти мені тебе, чи не з’їсти? А може, просто собі полежу та подивлюся на тебе, яке ж гарненьке та маленьке!”. Очевидно, саме так думає гарна киця. Можливо так і ставилася до мене пані Витвицька? Хто знає...

— Пане Богдане, про що ви думаєте? Не відволікайтеся. Тримайте партнерку міцно! Що це у вас сьогодні з руками? —

строгим вчительським голосом зупиняла мої думки пані Тамара. — Кроки треба робити ширшими, довшими... Не дріботіть ногами.

— Та як же я їх буду робити довшими та ширшими? Місця ж немає! — заперечував і пручався я.

— Як немає місця? Ставте свою ногу глибоко між ногами партнерки, широким кроком, а не топчіться на місці, щоб крок в танці був широким та розлогим. Ну, хто ваша партнерка? Ви ще не забули?

— Ви, пані Тамаро, — затинаючись мимрю я. — Ви моя партнерка, але ж як я буду так ногу між ваші ноги ставити? Щоб ви мені ще ляпаса дали?

— Не смішіть мене. Ставте, ставте, не бійтеся. Ось так, молодчина. Смівливіше!

Мені здалося, що я танцюю не сміливо, а вже просто нахабно!

Та Витвицька не вгавала і продовжувала спокійним та владним голосом давати інструкції:

— Танець — це інтрига! Це — любовна інтрига. Танцем можна сказати те, що ніколи не вимовиш ніякими словами! Ось, так! Ви — сильна стать, ви маєте вести партнерку. Вона має стати вашою і тільки вашою на час танцю! Тим більше, не забувайте, що ми танцюємо танго! Танець кохання та пристрасті! Притискайте свою ногу до моєї ноги!

— О, Боже! Ще і притискатися? А раптом це дівчині не сподобається?

Пані Тамара загадково усміхається і тихенько починає сміятися. На щоках у неї з'являється, невловимий рум'янець і голос трошки тремтить, неначе від ритмічного та швидкого танцю.

— Запам'ятай, немає такої жінки, якій би це не сподобалося. Жінки люблять сильних та ніжних мужчин. Навіть, якщо після вашого танцю ви більше ніколи не побачитесь, партнерка повинна пам'ятати, що її тримали справжні чоловічі руки! Заставте її думати, принаймні на час танцю, лише про вас!

Після танцю я вже сміливо цілував руку пані Тамарі і дивився на неї захопленими дитячими очима.

— Богдане, скоро ви перестанете до мене ходити... — раптом після одного з занять сказала пані Тамара.

— Чому? — аж злякався я від такої несподіванки.

— Не лякайтеся. Я не проганяю вас. Просто, ви вже майже усього навчилися. У вас чудова музична підготовка і натреноване почуття ритму та кроку. Прекрасна природня плястика. Хіба, що ви хочете брати участь у міжнародних конкурсах танців?

— Та ні, не збираюся. Я ж на економіста вчуся в інституті.

— Ну, от і чудово! Я завжди буду рада бачити вас і танцювати з вами. Не відмовлю собі в такому задоволенні. Та ви вже навчилися основних танців, а усього іншого вас навчить життя! Та пам'ятайте і про мої поради. Танець — це кохання, яке заховане в музиці та рухах!

„...Ти будеш чути звуки, якими наповнено Всесвіт...”

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

Як я вже розповідав у Шухевичів нас жило четверо студентів. Я ходив з Юрком до Пласту. Але всі хлопці, з якими я жив, належали до Студентських Товариств. Тому я вирішив не відставати від них та записатися в Студентське товариство. На другому семестрі, на зборах Торговельному Товаристві мене обрали головою. Це було трохи дивно і не зовсім зрозумілим для мене. Тому, що в основному там були студенти технічної школи, які до Вищої Школи Закордонної Торгівлі не мали ніякого відношення. І нас була меншість. Власне, вони були ще зовсім молодими і нас не знали. Тим більше, що під час голосування їх була меншість і мене обрали в основному хлопці з Експортівки, тобто з інституту, де я вчився. Все те відбувалося в Студентському Домі. Всі ті, хто обрав мене головою були українськими націоналістами — 105 процентовими, тобто, найвищого гатунку. Я не зовсім був готовий до такого високого довір'я і вже почав переживати і думати, як я буду керувати, коли хтось з хлопців запропонував зробити перерву на обід. Приходимо з обіду, а там вже зовсім чужі люди. Заля повнісінька абсолютно не знайомих нам людей. Шумлять, галасують. Прислухаюся до їхніх розмов, а вони про нас говорять і, головне, про мене. Коли побачили, що ми входимо до залі, притихли. Аж раптом один найсміливіший вигукнув:

— Висловлюємо квотум недовір'я новообраному голові Студентського Товариства!

— Що, що? Який ще там квотум і за що? — мало не розсміялися ми з хлопцями.

— За те, що ви впроваджуєте політику Юрка Старосольського, а нам це не підходить!

— Так, так! Не погоджуємося! — загуло в залі.

— Квотум недовір'я, квотум недовір'я! — не вгавали студенти технічної школи.

— Зачекайте, не галасуйте! Нехай хтось один говорить, не всі відразу. Те, що ви висловлюєте квотум недовір'я ми вже і так зрозуміли. Незрозумілими є дві речі. Перша: звідки ви знаєте, яку політику я збираюся впроваджувати, і друге: в чому ж полягає, на вашу думку, політика Юрка Старосольського, яку, за вашими словами, я вже встиг впровадити? — зупинив я крикунів.

Мої запитання вибили їх з колії і вони загелготіли, неначе гуси. Знову усі разом і знову нічогосінько не було зрозуміло:

— Вища Школа... Старосольський... політика... націоналісти...

— Та хто у вас за старшого? Говоріть нарешті по одному! — вже розсердився я. — Зрештою, якщо ви дорослі люди, або ж вважаєте себе такими, дайте відповідь на мої запитання.

Нарешті піднявся один білявий хлопчина і червоніючи та затинаючись почав:

— Ми висловлюємо квотум недовір'я... Тому що... ви впроваджуєте політику Юрка Старосольського, а нам це не підходить. І нас взагалі більше, а ви не з нашої школи.

— А чим же політика Юрка Старосольського вам не підходить?

— Ну, ну... не знаю. Того... Я не знаю, нехай інші хлопці скажуть.

— Шкода, що ви так і не знаєте, але вже висловлюєте квотуми недовір'я. Що ж, це ваше право. Вас більшість, як ви стверджуєте. Але, на жаль, більшість, яка толком не може сформулювати своїх вимог, скоріше нагадує базар ніж засідання. — різко відрубав я переляканим, сопливим “політикам”.

Ми з хлопцями з Експортівки вийшли, так і не дізнавшись в чому ж була справа. Ми вирішили, що треба мати своє Товариство, незалежне від нікого, а тим більше від мало знайомої нам дітвори, які ще самі точно не знають, чого їм хочеться.

Отже, так народилася думка, а пізніше й рішення заснувати Братняк.

Справа в тому, що на той час вже були три Братняки. Один був заснований в Експортівці, і ці хлопці співпрацювали з польським урядом БВР (бльок співпраці з урядом) або, просто, Підсудчики⁽⁵⁵⁾, другий був, можна сказати, фашистський (націонал-демократи)⁽⁵⁶⁾ з крайньо-шовіністичною політикою, а третій був жидівським. Ми заклали свій перший український Братняк. Як на той час, це було досить сміливо і зухвало, особливо, якщо взяти під

увагу політичні напрямки до нас, вже створених Братняків.

Мене знову обрали головою. Опікуном нашого українського Братняка погодився бути професор, який лише просив, щоб ми не робили ніяких авантур і повідомляли його про усі наші дії, а він, в свою чергу, буде офіційним прикриттям і представником нашого Студентського Братняка. Нас, це звісно влаштувало, та і його також. Ми пообіцяли, що будемо розважливими та чемними хлопцями, а він висловив нам своє довір'я в усьому.

Тож, на стіні будинку Вищої Школи Закордонної Торгівлі з'явилася ще одна дошка оголошень та об'яв, яка належала Українському Братняку.

Нам було цікаво, як будуть реагувати на нашу появу поляки та жидаи. Тим більше, що вже довгі роки точилася страшна війна між жидаи та поляками. Жидаи діставалося дуже: тільки щось не подобалося полякам, вони починали бити жидівський оголошник, який вже і так висів за ґратами, бо постійно йому діставалося. Або, просто, влаштовували їм відкриту війну. Наприклад, забороняли жидаи сідати в перші лавки і починали кидати в них різні предмети, якщо вони там сідали. Причім, скандали починали, як правило, дівчата. Вони вдавалися в справжні бійки: кидалися до жидівських дівчат і починали їх витягати з лавок, намагаючись прогнати на останню. Ті ж, в свою чергу, не здавалися так просто і починали верещати та хапати за волосся польських дівчат:

— Сама іди на задню лавку, кіш мерен тухес⁽⁵⁷⁾! — галасували жидівки і відбивалися щосили.

— Ти зараз сама свого тухеса цілуватимеш, — запалювалися, неначе сірники, польки.

Бійки зчинялися неймовірні. Тут можна було не тільки почути, а й побачити все, що завгодно: і розірвані блюзки, і підбиті носи. Зупинити ці побоїща було неможливо. Причім, хлопці і з однієї сторони, і з другої спостерігали за усім цим з олімпійським спокоєм і не брали участі. Це і було найдивовижнішим. Скоріше, це нагадувало провокацію. Українці, ж ніколи нікого не чіпали: ні поляків, ні жидів. Намагалися з усіма жити в мирі та налагоджувати дружні контакти.

З українцями поляки також ніколи не воювали і не нападали на нас. Ніколи не розбивали нашого оголошника і ніколи б не посміли нас зігнати з першої лавки. Але і не визнавали нас, як політичну силу. Перший польський Братняк, або „пілсудчики”, як ми їх називали, були гоноровими і мало приемними людьми. Не визнавали, але і побоювалися одночасно. Можна вважати, що вони роздувалися від свого гонору, як мильна бульбашка, що скоріше

виглядає комічною, ніж сильною.

Колись я запитав одного поляка:

— Чому не рухаєте українців?

Та він лише скоса подивився на мене і коротко відповів:

— За делікатну шкіру маємо на гайдамацькі ножі.

Але між собою поляки також жили дуже неспокійно. Постійно воювали і загострювали взаємини. Якщо “підсудчики” не визнавали Український Братняк, то другий польський Братняк не визнавав “підсудчиків”. Їхні засідання були страшенно довгими і крик там був несамовитий. Одного разу таке засідання тривало декілька діб! Розпочалося в п’ятницю, а закінчилося в понеділок вранці. Невідомо, чи виходили вони на обід чи ні, але вийшли аж сині з того засідання, так і не вирішивши своїх проблем.

А “проблема” полягала в тому, що одні запровадили в своєму товаристві “супружество на спробу”. Тобто, хлопець з дівчиною могли відкрито розпочати жити разом, не приховуючи ні від кого близьких стосунків. Так вони могли прожити три-чотири місяці, а опісля того, як їм не сподобалося, могли розійтися і знайти собі нових партнерів!

Їхні ж опоненти назвали це “безплатним куревством” і відстоювали нормальні форми сімейних стосунків, забороняючи вступати в дошлюбні відносини хлопцям та дівчатам.

У нас таких проблем не було і таких питань не виникало. Нас це дуже дивувало і смішило: як можна, взагалі, такі питання ставити, та ще й кричати про це декілька днів підряд. Дурниці та й годі. Отже, коли мене обрали головою, я рішив знайти собі помічників. Дуже поважав завжди дівчат і тому обрав чотири з моїх товаришок, яким довір’яв і які любили та поважали мене, та ще двох хлопців.

Щоб звернути на себе увагу, вирішили зробити своєрідну рекламну кампанію для українських промисловців. Найкраще, на нашу думку, це було зробити у вигляді виставки. Отже, ми задумали Першу Українську Промислову виставку. В Українському Народному Домі винайняли декілька кімнат для організування виставки українських виробів. Були це: одяг, цукерки, папіросна фабрика, вироби з дерева, посуда, народні промисли. Допомагав нам в цьому народний знавець, на прізвище Бумба, з Бойківщини, який робив дерев’яні рами, якими були оформлені образи Ісуса Христа та Матері Божої. Люди дуже купували такі речі.

Фабрика “Калина”, що славилася своїми папіросними виробами також була представлена на виставці, як рівнож сервізи з порцеляни з українськими народними візерунками з карпатської фабрики.

Організація виставки згуртувала студентство і викликала ве-

лике зацікавлення громадськості. Виставка тривала декілька днів і мала широкий розголос по всьому місту. Полякам це не сподобалося і ми весь час боялися, щоб вони не завдали якоїсь шкоди виставці. Тим більше, що все відбувалося в Народному Домі, який фактично не охоронявся і не важко можна було усю виставку розікрасти або, просто, знищити.

Студенти радо зголосилися чергувати і охороняти виставку. Навіть деякі дівчата були готові залишатися вночі черговими біля експонатів. Але цю відповідальність взяли на себе хлопці.

Власне, після виставки, наша студентська організація, Перший Український Братняк, зарекомендував себе як міцна громадська організація. А до мене виросла повага та довір'я у студентів. Я став частіше зустрічатися з головами різних інших студентських організацій і ми радилися, плянували різні проекти. Наприклад, така організація, як Основа, мала багато різних відділів: громадсько-політичний, культурний, транспортний. Вони повинні були весь час жити у Львові, в основному це вже були львів'яни, які опікувалися містом. Наприклад, студенти політехніки — виїзджати вони практично не могли, тому що мали постійні лекції в інституті і не були вільними слухачами, а постійно діючими студентами. Головою у них був Іван Сенів.

Студентам Медичинського інституту також не вільно було виїзджати, щоб не пропускати практичних занять та лекцій. До Медичної Студентської Організації "Ватра" належали фармацевти та ветеринари.

Студенти Експортівки також не мали права пропускати лекції і вільних слухачів наш інститут не мав. Не склавши бодай одного іспиту, студент не мав права переходити на наступний рік навчання. Отже, з цим у нас також було дуже строго. Треба сказати, що усі студенти, які займалися практичними заняттями і постійно приходили на лекції були дуже серйозними, розважними та відповідальними. На них завжди можна було полягати, доручаючи якусь справу.

Також була ще друга група студентів, яких ми називали псевдостудентами або філософами. В поняття "філософи" ми скоріше вкладали негативний зміст, ніж позитивний. Вони в основному займалися розмовами, а не практичною діяльністю і вели богемний спосіб життя. Тобто, не ходили на лекції, займалися театральним життям, просвітництвом. Ніякої практичної діяльності не провадили. Навіть їхні "ходіння в народ" не мали фактично позитивних результатів. Люди їм не довіряли і дивилися на них, як на баламутів.

Я мав одного знайомого з цієї групи студентів, який сам

признавався, що вони розважаються, а справжнє політичне життя їх мало цікавить. Вони просто про це нічого не знають і не уявляють, як воно має відбуватися насправді. Розмови про українську державність та незалежність були лише розмовами і не мали ніякої програми. Вони навіть не вмiли говорити з народом так, як було це потрібно.

Уся їхня діяльність зводилася до того, що вони їздили по селах з мандрівним театром (який, до речі, виглядав мало професійним і скоріше смішним, ніж серйозним) та самодіяльними концертами. Селяни дуже любили такі розвагові атракції, тому що не мали ніякої мистецької поживи. Тож, коли до них приїжджали зі Львова “мистецькі організації” вони страшенно раділи і платили по 50 грошів за вхід, щоб лише побачити виступи тих театральних груп. Самі ж організатори не дуже й дбали про якість тих вистав.

Називали вони себе 105 процентовими націоналістами! Вони прикривалися цим і замилювали людям очі тому, що самі докладно не знали, чого хочуть і якою уявляють собі Українську державність. Їхнє товариство називалося товариством імені Петра Могили. Один з них розповідав мені про свою “цікаву пригоду”. Їхня театральна трупа приїхала до якогось маленького села. Селяни зраділи, що до них приїхали “артисти” і поспішили увечері на виставу. Вхід на виставу був не дешевим: 1 злотий. Але люди, що ніколи не бачили “живих артистів”, не шкодували грошей. Той, що розповідав мені цю історію, саме стояв на касі. До нього підійшла бідна селянська дівчина і попросила:

— Пустить мене, паничу, задармо. Я не маю грошей.

— А ти задармо даєш? — зареготів “панич”.

Дівчина, несподівано для нього, відповіла:

— Як попросите, то дам.

І після вистави вона вже чекала на нього на цвинтарі, як вони про те домовилися біля каси. Вона лягла на могильну плиту і, коли він до неї поліз під спідницю, крикнула:

— Ой, хрест святий під сракою!

Той “дотепний” студент, який розповідав мені цю історію, аж захлинався від сміху, пригадуючи оті подробиці.

Мені ж стало моторошно від тієї паскудної розповіді, а той реготав і реготав неначе дурний. Отака “політика” та “патріотизм” були у нього в голові.

Основа мала приміщення при церкві святого Юра і мала там свою кухню. Усі, які належали до Основи, ходили туди їсти. Вони мали там недорогі та дуже смачні обіди та вечері.

Ті, які вважали себе 105 процентовими (баламути) також зак-

лали кухню, що була наче конкуренцією для Основи.

Найбільшою організацією був Союз Українських Студентських Організацій Польщі або скорочено СУСОП. Вони називали себе 105 процентовими націоналістами і вважали, що належать до ОУН. Але вони були зовсім не такими, яким був Роман Шухевич, що також був 105 процентовим націоналістом і належав до ОУН і дуже гостро виступав проти політики багатьох з них.

Час від часу між Студентськими організаціями виникали суперечності різного характеру. Колись я виступив проти діяльності та політики СУСОПу. Звичайно, їхній управі це не сподобалося і вони викликали мене до суду. Це влаштовувалося досить часто. Таким чином ми політично формувалися і могли висловити свої позиції. Прокуратором того суду була Марта Коренець. Вона була дуже активною (ми називали її закукурічена) і галасливою. Її сестра, Ганка Коренець, належала до нашої організації 95 процентових націоналістів, що також викликало гнів в Марти.

Вже не знаю, чому Марта вирішила мене „знищити”, але настроєна вона була серйозно.

На суді я відмовився від захисту і захищав себе сам. На першому ж судовому засіданні я загнав Марту в кут, довівши, що вона зловживає владою і веде бюрократичну політику. Вона не знала що сказати і як довести, що це не так. Суд виглядав вже так, ніби судили не мене, а Марту Коренець. Вона страшенно розлютилася, але і так не змогла ні в чому мене звинувачити і обґрунтувати свої звинувачення. Основні її звинувачення полягали в тому, що я проваджу політику Пластунівської організації, а не їхню. Але ніяким чином вона не зуміла довести, що я завдаю шкоду українському політичному рухові, бо це була неправда. Ці розправи виглядали дутими і непотрібними.

Перша розправа закінчилося моєю перемогою.

Після того я вирішив, що ми маємо виступити проти СУСОПу, щоб вони більше не чіплялися нас і дали нам спокійно розвиватися та працювати. Домовився з Основою та організацією медиків.

Я подзвонив до Сеніва, що був головою Основи і сказав, що Експортівка виходить з СУСОПу. Сенів запитав: “А як медики вважають?”. Я сказав, що Олесницький, який тоді був головою медиків, також виходить разом з нами з СУСОПу. Сенів погодився і ми всі разом вийшли з-під контролю сусопівців. Так нам вдалося об’єднатися в єдиний міцний союз. Суд, в результаті, позитивно вирішив багато питань і протиріч.

Потім ще не раз виникали різні суперечки, але вже не так гостро, принаймні в той час.

Я часто думав тоді і зараз, що якби, хоч 30 відсотків було таких як Роман Шухевич, то доля України склалася б інакше.

Насправді, усі оті суперечки тільки розпорошували нас усіх і дезорганізували, часто відволікаючи від справжнього напрямку боротьби. Отже, розрив з СУСОПом тоді мав позитивне значення.

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

Взимку 1933 року Пластуни організували забаву на день Святого Миколая. Забава мала відбуватися в жидівській залі Ятхарузем. Це була не дуже приваблива зала, але досить дешева, тож її часто винаймали пластуни для своїх забав. Я ніколи на забавах ще не був і не уявляв собі, що це таке. Звичайно, я багато чув про них, але ніколи не брав участі.

Роман з Юрком збиралися на цю вечірку. Хоча забава була пластова, але Роман, як колишній “Чорноморець”⁽⁵⁸⁾ вирішив піти також. Підозрюю, що пішов він туди заради мене та Юрка, щоб не випускати нас з-під контролю та підтримати мене. Для мене ж це була прем’єра!

— Ну що, Богдане, готовий? — гукав мене з сусідньої кімнати Юрко.

— Так, готовий! — впевнено відповідав я.

— Ну, то рушаймо!

...Вечірнім засніженим Львовом ми йшли до жидівської залі, де мала відбуватися забава. Стара і брудна зала Ятхарузем не приваблювала нічим. Була страшенно темною і брудною. Під стінами сиділи та стояли дівчата, сором’язливо і несміливо розмовляючи між собою, та скоса поглядаючи на новоприбулих хлопців. Деякі пари, переважно дівчина з дівчиною, вже кружляли по залі. Та відчувалося сильне напруження в усій цій обстановці. А мені, як новенькому і взагалі було не по собі.

— Богдане, давай танцюй, не бійся. Диви, скільки дівчат гарних стоїть та на тебе чекають, — зашепотів мені на вухо Юрко.

— Чого це на мене? Це вони на тебе чекають, — спробував сперечатися.

Юрко лише засміявся і легенько підштовхнув мене на середину залі.

Я немов в тумані, підійшов до якоїсь першої дівчини, що трапилася на моєму шляху і запросив до танця. Боявся, що вона відмовить мені, але вона радо зробила мені крок назустріч і ми почали вальсувати. Я намагався відразу злитися з трьохвимірним ритмом, але моя партнерка не давала мені цього зробити. Дівчина була досить симпатичною і з гарною фігурою, але в танці виявилася неповороткою та важкою. Лягла майже усім тілом на мене і я мусів її пересувати. Ось, тут я і згадав пані Тамару Витвицьку! Її неповторну грацію, легкість, красу. „От, якби вона була тут, то можна було б танцювати!” — думав я в ті хвилини і не міг дочекатися, коли танець скінчиться. Я навіть забув про те, що для вихованності та пристойності варто було б познайомитися з дівчиною та поговорити. Та основною моєю метою було не впасти під тягарем її тіла, а куди тут вже й до розмов. Нарешті вальс скінчився і я з радістю запровадив її на місце, подякувавши та поцілувавши руку. Вона з надією подивилася на мене та почервоніла. Мені здавалося, що дівчата заздрісно на неї подивилися.

Я почав шукати очима по залі, з надією знайти собі дівчину для наступного танцю. І от, мій погляд зупинився на дівчині, що самотньо стояла біля стіни. Майже впевненим кроком я підійшов до неї і запросив її до танцю. І, раптом, в її очах я побачив легкий переляк. Чому? Я зразу не знав, але все стало зрозуміло пізніше, коли ми почали танцювати. Вона, з усієї сили вперлася в мене витягнутими руками, так, що я ледве міг обхопити її за стан, щоб якось вести в танці. Між нами була така відстань, що можна було поставити повний мішок картоплі. Я намагався притиснути її, а вона робила ще більші від переляку та здивування очі і відпихалася від мене з усіх сил.

— Пані, я не можу вас тримати. Прошу вас, не пручайтеся. — лагідним голосом попросив я.

Вона ж у відповідь лише мовчки сопіла і продовжувала зі мною мовчазну боротьбу: „О, Господи! Та за що ж мені така мука? Вони що, вже зовсім з розуму походили ці дівчата? Вона думає, що я її з'їсти хочу?” — крутилося в моїй голові від обурення: „Ні, все! Йду додому, досить з мене танцюльок! Юрко з Романом нехай залишаються, а я піду. Може я якийсь не такий, не розберу”.

Нарешті танець скінчився і я відвів свою „дикунку” на її почесне місце біля стіни. А сам твердо вирішив піти додому. От, тільки хлопцям треба сказати, що йду, а то ще образяться і подумають, що злякався і втік. З такими думками пішов я шукати Юрка або Романа, коли дивлюся, а до мене усміхається незнайома дівчина і усім виглядом запрошує до танцю. Вона так щиро і

відкрито на мене дивилася, що треба було бути дурнем останнім, щоб пройти мимо. Отже, я не пройшов! І також усміхнувшись, підійшов до неї: „Все, це остання спроба. Перетанцюю один танець, а тоді вже додому!” — вирішив я.

Та, коли почала звучати музика, я збагнув, що маю до діла із справжнім „танцювальним” професіоналом. Вона була в моїх руках слухняною пір’інкою, з чудовим почуттям ритму та прекрасним музичним слухом. Рухалася вона легко і невимушено. Це був справжній танець, такий, яким він мав бути. Можливо в житті, я б і не міг закохатися в таку дівчині, але в танці вона була справжнім чудом і достойна захоплення. Було видно, що вона також задоволена нашим танцем. Тож, коли скінчилася музика, ми не спішили розходитися, а розмовляючи, чекали на наступний танець. Цього разу, це був фокстрот, який також вдався нам чудово. Ми не помітили, що танцювали вже п’ятий танець, але це помітив Роман Шухевич. Тож, як тільки скінчилася музика, він підійшов до нас з дівчиною і сказав:

— Я перепрошую пані, але нам з Богданом треба поговорити.

Я розстроївся, бо не хотів прощатися з дівчиною, тим більше я боявся, що зараз її хтось запросить на наступний танець і я втрачу чудову партнерку. Та Роман взяв мене за лікоть і відвів в бік:

— Богдане, що то за холера в тебе вчепилася? Що вона від тебе хоче? Скажи їй, що нам треба йти додому, — не приховуючи суворих ноток в голосі, майже наказав мені Роман.

— Навіщо, Романе, мені з нею добре. Вона так гарно танцює. Мені здається що лише вона тут і вміє танцювати.

— А-а... — Роман, поглянувши в мої ширі та розпачливі очі, неначе заспокоївся трохи. — Ну, то добре. А то я злякався, що вона якась нахаба, та ще зведе тебе з розуму.

— Та ні. Вона добра дівчина. Не переживай, — заспокоїв я Романа. — А, коли ви з Юрком будете йти додому, скажіть мені, щоб я також з вами пішов, добре?

— Ну, гаразд. Іди танцюй, а то твою дівчину відберуть від тебе.

Так воно і вийшло. Не встиг я вийти із залі на п’ять хвилин, як мою прекрасну партнерку вже від мене забрали. Та от, наші погляди зустрілися і вона з надією поглянула на мене. Це додало мені впевненості і я твердо вирішив, що на наступний танець, я її заберу знову. Так і сталося.

То був перший в моєму житті танцювальний вечір і перша моя забава. В думках я весь час дякував Романові, Юркові та пані Тамарі Витвицькій за те, що зробили з мене справжнього кавалера.

Так, це справді, дуже приємно танцювати. Так само, як грати на скрипці чи співати, коли ти вмієш це робити! Я був гордий за себе. Уявляв, як приїду до Сянока і як усі здивуються, що я вже такий дорослий та мужній хлопець.

Та перша вечірка ще раз підтвердила і показала, що Роман не зводить з мене очей і постійно пильнує мене та усі мої дії. Мені це було приємно і ні трохи не дратувало. Відчувалося, що він, не принижуючи мого власного достоїнства, опікується мною та переживає за мене весь час...

Так поволі йшло моє студентське життя. За зимою прийшла весна та літня сесія. Цього разу я вже не так хвилювався, як на зимовій сесії і все пройшло дуже добре. Мушу сказати, що серед українців я був першим і чи не єдиним, кому вдавалося так спокійно і впевнено переходити від сесії до сесії.

З кооперативою „Вогні” ми домовилися, що на літо я привезу вже не лещата, а каюки⁽⁵⁹⁾. Ми були переконані, що знову матимемо комерційний успіх тому, що такий товар був дуже цінним.

Знову працювали за тою самою схемою, що і взимку: я поїхав до Сянока і замовив там каюки, а потім кооператива мала їх продавати.

Окрім того, ми з Юрком задумали переплинути каюком від Миколаєва⁽⁶⁰⁾ аж до Заліщиків⁽⁶¹⁾. Це було приблизно 50 кілометрів досить стрімкою та покрученою рікою. Про свій задум покищо нікому не говорили, а готувалися до подорожі. Для цього я замовив каюк для нас з Юрком. Спеціальний, трохи більший за інші і двокамерний, тобто з двома відділеннями для двох пасажирів та з місцем для харчів та інших речей. Адже подорож передбачалася досить довгою — не менш, як на 7-8 днів. Ночувати збиралися в лісах біля сіл, отже потрібні були надувні матраси та намет.

По закінченню екзаменів, які я знов склав успішно, написав до батька першого в житті листа. До цього переписувався з мамою, тим більше, що майже кожні два місяці вона приїжджала до мене, та й я їздив на вакації додому, — а з батьком ніколи. Мені хотілося, щоб в цьому листі він відчув, що я дорослий і розумний хлопець. Мені здавалося, що я дуже змінився, завдяки навчанню в інституті та життю у великому місті, і мені здавалося, що це мають відчувати усі. Тим більше мій батько!

На жаль, цей лист не зберігся, але я добре пам'ятаю той настрій, з яким створювався цей видатний для мене твір. Звучав він приблизно так: „Дорогий тату. Я успішно склав екзамени і перейшов на наступний рік навчання. Багато чого вивчив, багато чому навчився. Шукатиму гарну роботу. За добре навчання мені знизили

платню за навчання на 50 відсотків. Я ж хочу подякувати Вам з мамою за те, що дали мені таку гарну можливість вчитися. Панство Шухевичів, в яких я живу дуже добрі та привітні люди. Я товаришую з Романом та Юрком. Особливо з Юрком. Він старший від мене і дуже розумний хлопець. Ми задумали з ним відправитися в подорож від Миколаїва до Заліщиків човном. Це єдиний час, коли я зможу дозволити собі на таку подорож. Бо пізніше знову почнеться навчання і вже не буде як. А пам'ятаєш, як я приїжджав до Сянока і замовляв човни? То одним із тих човнів ми доберемося до Заліщиків. В Заліщиках я продам каюка і поїду до вуйка поїздом, як ми і домовлялися раніше. Візьмемо з собою харчі, так що не будемо голодувати. А також спальники та надувні матраси.

Тату, прошу Вашого благословення на цю подорож. А ще прошу Вашого благословення, щоб уженитися. Я вже дорослий, тож відчуваю, що можу вже уженитися.

Чекаю відповіді. Ваш син Богдан Чайківський.”

Відіслав я цього листа і став чекати, що ж напише мені батько? Тим часом Юрко повідомив своїх батьків про наш намір розпочати канікули ось такою подорожжю. З Юрковими батьками не було ніяких проблем, бо вони вже давно вважали Юрка дорослим і йому не треба було просити їхнього „благословення”. Пані Шухевичева це сприйняла, як наказ до дій: приготувати нам в дорогу щось смачненьке та корисне і таке, що не псується (літо жарке, а морозильних скриньок тоді ще не було).

Я весь час переживав за листа, якого написав батькові. В голові перебирав слова і думав, як батько це сприйме. Найбільше мене хвилювали мої слова про „благословення уженитися”. І чого я те написав? Навіть через багато років потім я не міг пояснити цього. Адже дівчини у мене постійної не було. Про Славцю не було ніяких звісток, тим більше, що навіть якби і були, це вже не мало значення — я давно перестав про нею думати. Отже, у мене не було нареченої і навіть дівчини, з якою б зустрічався. Було багато товаришок, яких любив, як друзів, але ж дівчини не було! А я отаке утнув.

Ми вже намітили плян дій з Юрком та вивчили мапу, якою мали керуватися в дорозі. Я з любов'ю дивився на нашого каюка і думав про себе: „Не підведи нас!”

З нетерпінням чекав того дня, коли вже розпочнеться наша подорож.

— Данко! А тобі лист з Сянока прийшов! — покликала мене пані Шухевичева.

Я відчув, що серце страшенно закалатало: що ж написав батько?

Розірвав коверт, а там — мій лист. Що це таке? Не зрозумів я. Розгортаю листа, а там червоним олівцем написано батько-вою рукою: „Благословляю тебе на подорож, на навчання, на пошук праці та на те, щоб ти оженився, якщо вже відчуваєш себе таким дорослим! Володимир Чайківський.” І слово “уженитися” виправлене в листі на “оженитися”.

— Богдане, це лист від батьків? Що там пишуть? Все нормально? — затривожився Юрко. — Дивись, а ти чогось почервонів так! Та кажи вже, все вдома нормально чи ні?!

— Та... та, все добре, — промимрив я, затинаючись.

— Е, ні. Щось ти не все мені говориш, а ну не хитри! Признавайся! Що тебе так стривожило? — не вгавав Юрко. — Ми ж друзі, скажи мені, що сталося?

— Та, нічого. Я просив у батька благословення... на подорож нашу з тобою, — викрутився я.

— І що? Не дозволив? — очі в Юрка стали величезні, як два блюдця.

— Дозволив, — нарешті видусив я з себе. — Все нормально! Ї-де-мо! Вірніше — пли-ве-мо!

Юрко відчув, що я не все сказав і підозріло на мене глипнув:

— Данко, ти впевнений, що все добре? Якщо так, то треба казати мамі, щоб допомогла нам зібратися в дорогу і порадила, що брати з харчів.

Не міг я тоді сказати Юркові усього до кінця, боявся, що він мене висміє. А й справді, хто про такі дурниці питається в батьків, тим більше, якщо навіть нареченої немає!

Та на серці у мене все ж було радісно від того, що батько, з притаманним йому гумором відповів мені на мого листа. Я знову відчув себе сином, маленьким хлопчиком, але без якогось приниження, а з ніжністю. Мені було приємно від цього. Я уявляв, як батько думав над тим, щоб мені відповісти на мого листа. І спеціально уникнув довгих листів та напучувань. А просто написав: “Благословляю!” І навіть на моє, ніби і не зовсім доречне та розумне прохання уженитися, написав: “благословляю!”, навіть не запитавши чи справді я вирішив зробити такий крок в своєму житті! І написати такого листа можна було лише тій людині, яку поважаєш і якій довіряєш. Отже, батько покладався на мене і довіряв мені повністю. Це мене підносило на душі. Чим довше я думав про це, тим більше позитивних моментів знаходив у цьому листі.

Нарешті настав той день, коли ми з Юрком та товаришами поїхали до Миколаїва, щоб розпочати нашу незабутню подорож. На

дворі була несамовита спека, початок липня давався взнаки і від розпеченої львівської бруківки віяло неначе від пательні, але нас попереду чекали пригоди і незвідані місця. Тож настрої був піднесений. Юркова мама спекла нам на дорогу цукровий торт. Він дуже оригінально виглядав. Скоріше він нагадував великого різнокольорового льодяника, ніж дійсно торт. Готувався він так: розтоплювався цукор і додавався в цукор сік: малиновий, цитриновий або топлений шоколад. І заливався такими верствами. Наприклад, перша верства шоколадна, друга малинова, третя цитринова, четверта помаранчева. Нам не дуже те смакувало, але для того, щоб затамувати голод — це було якраз те, що потрібно. Тим більше, що такий “торт” не міг зіпсуватися і йому ніяка спека була не страшна. А якщо врахувати, що тоді була державна монополія на цукор, і цукор був на вагу золота, то треба сказати, що такий торт був справжнім делікатесом!

Отже, товариші привезли нас до Миколаїва. Ми завантажили нашого каюка і поставили на воду. Я взяв з собою фотоапарат, одяг, трохи грошей, які у мене ще залишилися, харчі. Ми мали усе найважливіше для подорожі. А головне — я мав батькове благословення, молодість, силу і спрагу до пізнання світу!

...Попливли вниз по Дністрі. Дністер був дуже гарний і йшов закрутами. З лівого боку — стрімкий берег, а з правого — пологий. Не встигаєш звикнути до цього, як одразу за поворотом, все різко змінюється і вже лівий берег пологий, а правий, стрімкий та високий. Ми пливли й дивувалися красвидами. Човен йшов сам прекрасно. Треба було лише вправно керувати ним, і нам це вдавалося. Юрко був сміливим і мав добру фізичну підготовку, а я також не “пас задніх”, бо з дитинства все ж таки бачив різноманітні річки, в яких ловив рибу та купався. Але Дністер був непокірним і несподіваним, тому змущував нас бути постійно уважними і пильними під час нашої подорожі.

Під вечір ми спинялися, щоб розбити табір на ніч. Зупинялися зазвичай за якимось селом. Це було цікаво, тому, що кожного вечора, як правило, за селом купалися дівчата. Хлопці купалися навпроти села, а дівчата — за селом.

Вони не бачили нас, а ми тихенько підпливали каюком близько-близько до них і лякали їх. Вони сміялися голосно і радісно, від несподіванки та раптової зустрічі з незнайомцями. І в їхніх криках і в їхньому сміхові була безжурна і дзвінка молодість та довір'я до хлопців, яких бачили вперше і востаннє в своєму житті. Ми сміялися також і наші голоси бігли вниз по річці і губилися десь далеко в останніх променях згасаючого дня. Ми з

Юрком були для них як інопланетани, які несподівано прилетіли з якоїсь далекої планети до їхнього села біля річки. Вони з вереском тікали від нас скоріше за звичкою так реагувати на незнайомців, ніж від бажання це робити насправді.

— Дівчата, давайте познайомимось! Ви звідки?

— Ой-ой-ой! Тікаймо, дівчата! — кричали вони нам у відповідь і лопотіли по воді, неначе каченята.

Це була весела пригода для нас і кожного вечора біля кожного нового села, ця історія повторювалася точнісінько так само.

Спереду у нас на каюку був синьо-жовтий прапор, а з-заду — прапор Чорноморської фльоти. За день ми так змучувалися від подорожі, що, коли наступала ніч, ми падали на свої гумові матраци в шатрі, що розкладали на ніч, і засипали, як малі діти.

Одного разу, коли вже почало темніти, ми в черговий раз пристали до берега, щоб розкласти наш табір. Місце нам дуже сподобалося: це був острівець, на якому був невеличкий лісок, а перед ним галявинка, якраз така, щоб розбити табір, розпалити вогнище, зварити вечерю, повечеряти та лягати.

— Дивися, Богдане! Що за краса, а ну звертаємо сюди. Цієї ночі двоє знаменитих першовідкривачів незвіданих островів та материків заночують тут! — урочисто оголосив Юрко!

— А як на цій галявині заховалися дикуни або людожери? І вночі, коли ми позасипаємо, вони покінчать з нами та засмажать собі на вечерю! — підхопив я і собі веселий та урочистий тон Юрка.

— Нам, пластунам, не страшні людожери та дикуни! Ми їх перевиховаємо! Кидаймо якір! Богдане! Як старший, наказую вирушити в розвідку і перевірити цю невідому нам землю, куди ще не ступала людська нога! Отже, на тебе покладається неабика відповідальність: бути — першим! — перейняв роллю капітана Гранта Юрко.

— А може, пане капітане, краще ви буде першим? — удавано театральньо запропонував я Юркові.

— Ні, Богдане, — настояв на своєму Юрко. — Капітан Юрко Шухевич тим часом займеться відповідальною роботою: затягнути нашого корабля на сушу, щоб його не віднесли бурхливі хвилі Дністерського океану.

— Що ж, капітане! Воля ваша: тягніть...

Ну, що ж. В розвідку пішов я.

Навколо панувала неймовірна тиша і спокій. Місце було чудовим і казковим. Я прислухався, пройшовся кілька метрів і зрозумів, що на острові ми з Юрком зовсім одні. Отже, ми висадилися на берег, розклали шатро, запалили вогнище. На небі з'явилися перші

зірочки. А ми з Юрком, закінчивши нашу вечерю, потроху розмовляли і мріяли. На душі було так спокійно і легко, що ми без слів розуміли один одного. Кожен думав про своє, кожен перебирав своє життя і заглядав в майбутнє: а що на нас там чекає? Вогнище заспокоювало своїм потріскуванням, солодким димом, жовтими, теплими язиками полум'я...

Раптом, я почув якийсь шелест. А може то мені просто здалося? Я повернув голову до Юрка і зустрівся з його здивованим, але зацікавленим поглядом. Ага, отже він також щось почув. Ми, ні слова не кажучи, встали разом і почали обережно озиратися навкруги. Все ніби тихо. Та раптом, знов зашелестіло. Ми почули, звідки йдуть невідомі нам звуки та потроху пішли в той бік.

До невідомих звуків та шелестіння додалися ще невідомі нам голоси, які ставали дедалі сміливішими, а за ними, нарешті, з'явилися і людські постаті.

— А ти казав, що ми першовідкривачі, — сміючись прошепотів я на вухо Юркові.

— А ти теж мені, розвідник! Казав, що ми одні-однісінькі на острові! Сподіваюсь вони не людожери, — весело відповів мені Юрко і сміливіше підступив до постатей, що вийшли до нас на галявину.

По тому, як виглядали незнайомі, було зрозуміло, що вони не дикуни, а представники нашої земної цивілізації, та ще й жіночого роду.

Почали знайомитися. Виявилось, що то польський табір вчительок. Вони прийшли перевірити, хто ми такі, бо думали також, що вони перші на цьому острові. Ми познайомилися, запросили дівчат до вогнища. Вони були симпатичні та веселі. Одна з них була дуже гарна і попросила, чи може влізти до шатра, щоб подивитися, як ми влаштувалися.

— А, що це таке? — запитала вона, коли побачила цукровий торт.

— Торт. Цукровий. Хочеш спробувати?

Я пригостив її, а вона сказала, що то дуже смачний торт і вона такого ніколи не їла.

Просиділи ми так з дівчатами аж до другої години ночі. Їли торт та розповідали усілякі страшні пригоди, що траплялися з людьми на невідомих островах.

Юрко був майстром на вигадки і розповідав, як справжній письменник. Дівчата "охали" та "ахали" і удавали ніби страшенно бояться. Але насправді, коли сидиш біля вогнища, а за спиною розтягається старезний ліс, то трохи моторошно стає, коли обер-

таешся назад. Здається, що хтось невідомий вийде з темряви.

Та настав час прощатися. Ми провели дівчат до їхнього табору, щоб вони не йшли лісом самі, домовилися, що не забудемо про цю зустріч ніколи в житті, і що, можливо ще колись побачимось у житті...

...Ліс бурмотів нам коліскову, шелестів, мугикав і запрошував: “Спати... Спати... Спати...” І ми слухняно спали та бачили чудові сни.

— Підйом, козаче! Пора підіймати вітрила! — вскочив на ноги, як завжди о шостій ранку Юрко!

— Які ще вітрила, у нас немає ніяких вітрил, — пробував відбиватися. — А мені такий сон приснився, а ти мене будиш. Ще рано.

— Вже пізно! Ми проспали все на світі. Зараз дівчата придуть і побачать, який ти лежень, — присоромив мене Юрко.

Але я і так вже збирився вставати. Про дівчат він звичайно пожартував. Я знав, що вони не придуть, бо ми ще учора попрощалися і вони не мали наміру приходити в постаті Пенелоп провіджати своїх Одисеїв у кругосвітню багаторічну подорож. Я думаю, що вони тоді ще мирно та солодко спали собі та снівся їм цукровий торт.

Швиденько поснідавши, ми вскочили в каюк і попливли далі, поки сонце ще не почало припікати.

Чудові красиви знову розкривалися перед нашими очима. Ми чули, як прокидалися довколишні села, чули голоси людей. Ось, задзвеніло перше відро, стукнувшись о криницю, з гуркотом полетіло вниз і потягнулося наповнене вгору. Заскрипіло важке старе колесо, обмотане пудовим ланцюгом. Десь загавкав пес, хтось комусь прокричав: “доброго ранку!”, заскрипіла хвіртка, замукали корови, перемовляючись дзвіночками одна з другою...

А наш каюк впевнено нісся вперед, розрізаючи носом воду і наш жовто-блакитний прапор гордо тріпотів на вітрі!

Місцями Дністер був дуже неспокійним та бурхливим. Затиснений з обох боків скелями, вода в ньому неначе кипіла. Пройти тими порогами було непросто. А попереду були ще мало відомі місця не те, що для нас, але навіть для бувальців у морських та річкових пригодах.

В одному з таких місць колись проходила залізниця. Під час війни її висадили в повітря і від зломаного залізничного моста залишилися лише небезпечні залізяки, що загрозово стирчали з води.

Для нас це була несподіванка. Пів дня пропливли і нічого такого не було, аж тут — на тобі. Саме в ту мить, коли ми побачили

залізниччя, що стирчало з води, ми почули ще й перелякані голоси з берега. Та нам не було часу озиратися на них. Лише окремі слова долітали до нас і ми розуміли, що нічого доброго на нас не чекає:

— Зупиніться!...

— Там — залізяки!

— Небезпечно! О, Боже! Правіше беріть!..

— Лівіше...

Ми лише чули уривки фраз, які нам нічим допомогти вже не могли. Каюк несло вниз з шаленою швидкістю. Вода в цьому місці була особливо нестримною і бурхливою. Шум навколо був такий, що голоси з берега тонули в ньому і переставали мене хвилювати. Лише одна думка була в голові в ті хвилини: “Прорватися за будь-яку ціну! У нас все вийде! Ми зможемо!” І ще пригадалися слова Романа Шухевича: “Ніяка холера тебе не возьме!”

Каюк кидало з боку в бік і несло несамовито. Керувати ним було просто неможливо, слухатися він не хотів і ми відчували, що вода сильніша за нас. Порятувати нас могло лише чудо.

Я почув, як щось ніби бабахнуло в дно нашого човна і ми підлетіли вгору, піднялися над водою і стрілою пронеслися над залізниччям, що стирчало з води. В голові у мене зашуміло і мені здавалося, що я вже потонув, так шуміла вода довкола. Але ми не перевернулися, лише дуже сильно нас трусонувало і повернуло вбік. Юрко намагався намацати течію, щоб нас не залило і за кілька хвилин нам, здається, це вдалося. Все ніби заспокоїлося. Нам вдалося перестрибнути небезпечний поріг та ще й з такими перепонами. І лише зараз я подивився на берег, яким бігли незнайомі нам хлопці і махали руками, щось викрикуючи. Ми не могли розібрати слів, лише бачили, що вони кличуть нас на берег. Та ми з Юрком і так збиралися завертати на берег тому, що були вимучені вкрай і трохи таки налякані. По-перше ми не чекали аж такого повороту подій, а по-друге, крики з берега нас налякали ще більше ніж сама небезпека. А головне, нам треба було перевірити човна, бо удар був дуже сильний і невідомо, якої шкоди міг завдати нашому каюку.

Коли зійшли на берег, хлопці вже дійшли до нас.

— Але ви ненормальні! Вам що, жити набридло? — накинулись на нас незнайомці.

— Ми — нормальні. Зі Львова. А ви звідки? — спокійно запитав Юрко.

— Та ми з села оцього, — сказав найвищий з них і махнув рукою в глибину материка. — А ви українці? — запитав, поглянувши на прапор, що красувався на носі човна.

— Українці, — відповіли ми в два голоси.

Хлопці, помовчавши хвилинку, несподівано по-господарськи запропонували:

— Ходімте до нас. Ми юшки наварили. Ось, наше вогнище, бачите на тій галявині, що вище? Вам все-таки треба обсохнути, та й човна оглянути, а то ви пузом добряче таки стуго-нулися, коли перелітали через залізяки.

— Що ж, дякуємо за запрошення. Тоді, давайте знайомитися. Я — Юрко. А це мій товариш — Богдан, — сказав Юрко і простягнув високому руку.

— Мишко.

— Микола.

— Іван...

Юшка була чудовою і ми були задоволені, що залишилися з хлопцями. Ми розговорилися. Вони були люб'язні та ширі. І дивилися на нас з такою цікавістю, неначе ми з місяця звалилися. Найбільше їх дивував той акробатичний трюк, який нам довелося утнути на човні, перелітаючи через поріг над залишками залізничного полотна. Виявляється, що вчора на цьому самому місці розбилися поляки. А я пам'ятав, що уламки човна в якийсь момент, коли ми боролися з бурхливою рікою, кинулися мені в вічі. Просто в той момент мені було не до цього. Так ось, що воно таке!? Виявляється нас просто таки "пронесло". Бог порятував. Мій Ангел Хоронитель не залишив мене в ту страшну хвилину, а могло ж все закінчитися зовсім не так.

— То ще добре, що ми з хлопцями на березі були та побачили, як їхнім човном крутить і вже приготувалися їх рятувати, а якби нас не було, потонули б усі! — розповідали наперебій хлопці про учорашню пригоду з поляками-невдахами.

Ми ще довго сиділи на березі та розмовляли. Аж вже почало темніти. Тоді ми з Юрком вирішили заночувати на березі, а на ранок з хлопцями оглянути добре човна. Не стали цієї ночі навіть розкладати шатро, а полягали так, просто неба. Ніч була тепла і дуже зоряна. Хлопці залишилися з нами чекати ранку.

...Ще не встигло зійти сонечко, а ми вже були на ногах і ремонтували наш човен. На щастя, з ним нічого серйозного не трапилось. Він був міцний і гарно збудований. Тож, навіть після того, як його трусонувало, нічого з ним не сталося. Він витримав і навіть не був задряпаний

Ми вирішили продовжувати подорож. Попрощалися з хлопцями.

"Вперед!" У нас ще попереду була дорога і нові пригоди, а хлопчаки ще довго стояли на березі і махали нам руками, аж поки

їхні загорілі постаті не зникли за новим поворотом ріки, що несла нас вперед та вперед! А хлопці залишилися охороняти небезпечне місце, чекаючи на нових невдах, щоб витягнути їх з води. Такі собі добровільні рятувальники.

Нарешті ми з Юрком почали обговорювати ситуацію без свідків. І прийшли обидва до висновку, що на світі є Бог і, що він нас любить та в ту мить точно “проніс” нас над водою.

— Отака доля людська, — серйозно промовив Юрко. — Ніхто не знає, що на тебе чекає і де, ота остання, хвилина життя тебе зустрине.

(Пізніше, коли в червні 1941 року НКВС замордувало Юрка Шухевича, я часто згадував ту нашу подорож. Я згадував його веселе і красиве лице, його очі. В його душі не було ні краплі передчуття тієї трагедії, що станеться з ним. А можливо, я просто не вмів розгадати те, що він ховав у своєму серці: передчуття ранньої смерті. Але тоді, ми навіть не думали про це, бо були молодими та щасливими.)

— Хочеться знати все наперед, а не виходить. От, якби мати таке дзеркальце, щоб хоч на одну секундочку подивитися в нього і взнати, що на тебе чекає?

— Богдане, у нас з тобою прекрасна буде доля! Побачиш!

— Ти так впевнено говориш про це, що неможливо тобі не повірити.

— А ти і вір. Я ж старший, я ж краще знаю! — авторитетно підсумував Юрко свої роздуми.

Ми ще довго розмовляли на різні філософські теми. Жаргували, мріяли, а вода нас несла все вперед та й вперед!

Допливли до одного знайомого, що вчився на політехніці й мав батьків вчителів, що мали хату над Дністром. Ми до нього вступили. Він називався Гринів. Гринів мав великий сад вишень і вони рясно вродили того року: гілля, аж ломилося під тими вишнями. Він мав двох сестер, яким було 16 та 17 років. Дівчата просили, щоб ми їх навчили плавати. Я вчив їх плавати жабкою.

Цікаво було спробувати свої сили інструктора плавання.

А ще, пам'ятаю там жив українець мельник, що мав гарну доньку. Ми ночували в нього два дні. І все дивилися з Юрком на ту доньку. А вона була такою вродливою, що неможливо було відвести очей від неї. Очевидно, вона про це знала. Власне, знала, що гарна і, що дивує людей своєю вродою, але що робити з тією красою ще не знала і тільки мовчала не дивлячись навіть в наш бік. Нам здавалося часом, що вона нежива.

А потім поїхали до річки Серет⁽⁶²⁾. Там жив вуйко Гриніва.

Той вуйко був досить заможним чоловіком і мав 100 гектарів землі. На тих гектарах він вирощував ягоди. І був великим спеціалістом у тій ділянці. Він викладав в школі сільського господарства, мав цікавий сад. У нього в саду росло 120 видів агрусу! Такого я не бачив ще ніколи в житті. Перед нами було море корчів, що рясніли різноманітними кольорами: білим, жовтим, червоним, помаранчевим, чорним, синім! Це було надзвичайне видовище. Мав ще чотири дерева морелі, червоної та жовтої. Плоди були дуже смачними і рідкісними. Він запросив нас з Юрком на ночівлю. Пригощали нас смаженими курами та чудовими квасними огірками.

— Давай, візьмемо з собою трохи огірків, бо такі смачні, що втриматися неможливо, — сказав я тихенько Юркові. — Потім з'їмо.

— Угу, давай, — погодився Юрко. — Ми ж іще на березі посидимо, на зорі подивимось. Там і огірки з'їмо.

Я взяв до кишені чотири огірки.

Нашу розмову уважно слухала і пильно на нас дивилася маленька дівчинка, що приїхала до господарів на вакації і була якоюсь їхньою родичкою. Ми не брали це до уваги: ну, дівча собі мале сидить і дивиться на нас. Ми ж два дорослих дядьки вже для неї були, тож вона для нас не мала жодного значення. Ми піднялися з-за столу, щоб іти, а вона також — стриб і побігла до своєї мами, що також була з нею на вакаціях. Біжить і кричить на весь двір:

— Мамо! Вони огірків накрали! Чуєте мамо? Ті хлопці у нас огірки покрали!

Ми з Юрком аж роти порозз'являли зі здивовання.

А вона продовжує кричати, та так розпачливо, ніби спражніх бандитів упіймала:

— Дивіться, мамо, він запхав огірки до кишені! — і показує на мене пальчиком.

— Нічого ми не крали, а просто взяли, щоб на березі з'їсти. — почав виправдовуватися я перед малою. Бо мені й справді та ситуація видалась трохи незручною. А Юрко, просто, почав сміятися. Зрештою, всі вже почали сміятися:

— Ти дивись яка уважна, а ми думали, що вона нас не помічає, — сміявся Юрко. — А вона ось, яка пильна та оката!

— Вона в нас така, все помічає, — пригортаючи до себе доню казала її мама. — Ну, що ти Любцю, хлопці не накрали. Вони ж наші гості, не можна так казати, — присоромила мама малу Любцю.

(Через багато-багато років я зустрів її, коли вона вже була дорослою жінкою, а я старшим чоловіком. І зустрілися ми на далекій американській землі в Нью Джерзі. Любомира Крупа, так

вона назвалася при нашій зустрічі — вже не була Любцею, а стала дружиною відомого лікаря, який чудом не загинув, коли його було засуджено на смерть в процесі над Наталкою Шухевич⁽⁶³⁾. Вони і зараз живуть в Нью Джерзі. Ми зустрілися випадково і під час нашої розмови вона замітила:

— А я знаю вас і добре пам'ятаю: то ви з другим хлопцем накресли огірків у мого вуйка!?

— Так, то були ми з Юрком Шухевичем! Чудова у вас пам'ять, пані Любцю!

— Ага, таке не забувається... — і весело засміялася...).

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

— Ну що, будемо прощатися, Богдане? Правда, прекрасна подорож у нас була з тобою?

— Дякую тобі, Юрку за чудову компанію, обережно добирайся до Львова.

— Добре, буду старатися, та й ти вважай на себе! Вуйкові передай вітання, хоч я його і не знаю. До речі, коли вже їдеш до Бучача⁽⁶⁴⁾ — (а я саме плянував в Бучачі заїхати до свого вуйка), — то зайді до міської ратуші. Я чув про неї багато, але не уявляю, яка вона. Кажуть стара-престара побудована ще десь у XVIII столітті. Приїдеш, розкажеш, — сказавав мені Юрко і, раптом, піднявши голову до неба, вигукнув. — А ти тільки глянь, які зорі з неба падають! Ого-го, одна за другою! Я знаю, що треба бажання згадувати, коли зорі з неба падають!

— Так. Точно треба. Мої тета з бабцею так само говорили: поки летить зірка треба задумати будь-яке бажання і тоді точно збудеться. Диви, он ще одна полетіла.

— Серпень... В цій порі завжди рясно від падаючих зірок: небо скидає свої достиглі плоди на землю... А ну, давай, будемо думати про всіх наших рідних та близьких людей та бажати їм усіляких неймовірних речей, — запалившись, запропонував Юрко.

— Давай! — погодився я і заплющив очі, щоб розпочати “оформляти” бажання для близьких, рідних та знайомих: “Щоб усі були щасливі”, “Щоб ніколи не було війни”, “Щоб тато з мамою ніколи не хворіли!”, “Щоб...!”, “Щоб... ну, що ще?”, “Ага, щоб

любов була велика і така, на все життя!”

А зорі все падали та падали з серпневого неба. Ми з Юрком, на березі Дністра у цю серпневу ніч, складали бажання з усіх сил, щоб усі-усі були щасливі. І, коли небо почало світлішати ми, змучені від своєї добродійної місії врятувати увесь світ, побрели до шатра: завтра на нас чекав важкий день.

...Юрко поїхав до Львова, а я до Бучача, де жив мій вуйко з родиною.

Вуйко мав жінку і доньку, яка хворіла на мінінгіт та була паралізованою. Її вивозили на двір, щоб вона могла подихати свіжим повітрям та подивитися на людей. Вуйко був старшиною в Австрійській армії, а потім у військовому об'єднанні Українських Січових Стрільців⁽⁶⁵⁾, що воювало з імперськими військами. Розповідав він дуже цікаві речі з війни. Коли він прийшов до об'єднання, йому довелося відстоювати і відвойовувати свою особливу позицію, про що він любив розповідати годинами:

— Так от, Богдане, ти знаєш як мене опреділили до запасної частини?

Я заперечно мотаю головою: “Мовляв, ні, не знаю. Розповідайте скоріше, а то помру від цікавості.”

— Ну, то слухай. Приходжу. Сидять чотири вояки за столом і грають в карти! Уявляєш? Вояки, а в карти грають!

Я знов заперечно мотаю головою: “Ні, не уявляю такого неподобства!”

— Я зайшов до кімнати, а вони далі грають, так ніби мене немає! Тоді я кажу їм: “Я є опреділений до вас старшиною!” Я думав, що вони повскакують, виструнчаться, ну все, як положено! Бо я ж щойно з Австрійської Армії. А там, знаєш яка дисципліна була? Ого-го, дисципліна! Такого там навіть і бути не могло, як оце те, що я побачив!

На мить вуйко замовк, ніби пригадуючи, як же воно було далі. І, вловивши мій захоплений погляд, заохочений до продовження, повів далі:

— А вони, тобто вояки, кажуть: “Добре!” Ну тут, Богдане, ти знаєш, я не витримав! Витягаю тростину і як... ударю нею по столі! Ух! Карти розлетілися в різні боки. Вояки від здивовання, аж підскочили зі своїх стільців! Очі перелякані, самі тремтять з жаху. Виструнчилися, давай на собі кітелі поправляти і в лінійку всі стають. Тут, найстарший вискакує переді мною і рапортує: “Пане старшино!..” — ну і так далі! — махнув рукою вуйко, і замовк на мить, ніби пригадуючи, як воно було:

— От, після того я запровадив порядок. І з тими Січовими

Стрільцями ми пішли на схід. Москалі відступали, а ми наступали. В Миколаєві коло порту були ярмарки фермерів і привозили повні вози усякої ярини. Продавали дуже цікаво. Господар брав кавуна, сокирою розтинав наполовину і якщо тобі не подобалося, то викидав його в море. Для галичан то була дивина. Коли ми ще ті кавуни в Галичині могли побачити, а ще й такі! А ти знаєш, Богдане, які там кавуни в тих краях?!

— Ні, не знаю, — мотаю головою знов та чекаю, що буде далі...

— Та армія ішла вперед і зголошувалося багато добровольців, — продовжує вуйко. — В кожному селі армія більшала. А як стали вертатися назад, коли відступали, то ті всі, що позгоджувалися і пристали до армії — позалишалися в селах. І то для мене було незрозумілим! Як так можна вільно і безвідповідально ставитися до війська! А де ж обов'язок перед Батьківщиною?! А де ж військова присяга та честь?! Ти знаєш, розлютили вони мене страшенно! Тоді я скликав тих дезертирів знову і кожного десятого — розстріляв.

— Розстріляли?! — не очікуючи на таку розв'язку питав я.

— Так. Розстріляв! — спокійно сказав вуйко і пильно подивившись на мене, продовжив. — Запам'ятай, Богдане: в армії має бути дисципліна. Цивільна людина і людина у військовій формі, то зовсім різні люди і обов'язки у них перед життям різні. Якщо життєвий шлях обрав бути вояком, то прошу, вже назад дороги немає. Мусиш! Було багато таких, що захворіли на тиф та померли, але не верталися додому. Знали, що то така доля в них. На справжнього воїна різні випробовування чекають.

Я думав про вуйкову долю та долю його доньки, нещасного маленького пташенятка, що сиділо в кріслі та дивилося сумними очима на світ. Очевидно, що вуйко, хоч і видавався типовим вояком, але, перш за все, залишався людиною. Хоч, безперечно, і дуже мужньою.

Його філософія про дисципліну та порядок мені були близькими, бо нагадували чимось філософію мого вчителя Фон Габермана, про якого я завжди пам'ятав. Вчитель говорив про достоїнство, вуйко говорив про дисципліну. А це досить близькі речі тому, що самодисциплінуватися може лише людина, яка поважає себе і ставиться до себе вимогливо, іноді навіть суворо. Звичайно, і до оточуючих також. Це не викликало протиріч в моїй душі, хоч і страшно було уявляти собі тих, кого розстріляли за дезертирство. Але армія є армія, війна є війна...

— Богдане, — перервав мої роздуми вуйко. — Тобі треба піти погуляти до нашої ратуші. Там дівчата збираються, познайомся з

ними. Ти ж у нас парубок!

— А, що то за ратуша у вас така? Чув про неї, але ніколи не бачив. Там привиди водяться чи що?

— Ні, привиди там не водяться, але збудована вона в XVIII столітті. А ти ж знаєш, як в наших краях: саме каміння вже історією до людей промовляє. Подивись просто. Може тобі й пощастить привида побачити, якщо так вже кортить.

— Я дуже люблю такі зустрічі з історією. Тим більше, ми з хлопцями з нашого підпільного Пласту піднімалися навіть до Манявського скиту. Чули про такий?

— А якже, чув, звичайно, і навіть бував там. Гарні місця. А ти, що там робив? — поцікавився вуйко.

— А ми з хлопцями-пластунами піднімалися туди не раз... — замріяно пригадав собі ті славні дні мого “дорослого” дитинства.

Тут я вирішив похвалитися вуйкові і про свою роботу для лемківського музею, якою кілька років тому був захоплений в Сяноці, і про свої досягнення у Львові в навчанні та громадській роботі, про нашу виставку, що була в Народному Домі у Львові, про подорож каюком разом з Юрком Шухевичем, яка ось щойно успішно скінчилася та про багато-багато іншого.

Лише про танці чомусь вирішив не говорити. Та й хто зі справжнім вояком, старшиною Української Армії Січових Стрільців про такі дурниці розводиться.

Наступного дня я вирушив до ратуші.

...Ратуша справді була чудовою. Я ходив навколо неї і заглядав в усі можливі і неможливі шпаринки. На мить, мною навіть заволоділо бажання дослідника-археолога, який натрапив на ще нікому невідомий об'єкт старовини...

— Доброго дня, вам пане. А, що ви тут робите? Ви історик чи просто вам немає чого робити? — раптом почув за спиною дзвінкий дівочий голос.

Від несподіванки я зніяковів. А, коли зрозумів, що звертаються до мене, не одразу зумів опанувати собою.

Вона, власниця дзвінкого дівочого голосу, вже простягала мені руку і усміхалася. Від вечірнього сонця, її лице було трохи рожевим і дуже милим. Та в очах стрибали непокірні бісики.

— Мене звати Мері... — вловивши мій здивований погляд (ім'я не зовсім відповідало місцевості Бучач), через павзу продовжила. — Марічка. Мене тут називають Марічкою. А ви, я бачу, не місцевий? Я вас, наприклад, вперше бачу. Ви, певне, з Австрії? А як вас звати?

Від кількості таких прямолінійних питань я змішався і не знав,

що насправді відповісти.

— Мене звати Богданом. Я студент зі Львова. Не історик. Народився в Ліцині австро-угорської імперії, але не австрієць, а українець... — Вона дивилася на мене широко розкритими очима ніби очікуючи від мене ще якоїсь інформації. Та щоб завершити увесь мій “послужний список”, продовжував. — Здається, все правильно? Нічого не забув? — я удавано важко задумався, ніби перебираючи в пам’яті чи все я сказав моєму несподіваному інтерв’юєрові.

Та вона весело засміялася, закривши лице руками.

І тут я звернув увагу на те, що Мері чи Марічка, була симпатичною дівчиною. З простим личком, та щось в ньому було таке, що приваблювало, але і насторожувало водночас. Що саме, я не міг збагнути тієї миті.

— А я — з Америки. Я американка, — не приховуючи гордості сказала дівчина. — Це набагато далі від Львова. Цього літа я приїхала до родини на вакації, — сказала усміхнувшись і, скося, але дуже уважно подивилася на мене, перевіряючи мою реакцію на слова: „Америка, американка... це набагато далі від Львова”.

— І, що... набагато далі!? — мало не скрикнув я, неначе те повідомлення збило мене з пантелику і загнало в глухий кут. Я прийняв, запропоновану нею гру, награвши і перебільшуючи своє здивування та захоплення, що бачу ось тут просто перед собою та посеред білого дня справжнісіньку американку!

— На сотні та сотні тисяч кілометрів далі... — мрійливо протягнула Мері.

— Мері? Я правильно називаю вас? — запитав я, удавано ввічливо.

Вона мовчки кивнула.

— Так от, Мері, не перебільшуйте, не більше ніж на якийсь десяток тисяч кілометрів, а то й менше!

— О, Богдане, а ви не простий студент зі Львова. Думаю з вами буде мені цікаво. А то тут навіть поговорити немає з ким. Усі дикуни якісь неосвічені. Ви навіть уявити не можете, як мені тяжко з місцевими дівчатами розмовляти.

— О, то ви навіть ризикували поговорити з місцевими дівчатами? Може і мені вдасться? А чим вони вас так налякали? Що вони, дуже негарні? — галантно поцікавився я.

— Не раджу вам з ними знайомитися. Розумієте, пане Богдане. Я вже виїхала багато років тому з мамою та татом. Багато що, вже призабула. Я не думала, що ці світи такі різні. Америка — це цивілізована велика країна, а тут люди... ну, як вам сказати правильно...

не такі, як у нас, в Америці. Занадто прості. Дівчата погано і без смаку одягаються. Негарні. Брудні. Фе... Навіть не знаю, про що з ними говорити? — скривилася Марічка-Мері.

Раптом я відчув, що мені від цієї розмови стає недобре і неприємно. Тим більше, я побачив що до нас наближається невеличка групка місцевих дівчат і уважно придивляються на мене та Мері.

— Ось, будь ласка, — обурено продовжувала Мері. — А вони вже тут. Пане Богдане, я вас прошу, давайте підемо, не треба з ними говорити, не будемо підходити до них. Вони не наша компанія, — настійливим тоном сказала Мері та вхопила мене за рукав.

Мені ж, цей несподіваний прояв влади, став нестерпним: чого це раптом, вона розпоряджається мною. Лялька американська зарозуміла!

— А чому ж? Я хочу з ними познайомитися. Ходім, не бійтеся, не думаю, що вони настільки нецивілізовані, що з'їдять вас і мене разом з вами.

Мері явно була незадоволена, але підкорилася мені.

— Ну, якщо ви вже так хочете, ходім!

І коли ми порівнялися з дівчатами, не втрачаючи ініціативи, звернулася до них:

— Доброго вечора, Ганю, Меласю. Познайомтеся, це мій новий друг зі Львова. Студент, до речі. Захоплюється археологією. Звати його Богданом.

— Дякую, Мері. Та я й сам могу представитися. Я ще не глухонімий та не безпомічний. Добрий вечір вам, дівчата. Мене справді звати Богданом. Богдан Чайківський. Але, на жаль, я не археолог, а вчуся в Інституті Міжнародної Торгівлі у Львові. Тут у мене живе вуйко з родиною. От, я і приїхав до нього в гості на кілька тижнів, а потім до своїх подамся до Сянока. Мій батько там директором гімназії.

Дівчата переглянулися. А потім, щиро усміхаючись, почали представлятися та знайомитися.

Мері ніяк не могла вгамуватися і зрозуміти, чому мені з дівчатами так легко та просто, та їм зі мною також. Вона ж була неначе чужою у нашому товаристві.

Я дивився на Мері час-від-часу і думав: коли її життя все так змінилося? І з простої дівчинки, що народилася в Бучачі, де, напевне ж народилися і її батьки, діди та прадіди, — „намалювалася” така собі пані. Адже справжньою „пані” вона так і не стала. Лише пихата та зверхня до всіх. А, по суті, нічим не відрізнялася вона від усіх інших дівчат ззовні, хіба, що трохи незрозумілим, але

очевидно, дорогим вбранням. Шкода. Дівчина ж справді дуже гарненька і недурна. Але вже така далека і чужа, що навіть трохи боляче було дивитися на неї. Цікаво, як вона спілкується із справжніми американцями? Цивілізованими і не “дикими”. Напевне сюскає перед ними та запобігає, щоб видавати з себе “mysterious Ms. Mary...”¹⁽⁶⁶⁾

Мері чимось нагадувала мені тих заможних дівчат-полячок, з якими я вчився в інституті. Вони всі були пихатими і зарозумілими (в негативному значенні). Та всі були з визначних родів і мали батьків-покровителів, які або засідали в уряді або були багатими промисловцями. Тобто, можна сказати, що основне студентство у нас складалося з представників “вищої кляси”. Вищого в розумінні, багатшого. І в основному польського походження. Цей інститут був для них дуже престижним і випускав „дипломатичну братію”.

Наприклад, практику вони проходили при амбасадах: в Берліні, Будапешті. При цьому, одержуючи платню 2400 злотих на місяць! Це було просто нечувано! Професор в інституті отримував менше в три рази, ніж ті „практикантки”. А робота їхня полягала в основному в тому, щоб їздити з амбасадорами на рів’єри та на прийняття. І це не мої фантазії. Дівчата завжди наввипередки вихвалялися тими поїздками одна перед другою і не тільки. Українцеві годі було й сподіватися на таку практику та на таку роботу. Ми могли втриматися в інституті лише завдяки наполегливій праці та навчанню, а окрім того ще й потім шукати собі роботу самотужки.

Їхні вакації проходили, в основному, на найдорожчих європейських курортах. І харчування значно відрізнялося від харчування студентів біднішої кляси. Під час навчання багаті дічата ходили до цукорні на Академічній алеї. Ціни там були шалені. Одного разу одна з тих дівчат запиталася в мене:

— Пане Богдане, а куди ви ходите снідати, бо я вас в цукорні ніколи не бачила? Ви що, нехтуєте нашою кав’ярнею? Та може воно й правильно, бо мені вже ті банани зі сметанкою обридли! Думаю вам, напевне, також?

Звідкіля їй було знати, що ту кав’ярню і те, що там відбувається, я бачив лише через вікно? І навіть в думках не уявляв себе там. Мені вистачало шматка хліба та обрізків з шинки, які давали мені дівчата в продуктовому магазині. Я завжди був з ними люб’язний і вдячний їм за увагу та симпатію до мене. Вони завжди залишали для мене ті шматочки і я не відчував жодної зневаги від них, приниження або незручності. З багатьма зі своїх однокурсниць ми були з різних світів. Але я та мої товариші не мали комплексів від того і не відчували, що наш світ чимось гірший від їхнього.

Супроти них ми були бідні, але я знав, що своїм навчанням я вже заслужив на те, що платню за навчання мені знизили вдвічі! А, це вже була неабияка перемога. Отже, гроші вирішують багато в житті, але не все...

Тому Мері, відділившись сама від нас, стала автоматично чужою та далекою. Бо те, як вбиралися дівчата і чи їдять вони „банани зі сметанкою” — мені було байдуже. Для мене головне, щоб дівчата були привітними, щирими, веселими, розумними та вірними.

...Три тижні пролетіли як один день. Вдень я бродив містом та його околицями, а ввечері гуляв з місцевим дівчатами коло ратуші, ходили до річки проваджати вечірнє сонце. А перед сном, вже коли вуйкова дружина та донька лягали спати, ми з вуйком, старим вояком, ще довго сиділи за столом, а він мені розповідав різні історії зі свого армійського, та й не тільки армійського життя.

...На мене чекали в Сяноці і я приїхав туди вже справжнім кавалером та героєм. Я відчував, що за спиною вже маю певний досвід. Навіть старші люди в Сяноці вже дивилися на мене іншими очима і називали з повагою „Богданом”, а колись, за звичкою, кликали просто „Данком”. Так мене називали і в родині Шухевичів, але то було у Львові, по-перше, а по-друге, родина Шухевичів була для мене наставниками, вчителями, рідними людьми. Я відчував, що вони опікуються мною і тому „Данко” з їхніх вуст звучало майже як „товариш”, „друг”, хоч і трохи молодший. Але, коли в Сяноці мене кликали „Данком”, це все-рівно звучало для мене, як в дитинстві. Зовсім інша справа, коли в Сяноці до тебе звертаються: „пане Богдан!”, ну або просто „Богдане!” Приблизно так я думав тоді і відчував себе саме так.

Я бачив, що батько гордиться мною і, коли представляє когось із своїх колег, то говорить про мене вже, як про однодумця, як про дорослу особистість, а не просто, як про сина. Я вже був зовсім не таким, як кілька років тому, коли виїжджав до Львова на навчання.

Отже, привіт моя „Плянета Дитинства”! Я знову ступив на твою територію!

Перше, про що я довідався, коли приїхав до Сянока — Славця вийшла заміж! Не можу сказати, що ця вістка мене дуже вразила. Власне, так і мало статися. Я не написав їй жодного листа, хоч, думаю, вона чекала. Але що про це вже було думати та гадати? Я побажав їй щастя, правда, лише в думках і довідався, хто ж той щасливець, з яким вона вирішила поділити свою долю. Мені сказали, що він не місцевий, а якийсь заїжджий та заможний „франт”. І

живе вона чи то у Варшаві, чи то Львові. Тобто, загальна думка була такою, що Славця дуже вдало вийшла заміж. Власне, мрія її матусі здійснилася і вона радо вихвалялася дончиним заміжжям.

Коли я зустрівся з Володею Броваром, то він чомусь навіть не захотів зі мною на цю тему говорити. Лише сказав:

— Бідна вона дівчина, ще пожаліє про це не раз! — і в розпачі махнув рукою. Мені навіть здавалося, що я побачив в його очах сльози. А може то, просто, був сонячний відблиск?

Я був здивований і запитав чому він так вважає. А він лише буркнув щось собі під носом і не захотів більше про це говорити. Здається, він обізвав того “франта” паскудою і негідником. Але більше нічого довідатися мені від нього не вдалося.

Я також більше вже не цікавився тією темою, бо на небосхилі моїх мрій засяяла нова зірка — Надія Коківська! Донька судді, з яким я працював для музею. Я пам’ятав її ще дівчиськом, але не звертав на неї особливої уваги. Вона була зовсім малою, а мені також було тоді не до дівчат, а коли Українська Громада організувала танці і я, прийшовши туди, побачив Надійку, то в голові мені закрутилося від щастя. „О Боже, яка ж вона гарна!” — мало не закричав я.

Запросив її до танцю. І в думках подякував ще раз Тамарі Витвицькій за науку. Надійка чудово танцювала. Була шляхетною, але не манірною; милою, але не солодковою; сміливою і відкритою. Вона була, просто, чудовою дівчиною.

Ми танцювали танець за танцем, забувши про все на світі. Я охоче розповідав їй про своє львівське життя, про інститут, про подорож з Юрком човном по Дністрі. Вона ж уважно слухала і була вся в захопленні. Мені було приємно почуватися біля неї дорослим і розумним.

На наступний день я запросив її над Сян, поплавати каюком. Тоді це було дуже модно і багато хто з молодих ходили над річку, винаймали човна і плавали річкою зі своїми коханими дівчатами.

Надійка радо погодилася і рано-вранці я вже чекав на неї в домовленому місці. Взяли каюка і попливли Сяном. Коли втомилися від прогулянки водою, вирішили зійти на берег і трохи відпочити.

Сян дуже цікава річка. Має багато покручених місць, які творять пороги. Деякі місця були дуже глибокі, а деякі можна було перейти. Якось ми вирішили перейти вбхід таке місце, але вода там була вище пояса. Пригадую, що я мав плавки, а вона не мала і сказала мені:

— Назбирай мені багато очеретини, а я сплету собі спідничку!

Я став збирати очеретину для майбутньої Надійчиної спіднички, хоч точно не уявляв собі, якою вона має бути. Та врешті, ми сіли на березі Сяну і Надійка зв'язала собі спідничку, а я захоплено дивився на неї крадькома. Вона була справжня майстриня і стрій з очерету вийшов напрочуд гарним і несподіваним. Вона стала, неначе лісова мавка, коли вбрала його на себе. Я милувався нею і не міг намілюватися. Надійка була надзвичайно гарною.

Ми стали зустрічатися майже щодня на нашій прогулянки човном. Це були чудові дні. Ми багато розмовляли, сміялися. Надійка виявилася розумною, дотепною дівчинкою. Мені було легко з нею. Я ставився до неї як до своєї, рідної. Можливо, це почуття було викликане ще й тим, що ми все ж таки були з однієї місцевості.

Одного разу Надійка взяла з собою невеличкий пакунок з їжею.

— А, що там у тебе? — запитав я.

— Помідори. Я дуже люблю помідори. Перекусимо, коли вийдемо на берег, — відповіла вона.

Я страшенно здивувався, бо ніколи не чув, щоб можна було їсти помідори, просто, так без нічого, сирими. У мене вдома завжди помідори готувалися, як складник до їжі. Вже не знаю чому, але якось не випадало мені посмакувати помідорів не в салаті...

— А я ніколи не їв помідорів, — спантеличено сказав я.

Надійка, здається, не повірила мені, бо голосно засміялася:

— Ну, таке скажеш ще. Не їв. Ну ти й майстер на жарти!

— Чесне слово. Ніколи не їв самого помідора. В салаті їв, в зупі їв, а так, щоб як яблуко, без нічого — не їв.

Надійка зробила серйозне личко і урочисто оголосила:

— Що ж, буду тебе вчити їсти помідори, — вона озирнулася довкола себе, ніби шукаючи щось, а потім впевнено розпочала свою "науку":

— Вперше: для того, щоб з'їсти свіжого помідора вперше, треба зручно вмотитися на травичці, — і з цими словами вона бухнулася на траву.

Я засміявся і, як старанний учень, сів коло неї.

Вона таємниче розкрила пакуночок. Там лежали великі, червоні серпневі помідори. Вона взяла один собі, а другий простягнула мені.

— Кусай ось тут — і показала пальчиком на самісінький центр запашного овоча. — Не принюхайся, а сміливо кусай. Ось дивись, як я роблю — і вона обережно вкусила свого помідора. — Так, забула тебе попередити: кусати треба сміливо, але обережно, бо він, помідор, може бризнути соком. І тоді доведеться тебе рятувати:

роздягати догола і прати тобі штани та сорочку в річці. А потім ти одягнеш мокрі речі на себе, подує вітерець, ти застудишся і будеш лежати в ліжку з температурою. Так що, бачиш, їсти помідори не така вже й безпечна річ. Тож будь уважний!

Мені все більше і більше подобалася ця наука. І я, зібравшись з духом вкусив помідора!

— Ура! — заголосила Надійка. — Ну що, живий?! Ти дивись, який талановитий у мене учень! Навіть соком не оббризкався!

— Угу, живий і навіть чистий, — жуючи сказав я. — Але смачний! Навіть дуже, — зробив я для себе нечуване відкриття.

Ми з Надійкою сміялися і їли помідори навипередки, аж поки не залишився останній:

— Це твій, — благородно вирішила долю помідора Надійка.

— Чому мій? Ти ж дівчинка, а дівчатам все віддають найкраще, — запротестував я.

— Ні, Богдане. Сьогодні я не тільки дівчинка, я твоя перша вчителька. Так що слухайся, будь ласка, і їж...

“...Ти будеш чути звуки, якими наповнено Всесвіт...”

Тоді я чув звуки, якими було наповнено Всесвіт. І було мені приємно і трохи лячно сидіти так близько з такою дівчиною. Я несміливо доторкався губами до її плеча і все! Вона здавалася мені зовсім дитиною, хоч і була молодша за мене лише на рік. Вона радо приймала мої поцілунки: не зупиняла, але і не спонукала до подальших моїх дій. А я тоді, власне, і не знав, що треба робити далі...

— А ти знаєш, Богдане, що я на цей рік приїду до Львова, — сказала вона ніби між іншим.

А я від несподіванки такої аж підскочив на місці. Не від того, що вона приїде до Львова, а від того, що я відчував, що вона вкладає в свої слова дуже важливе, неначе довіряючи мені свою вже не дитячу таємницю, не дівочий секрет.

— Як на цілий рік? — не дуже вдало пожартував я, намагаючись витягнути детальнішу інформацію.

— А може і не тільки на один, а на два чи на три, чи на все життя...

Я зауважив, що веселі бісенятка скачуть у неї в очах і вона ось-ось розпливеться в усмішці, не взмозі корчити із себе секретного агента. За кілька секунд, вона вже ледве стримуючи сміх, старалася дивитися на мене серйозно, ніби вичікуючи: яка ж то буде в мене реакція на її слова.

— Ну, та кажи вже! У тебе ж немає від мене секретів? Чи ти жартуєш? — трохи нетерпляче запитав я.

— Ні, не жартую. Батько вирішив, що я поїду вчитися в

Школу Закордонної Торгівлі. Так що, тепер я буду також студенткою, як ти! А ти, як мій старший товариш мусиш допомагати мені і опікуватися мною, — задиркувато сказала Надійка.

Я бачив, як вона червоніє від своєї сміливості і гордості за те, що вона також вже може вважати себе дорослою дівчиною, студенткою.

— Та це ж чудово! Боже, яка ж ти молодець. І батько твій молодець. Ти знаєш, які у нас дівчата та хлопці вчаться?! — почав захоплено розповідати я.

І вже не можна було зупинити мої розповіді про наш Братняк, і про родину Шухевичів, і про виставки, які ми з дівчатами організували і про професора Верещинського і про все, все, що лише встиг за той короткий час, поки ми гуляли з Надійкою. Вона зачаровано слухала і була думками десь вже далеко у великому місті Львові, серед невідомих для неї людей. Вона мріяла, а я лише давав поживу для її мрій все новими та новими історіями.

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

На другому році навчання у нас було 14 обов'язкових предметів, які треба було обов'язково брати, а можна було ще брати додаткові предмети. Я взяв ще два додаткових і разом вийшло 16 предметів.

Додалося навчання, додалося серйозної праці. Я вже не встигав харчуватися у Шухевичів, тому вирішив ходити до Основи і там обідати, щоб не гаяти часу на дорогу додому. Зрештою, це мені заощадило багато часу та грошей, бо хоч то і не була домашня кухня, але зате була дешевою. Звісно я скучав за обідами пані Євгенії, але життя ставило вищі вимоги до мене і вимагало поприскорювати темп. Тож за 50 грошей я мав великий свинячий котлет, зупу та солодке. В неділю такий обід коштував 55 грошей. Але найголовніше, що я заприятелював там з багатьма іншими студентами. Мені було цікаво серед них. І те, що я „відірвався” від дому подобалося мені і робило мене більш самостійним та незалежним.

В школі я продовжував старанно вчитися, хоча деякі предмети, особливо теоретичні, такі як політична економіка, політика банкова, політика аграрна та політика промислова, були мені ціка-

вими, але важкими. Тому що я прагнув практичних занять і дуже любив їх. Любив власні дослідження. І коли просиджував в бібліотеці над черговими „відкриттями”, — забував про все на світі.

Найулюбленішим моїм предметом була світова торгівля. Її викладав професор Зайфред. Професор був неймовірно цікавою людиною. Отримав прекрасну освіту у Відні. Один раз на тиждень він літав до Варшави до Варшавської Торговельної Школи, щоб читати там лекції зі свого предмету.

Та треба сказати, що Зайфред був не простою людиною. Маючи тонкий і проникливий розум, не був позбавлений певного цинізму, який часом шокував інших, але, як не дивно, подобався мені. Він пропонував складну „гру” в спілкуванні, і треба було бути сильним суперником, щоб у нього виграти. Студентів він бачив наскрізь. Тож, обманути чи створити якесь враження про себе було неможливо, він про все мав свою власну думку, абсолютно незаангажовану та незалежну.

Ну, що ж, я вирішив не здаватися. І перш за все, купив книжечку „Гра на світових біржах”. Він був автором тієї книжки.

...Розпочинається лекція. Ми сидимо з Галущинською і я мовчки викладаю книжку на стіл. Професор проходить повз нашу лавку і скося дивиться на книжку та на мене, думаючи, що це могло б означати? Нарешті, не витримує:

— Скільки заплатили за книжечку?

— Чотири і пів злотих, — спокійно відповідаю.

Професор мовчить кілька секунд, а потім провокативним голосом і злегка насмішкувато запитує:

— І що, не шкода було грошей?

— Ні, не шкода.

— Ну, пане Чайківський, якби я знав, що вас так цікавить та тема, я б міг подарувати вам ту книжку, — відповів Зайфред.

Але я бачив, що йому було приємно побачити, що я зацікавився його твором. Він, як і годиться справжньому і досвідченому професору, мало довіряв студентам і мало довіряв їхній відданості його предмету. Розумів, що студенти за роки навчання намагалися освоїти основне ремесло: “водити професора за ніс”! Він сам був колись молодим і добре пам’ятав свої хитрощі, тож з неприхованою іронією ставився до студентської братії.

Та у випадку з книжкою, він, напевно, не знав, як поступити: вірити мені чи не вірити? Може я просто намагаюся „підкупити” його, приспати його пильність, граючи на амбіціях, яких у професора було чимало (та на які він, зрештою, мав право), — чи я справді такий відданий його предмету та його лекціям?

Тож, не забув на всякій випадок додати ще декілька слів:

— І не треба було так переплачуватися. Ці книжки коштують 20 грошей. Треба було лише до мене підійти.

Але мені справді було цікаво і читати ту книжку і ходити на його лекції. В тій книжці Зайфред абсолютно чесно і без усіяких приховувань описував “правила хитромудрої біржової гри”. Мене не могло не вражати, як люди з нічого, роблять гроші. Для мене, молодого хлопця, що звик бачити на прикладі батьків та близьких людей, що гроші заробляються тяжкою працею, а не беруться з повітря, книжка Зайфреда відкривала зовсім іншу картину біржових стосунків.

Отже, книжка для мене була цікавим відкриттям. І не було для мене в тому не було надто великої хитрості, коли купував її, хіба що, зовсім трошки. Зрештою, мною керувало не бажання стати підлабузником, а зрозуміти професора та його предмет.

Я продовжував кожного дня заходити до бібліотеки, щоб перечитати там останні газети та журнали, що надходили у великій кількості до читальної залі. Особливо любив я щоденну торгівельну газету, що надходила з Варшави. Для мене вона була особливо цікавою.

Але після випадку із професорською книжкою у мене зав’язалася своєрідна з ним дружба. Навіть не те, що дружба, бо він до себе мало кого близько підпускав — але поговорити він зі мною любив. І я, звісно, також. Ловив кожне його слово. А він любив, коли його слухали, а я вмів це робити. Така звичка, слухати, виробилася у мене ще з дитинства. І тоді, коли годинами гуляв зі своїм учителем німецької, і тоді, коли займалися з Коковським та Гецом лемківським музеєм. Тож, в особі, пана Зайфреда, я знайшов собі ще одного старшого співрозмовника. Звісно, що впливав він на мене не так, як родина Шухевичів, зокрема, Юрко та Роман, бо їх сприймав, як дуже близьких та рідних мені людей, — але цікаво було неймовірно. Досвід життєвий він мав колосальний.

— А чи ви знаєте, пане Чайківський, які жінки найкращі для одруження?

— Ні, не знаю, бо ще не думав над цим, — ніяково відповідаю йому.

— А, от і даремно, що ще не знаєте. Про все треба думати наперед! Щоб життя не марнувати! — повчальним і, як завжди насмішкуватим тоном, продовжував професор. — Запам’ятайте, що німкені гарні лише для кручення романсів. Вони легко вступають в близькі стосунки з чоловіками. Це не тому, що вони такі дурні, а навпаки, що такі прагматичні, аж занадто. І близькі стосунки не є для них спорідненням душі та тіла, а лише фізіологічна потреба.

Тому, навіть в близьких стосунках, ви не будете з ними близькими. А цього ваша слов'янська душа не витримає ніколи. Так, — він помовчав хвилю, а потім став продовжувати:

— Розглянемо тепер дівчат... доньок канадських фермерів. Ви здивовано дивитесь на мене. Думаєте, що вам буде нецікаво жити з донькою якогось там канадського фермера, що вона, мовляв, мало начитана жінка сільського типу? Так? А вам, мовляв, лише треба пані подавати. Я правильно слідкую за вашою думкою?

Звичайно, він слідкував неправильно за моєю думкою, бо такої на той момент, стосовно цієї теми розмови, у мене просто не було. Та йому було байдуже, про що я думаю, йому було головне висловити свою думку, щоб я, можливо, через десяток років скористав з неї. Тож я обрав позицію мовчання, вважаючи її найдоречнішою в даному випадку.

— Отже, підсумуймо: доньки канадських фермерів — найкращі! Найкращі своєю простотою і вірністю. Ну, може ви хочете, щоб у вашій хаті не згасали дебати про рівність чоловіків та жінок, ну тоді прошу дуже, женіться з ким вам захочеться!

Я продовжував мовчати. Лише уважно слухав його. Він замислився на мить, трохи насупившись.

— Але, найкраще, пане Чайківський, не женитися взагалі, а бути вільним і незалежним! Жінки, знаєте, можуть принести велике щастя, або велике провалля. Всі прикроці на землі від жінок.

— Невже усі. Але моя мама зробила батька щасливим. Він не раз про це говорив, — раптом вставив своє слово і я.

— Ну, є винятки. Ваша мати, наприклад, або ще хтось. Та ви ж не знаєте, може то ваш батько зумів її так перевиховати, що вона стала йому другом на все життя і принесла щастя! — аж зрадів від своєї знахідки професор.

А я, знаючи мамин сильний характер, тільки усміхнувся про себе: таку не перевиховуєш.

— Професоре, а ви не допускаєте, що жінка може бути просто мудрою?!

— Гм... Ну, я ж кажу, є винятки з правил. Пане Чайківський, я з вами говорю в глобальному значенні, а ви переходите на особистий досвід. Так не чесно.

— Чому ж, — став оборонятися я, — глобальні висновки формуються з особистого досвіду. І якщо я не буду спиратися на свій досвід, я ніколи не зможу зробити власних висновків!

— Ну що ж, ви мене сьогодні переговорили. Не забудьте, завтра моя лекція на вашому курсі. Обов'язково приходьте, маю щось дуже важливе повідомити для усіх.

Мені не треба було нагадувати, щоб я приходив на лекції. Я ніколи не пропускав занять в інституті: по-перше — любив вчитися, а по-друге — совість ніколи б не дозволила мені прогуляти лекції без поважної причини.

В той час я був страшенно заклопотаний підбором матеріалів для своєї майбутньої праці. Вона мала бути про каучук⁽⁶⁷⁾ та гуму⁽⁶⁸⁾ в світовій торгівлі. Мала це бути надзвичайно обширна та велика праця. Масу різноманітного матеріалу треба було переглянути та занотувати. Мені було дуже цікаво займатися цією роботою. Вже „накопав” надзвичайно цікавий матеріал, що з’являвся в пресі за десятки років від початку розвитку цієї галузі виробництва. Географія моєї майбутньої роботи охоплювала надзвичайно великий масив: Південна Америка, Бразилія, Індонезія, звідки походив каучук, а також багато інших країн. Тож, праця обіцяла бути цікавою.

Як я вже казав, захистити дипломну працю було дуже нелегкою справою. Перш за все треба було, щоб робота зацікавила професора. Після успішного складення екзаменів, отримати реченець, тобто дозвіл на захист роботи, а вже потім призначалася дата захисту. На інститутському таблі вивішували інформацію про тих, хто готовий захищатися. А також назву роботи та розділи, які буде зачитано і представлено для обговорення. Тобто, кожен, у кого було бажання, міг підготуватися в бібліотеці, прийти на захист своєї роботи і влаштувати там невеличку полеміку з автором під час захисту. Не було жодного студента, який би не боявся захисту дипломної праці і відповідально не готувався б до неї. Я також вже наперед думав про це і внутрішньо готувався до майбутнього „бою”, який мав би бути в мене за кілька років. А якщо врахувати „різношерстне” за своїм походженням студентство нашого інституту, то жоден захист не проходив без проблем. Отже...

...Професор зайшов до аудиторії і всі, як завжди притихли і чемними та відданими очима втупилися в нього.

— Маю цікаву тему для опрацювання. Доброго дня, панове студенти! — отак без попередження, прямо розпочав сьогоднішню лекцію професор. — Тема називається: „Заячі та крілячі шкірки в світовій торгівлі”. Державний Експортний інститут у Варшаві замовляє цю тему. Хто зголоситься може навіть трохи заробити, бо обіцяють заплатити. Цього точно не знаю, але про те що роботу таку замовили — інформація достовірна і не потребує доказів з мого боку. Можна сказати, — ви чуєте це з перших вуст. Зі свого боку обіцяю „ноту від пана професора”, тобто від мене, — професор хитро усміхнувся, а в аудиторії запала тиша, але лише на одну мить.

Раптом чийсь досить впевнений голос запитав:

— Пане професоре, чи могли б ви ще раз повторити, яка тема роботи має бути? А то мені здалося, що там щось про зайців? — запитав один досить самовпевнений студент, озираючись з переможним виглядом, по сторонах.

Сміх, який відразу вибухнув після його запитання, ніби додав йому сміливості, і він страшенно гордий собою, сів на місце.

Всі почали потроху хихотіти, а за хвилину — вже реготали, як навіжені. Справді, що за тема така про зайців та кріликів? Сміхота та й годі.

Зайфред стояв з легкою посмішкою на вустах незворушний та спокійний. Нарешті, коли всі заспокоїлися, він майже простодушно запитав:

— А що тут смішного? Ви що, про зайців чи кролів ніколи не чули? Чи може, шановні панянки, ніколи не носили заячих чи кріликових кожухів? Чи ви думали до сьогоднішнього дня, що вони самі шийються, з повітря? — і він покрутив рукою в повітрі, малюючи невідомі фігури.

— Отже, я запропонував, а ви — думайте. Прошу відкрити підручники на 87 сторінці та розпочнемо нову тему...

Лекція розпочалася, але я не міг ні про що думати, окрім зайців та кріликів. Думаю, що загальний сміх мене підштовхнув до думки: а що як мені спробувати? Ця думка влізла в голову і не хотіла відпускати, а з іншого боку, з'явилася інша, протилежна думка, — докору та сумніву: а як же „гума з каучуком”? І де шукати інформацію про зайців та кріликів, щоб зуміти оборонити тему? Оборонити! Я вже розмірився про те, що я її буду обороняти, та її написати треба спочатку, а потім вже думати про захист! Перш за все подумати над тим, де можна було б роздобути інформацію на цю тему...

Отак розмірковуючи і вибираючи усі „за” та „проти”, я зближався до рішення: спробувати.

“Коли прийду додому, треба буде з Юрком порадитися чи з пані Євгенією...” — вирішив собі. Та, коли прийшов і розказав Юркові про те, що думаю спробувати опрацювати цю тему, він лише зрушив раменами та сказав мені:

— Данко, та ти ж вже усе вирішив для себе. Вже спати не зможеш, поки не досягнеш свого і не зробиш цієї роботи. Я вже тебе добре знаю. Та, якщо тобі потрібна моя рада, то вже масш її: роби так, як сам вважаєш за потрібне! Повір, це буде найкраще для тебе. Буде нагода поперти проти загальної течії! А це тобі, вдається гарно — Юрко підморгнув мені, неначе змовникові.

Отже, останні сумніви і вагання було розвіяно.

...Тож, відразу, на Великодніх канікулах, приїхавши до Сянока, вирішив розпочати свої дослідження.

Пішов на ярмарок. Пам'ятав ще з дитинства, що там було багато таких, хто продавали заячі шкірки, що були натягнуті на трикутні рами. Тоді, вони просто запам'яталися мені, як щось не зовсім звичайне і дивне, але цього разу, я вже дивився на них інакше.

Спочатку все виглядало досить заплутано і незрозуміло. Наприклад, дехто з продавців мав по десять, п'ятнадцять шкірок. Але купувала усі ті шкірки — одна особа, що ходила від продавця до продавця і прицінювалася, запитувала про щось, мацала шкірки руками, принохувалася до них.

Судячи з усього, ця особа мала бути неабияким „спеціалістом”. До цієї „особи-спеціаліста” я і вирішив підійти відразу. Представився, сказав, що студент зі Львова і хочу написати працю про крілячі та заячі шкірки у світовій торгівлі. „Особа-спеціаліст” зміряв мене уважним поглядом з ніг до голови, а потім, подумавши хвилику, відповів. Якщо дослівно перекласти це з ідіша, то звучало це так:

— О, та ви добре втрафили до Уриша. Уриш не вміє ні читати ні писати, але обертає тисячами денно.

Ідіш я „знав”, м'яко кажучи поганенько, але второпав відразу те, що він говорив. Тим більше Уриш, незнайомі слова мені перекладав або по-польськи, або по-українськи, або по-німецьки. Слава Богу, цими мовами я володів вільно.

— Молодий чоловіче! Вас може здивувати моя відвертість. Та я людей наскрізь бачу: ви не злодій, не брехун. Ви — чесний молодий чоловік, що велика рідкість сьогодні, але ви бідний чоловік, а це вже не дуже велика рідкість сьогодні. Але наполеглива праця та впертий характер зроблять вас великою та багатою людиною! — Він підняв вгору вказівний палець, неначе саме звідтіля прийшло до нього знання, хто ж я такий. — Уриш знає, що говорить!

Мені було приємно почути таку багатообіцяючу перспективу про своє майбутнє життя і про неймовірні багатства, що чекають на мене! Але справа перш за все.

Уриш ніби відчув, що мене цікавлять не пусті балачки, а справа задля якої я приїхав аж зі Львова!

Він, не марнуючи часу, почав розказувати мені про свій заячो-кріличий бізнес. Він був просто неймовірним знавцем цієї справи і знав її в усіх тонкощах: як вибирати шкірки, як розрізнити їх за якістю, куди потім висилати, адже в кожній країні був різний попит на заячі чи крілячі шкірки. Можна сказати відверто, що я мав справу

з „міністром міжнародної торгівлі” високої кляси, незважаючи на те, що “міністер-спеціаліст-Уриш” не вмів ні читати, ні писати! Я був здивований. І відчув, що ця справа, до якої усі підходили, не приховуючи гумору, мене захоплює все більше та більше! Так, Зайфред знав, про що говорив! Після знайомства з Уришем, сміх моїх однокурсників мені здавався просто дитячою нерозсудливістю.

Ми домовилися про зустріч на завтра, а потім на післязавтра, а потім ще, а потім ще... Вірніше, він повідомляв мене, де він буде, а я вже, висолопивши язик, бігав за ним і записував усе, що він говорив. Бігав і в ті дні за Уришем, як за куркою, що несе золоті яйця і був схожий на майбутнього олімпійського чемпіона в довгих бігах з перешкодами.

Йому імпонував такий стиль „роботи”. Йому подобалося бути моїм „професором”, хоча б на короткий час. Він був, неначе артист, якого не випускали на сцену багато років, а він все накопичував та накопичував енергію та матеріял, який нарешті можна було б представити бодай одному, але дуже вдячному глядачеві та учневі одночасно.

За два тижні я зібрав дуже багато матеріялу. Здається, він знав абсолютно усе, що стосувалося про заячо-кріликового бізнесу, який поділявся на два окремих бізнеси: заячий та кріличий. Це було також важливим фактом для мене. Я зрозумів, що кріличі шкірки він висилав до Німеччини, а заячі — до Італії. І доля у цих шкірок була різною...

Коли великий шмат практичної роботи вже було зроблено і мій записник було списано вщерт, Уриш одного дня сказав мені:

— Ну що, я розказав тобі усе, що знав. Далі — твоя робота.

Я попрощався з Уришем та поїхав до Львова, щоб підкріпити свій теоретичний багаж. В бібліотеці взяв величезну книжку Брема⁽⁶⁹⁾ і занурився у тваринний світ! Ніколи б не міг подумати і уявити, що так багато цікавого в своєму житті я пропустив, ніколи не ставлячись серйозно до фльори та фауни! Думав, що то цікаво лише дітлахам. І аж тут, я зрозумів, що помилявся.

Освоївши матеріял про те, де ж розповсюджені зайці та крілики, перейшов до питання обробки шкірок, пошиття та продажу товарів, вироблених з цього матеріялу. Географія також була досить широкою і охоплювала багато країн (якщо говорити про те, де живуть зайці та крілики і де їх розводять). Але весь той бізнес був в одних руках. В руках євреїв, які навчилися використовувати зайців та кролів не лише за прямим призначенням, а ще й досить вправно підробляли їхні хутра під дорожчі та цінніші хутра, фарбуючи та

обробляючи їх. Про це все мені розповів Уриш та ще один чоловік, з яким я познайомився пізніше, займаючись цією темою. Той чоловік займався кріликами в Бразилії і також переказав мені багато інформації, розповідаючи, як він з візком ходив від хати до хати, купуючи ті шкірки. А, якщо врахувати неймовірну спеку і відсутність холодильників, то треба було бути справді майстром, щоб мати прибуток з такого бізнесу. За місяць я вже вмів розрізняти підrobне хутро від правдивого і знав основних продавців не тільки у Львові, а й Ляйпцігу та Італії.

Наприклад, найкращі шкірки ішли на виготовлення шуб, комірців та услякого іншого одягу. Хутро кріликів оброблялося спеціально і перетворювалося на матеріал для пошиття капелюхів. Ті капелюхи були дуже дорогими і цінними, а також модними. Кожен пан вважав, що обов'язково повинен мати такого капелюха. Це те, що стосується хутра, а шкірки ішли на виготовлення каучуку та гуми. А я, коли робив розвідки про каучук та гуму навіть не зустрічався з цим! Отже, крілики з зайцями “вивели” мене ще на один шлях!

Під час роботи я познайомився з великою кількістю крамарів та майстрів з пошиття та обробки шкірок. Мушу сказати, що всі вони ставилися до мене дуже привітно і люб'язно. Ніхто ніколи не відмовив мені в пораді. Всі радо йшли мені назустріч, розповідаючи про цей бізнес. Можливо тому, що я був студентом і не приховував свого завдання. А може тому, що вони не бачили в мені конкурента і людини, яка також хоче зайнятися цим нелегким, але досить таки прибутковим бізнесом.

В той же час я послав до Ліги Націй у Женеві⁽⁷⁰⁾ запит про торгівлю заячими та кріличими шкірками. Вони досить скоро прислали відповідь з деякою інформацією, якої якраз ще не вистачало для того, щоб робота виглядала довершеною та фахово зрілою.

Та чим більше я заглиблювався в цю тему, тим більше відчував, як мало ми знаємо про світ і як треба постійно самовдосконалюватися та читати.

Можу сказати, що робота про заячі та кріличі шкірки була для мене натхненною і справився я з нею досить скоро. Настав день, коли я прочитавши всю працю, що складалася з 80 сторінок розвідки та детальної інформації про усе, що стосувалося цієї теми, відредагував востаннє і вирішив: пора!

— Пане професоре, можна до вас зайти на кілька слів?! — запитав я впевненим голосом, постукавши одного дня в кабінет Зайфреда після закінчення лекцій.

— Заходьте, — не приховуючи здивування сказав професор.

Ми спілкувалися з ним частенько і навіть подовгу, але я ніколи не відважився заходити до нього в кабінет на приватну розмову. Я дуже хвилювався, але старався не показати цього. Тому, я впевненим кроком зайшов до кабінету і, ні слова не кажучи, поклав на стіл роботу, що виглядала об'ємною і досить таки товстенькою.

Професор подивився на мою роботу, підвів на мене погляд:

— Що це? — лише очима запитав професор.

Я не став очікувати поки він запитає словами: „що це таке?“, і помовчавши декілька секунд, щоб трохи подражнити його цікавість, — просто відповів:

— Як що? Пане професоре, це те, що ви просили дослідити: „Заячі та кріличі шкірки у світовій торгівлі“. Це — моє дослідження, отже перед вами — моя робота.

— Яка робота? Та я ж тільки в березні вам про це сказав. Ви що за два місяці працю написали? Зараз же лишень травень! — він аж підвівся з-за столу?

— Ну, а чого тягнути? Ви ж казали, що треба зробити цю працю, я й зробив, — трохи, неначе виправдовуючись, сказав я, побачивши, що у Зайфреда очі зараз вилізуть на лоба. Я аж злякався: до цього моменту я не вважав, що роблю щось надзвичайне, а виявляється, що він цього просто не сподівався від мене. На мить мене навіть охопили сумніви: чи правильно я вчинив? Може не варто було так гарячкувати і поспішати з дослідженням та написанням праці?

— Ви самі, пане Чайківський, усе це зробили? Кажіть чесно, хто вам допомагав? — хотів зловити мене на гарячому професор.

— А ви почитайте, там про все написано! — вже сміливіше відповів я. Для мене в той момент було головним почути від професора, що робота потрібна і я не вчинив ніякої дурниці узявшись за цей матеріал.

— Що ж, гаразд, прочитаю, — він нарешті хитрувато усміхнувся. І в його очах блиснули вогники недовіри: ніколи він не відкривався до кінця, такою вже була його вдача. — Гм, а я ж відчував сьогодні, що мене має щось здивувати. Пане Чайківський! — це вже звучало майже офіційним тоном. — Я сам викличу вас, коли закінчу свою роботу і прочитаю вашу. Тож до побачення, не буду вас затримувати. Працюйте.

Настали дні мого посиленого хвилювання: а що, як не сподобається йому робота? Для мене це ж була перша спроба! А може щось не так зроблено? Адже робота мала бути на науковому рівні. А як я щось зробив не так, як було потрібно, не дотримався академічних канонів, чи ще чогось? Думки роїлися в моїй голові та не

давали спокою. Мені здавалося, що “крілики з зайцями” мене переслідують навіть уночі, а головне, мене переслідував голос невдоволеного та насмішкуватого професора: мовляв, взявся за роботу, а сам не зробив її як слід. Ну і усілякі подібні тому дурниці. Отже, до того дня, коли в кінці своєї лекції він сказав: “Пане Чайківський, я вас прошу затриматися”, — я намучився таки добряче.

Студенти здивовано та співчутливо подивилися на мене. В їхніх очах можна було прочитати здивування: “І чого його той Зайфред затримує?” Мені також після цих слів мороз пробіг по спині. Тепер я вже знав точно: зараз відбудеться серйозна розмова.

— Ну що ж, я прочитав, — почав професор і раптом замовк. Я пильно дивився на нього, чекаючи, що він можливо хоч якимось порухом обличчя викаже свої емоції стосовно роботи. Але лице його було незворушним. Павза тривала, а в моїй голові стугоніла думка: „Не сподобалося! Не сподобалося! Щось не так я зробив!”

Та раптом, професор, увірвавши мовчанку, усміхнувся широко і засміявся:

— Вітаю вас, пане Заець-Крілик! Справилися! Чудово! Для першого разу це просто вражаюче. Справжня наукова робота. Не пам’ятаю, коли останній раз тримав таку детальну і ґрунтовну працю в своїх руках!

Тут я вже не міг втриматися від широкої та щасливої посмішки, хоч іще і не вірив у те, що почув щойно від професора. А він, щоб отверезити мене та спустити з неба на землю, продовжив вже діловим тоном наукового керівника:

— Звісно, є певні зауваження. Я все відмітив на полях. Подивіться ще раз та попрацюйте над ними. Їх не багато, але краще, щоб робота виглядала досконалою. Зверніть увагу на сторінки 35, 37 та 43. Це важливо. Якщо буде щось незрозуміло, заходьте до мене, опрацюємо разом. А поки що: я вітаю вас ще раз! Готуйтеся до захисту своєї дипломної праці. Реченець я вам даю вже сьогодні! Складайте іспити і — в бій! Завтра на дошці оголошень вивісимо повідомлення про захист дипломної роботи студента Богдана Чайківського, а ви тим часом не розслабляйтеся, а працюйте. Ви ж знаєте, що написати роботу, це тільки половина справи. Її треба ще оборонити, а для цього майстерність потрібна неабияка! Переконати наукового керівника, це ще не значить переконати аудиторію, що заповнена буде вашими противниками та опонентами. Тож треба тут і ораторські здібності мати неабиякі, і силу духу. Щоб не склалося враження, що ви страждаєте на пейрафобію⁽⁷¹⁾.

Я був щасливий і літав, неначе на крилах.

А, коли я побачив своє прізвище на дошці, де причіпили

листок з прізвищами студентів, які мають захищати дипломну працю, то не міг повірити, що це все насправді.

Але не тільки я в це не міг повірити. Старші студенти, що провчилися на декілька років більше ніж я, не приховували свого обурення: якийсь молодий шмаркатий студент, що закінчує лише четвертий семестр, а не шостий і не восьмий, — вже захищається. Деякі навіть побігли до професора:

— Пане професоре, що це таке? Хто такий Чайківський? Що він такого написав, що йому вже треба захищати дипломну працю!? Як це так!? Що це за праця така?! — вже майже зривалися на крик, перебиваючи один одного, галасували старші студенти, які також вчилися у професора та вимагали встановити справедливість.

— Тихіше, тихіше, прошу вас, панове! Не всі відразу! — професор почекав поки всі заспокоються, а потім спокійним тоном продовжив:

— Я вже тридцять років, як професор. Якщо я даю студентові реченець, то це не за якісь особливі заслуги, а лише за те, що він зробив роботу. Так, роботу! Я маю готову наукову працю від студента Богдана Чайківського. До речі, я пропонував написати цю працю кожному: чи може ви не чули? А може ви просто не уважно слухали? Я пропонував на усіх курсах, де я викладаю свій предмет. Але чомусь серед усіх студентів інституту, це серйозно сприйняв лише Чайківський.

— Це про отих кріликів? — нарешті докумекав один з них. — Та це ж несерйозно! Навіть матеріалу такого ніде дістати. Він що, з неба взяв джерела для праці та написав її?

— Ви так вважаєте! Що ж? А Чайківський вважав не так, як ви і поставився до цього, як до наукової роботи. І вона у нього вийшла. І на дуже високому рівні! І джерела, і матеріали він не з неба узяв, як ви шойно завважили, а там де потрібно. Проявив студент уміння та хист дослідника. На мою думку, якщо вона, звісно вас цікавить, праця достойна бути обороненою. А якщо ви хочете посперечатися з ним, або заперечити цю працю: прошу, приходьте на захист! Там побачимо. І прошу передати усім іншим студентам, які захочуть прийти до мене з обуренням, що Богдан Чайківський має у мене особливий респект. Ось так!

Звісно, що професорова відповідь вибила ґрунт з-під ніг моїх майбутніх опонентів.

... Дату захисту було призначено на початок червня. Екзамени я вже усі склав без проблем і готувався вже лише до захисту диплому. Дуже хвилював, можливо навіть надмірно. Бо, коли прийшов

той день, все відбулося напрочуд тихо та спокійно. Старші студенти, які прийшли на захист, мовчали та слухали роботу. Особливих заперечень чи гострих запитань не було. Думаю, що причина була в тому, що більшість студентів, вважаючи цей матеріал простим та нецікавим для них, не заглиблювалися в тему. Вона їх просто не цікавила. Тож, коли я зачитував розділи своєї роботи, в аудиторії була мертва тиша і всі лише уважно слухали. Та й справді, звідки їм було знати, що головним моїм “науковим керівником” по темі “зайців та кріликів” був нікому не відомий “міністер-спеціаліст-Уриш” з Сянока.

А потім було так, як і буває у всіх тих, кому пощастило: професор мене привітав і роботу мені зарахували з найвищою оцінкою.

Один із старших студентів підійшов до мене після захисту і простягнув руку зі словами:

— Вітаю вас, пане Чайківський, а я чесно признаюсь вам, говорив з професором, щоб він відібрав у вас реченець на захист. Не вірилось, що такий молодий хлопець вже зможе написати таку гарну роботу. А робота справді дуже цікава і професійна. Вітаю вас.

Мені залишалось тільки подякувати за увагу до моєї персони. Почувався тієї миті я справжнім героєм.

(На наступний рік, коли я приїхав до Сянока, знову зустрів Уриша. Він розповів мені, що приїхали люди з Бельгії за шкірками і були в курсі усього того, що відбувалося. Тобто, він дав мені ясно зрозуміти, що мою роботу було використано. А коли дізнався, що я нічого на тому не заробив, тільки сплеснув руками: „Я думав ти практична людина, а ти — просто вчений! Навіщо дав заробити на своїй роботі, а не заробив сам?” Я не став нагадувати Уришу, що відразу, коли ми тільки познайомилися, я йому сказав щиро про те, що мені інформація від нього потрібна лише для захисту дипломної праці. Але, очевидно, він, як людина, що звикла до постійних хитрощів з боку своїх “колегів по цеху”, не вірив, що людина може щось робити не тільки задля грошей).

Після захисту диплому, професор запитав мене:

— Скажіть, Чайківський, а у вас була своя власна тема для захисту диплому? Чи ви ще не думали про це?

— Ну як же не думав. Ще й як думав. Вже зібрав дуже багато різного матеріалу. І тема для мене дуже цікава „Каучук та гума”.

— Ну, ви не журіться, що захищалися з іншої теми. Якщо каучук та гума справді ваша тема, то ви до неї повернетесь ще, — спробував заспокоїти мене Зайфред.

Я не журився, а вчився собі далі й думав про своє майбутнє. Навколо мене були добрі люди і мені було в кого вчитися життя. Я часто бачився з Надійкою, але для того, щоб наш романс розвивався далі, у мене абсолютно не було часу. Тож ми зустрічалися, як друзі. Вона розповідала мені все про себе, а я їй про свої пригоди. Колись я зайшов до неї, щоб нарешті вийти, хоча б на годинку, прогулятися, — вона, ніяковіючи, сказала мені:

— Богдане, нам треба поговорити. Це серйозно, — і спустила очі.

Щось в її голосі збентежило мене: чи нічого не трапилося, раптом? Я гарячково став розпитувати у неї про стан її здоров'я, та про її родичів, і коли вже майже перейшов до запитань про її навчання та міжнародну обстановку у світі, — вона лише почервоніла і несподівано тихо, майже пошепки сказала мені:

— Ти знаєш..., я заміж виходжу.

Мовчанка зависла в повітрі. Я не відразу второпав, що вона мені сказала. Почув лише слово “заміж”. Але якось це не в'язалося з її віком, з моєю уявою про неї. Вона ж була ще зовсім дитиною. А може, це лише я так думав? А хтось інший розгледів в ній майбутню дружину, матір для своїх дітей?

— Як ти думаєш, я правильно роблю? — Надійка нарешті підвела погляд і стала уважно вдивлятися в мої ошелешені очі.

Та я, зніяковівши від несподіванки, ніяк ще не міг прийти до тями. Навіть не знаю, що мене більше схвилювало: чи те, що вона виходить заміж, чи те, що вона питається в мене поради?

— Але ж тобі вирішувати, — нарешті спромігся щось видусити з себе. — Хіба питають в когось, щоб вийти заміж чи женитися? — Нарешті дар мови повернувся до мене і я вже сміливіше і впевненіше, розсудливо, як старший товариш, закінчив. — Це вже, як твоє серце тобі підказує.

— Моє серце? — і тут вона мало не зі сльозами в голосі, промовила: — Що ти таке говориш? Що я можу вирішувати? Що я можу відчувати? Батьки так вирішили разом з ним, у мене не питаючи! — Надійка закрила руками лице і, здається, беззвучно заридала.

— А ти що, нічого про це не знала? — мені здалося, що мій голос звучить обурено, а Надійка продовжувала:

— Він вже давно з ними знається і просить моєї руки. Звичайно, батьки дали згоду: він багатий, дипломат, старший за мене. Батьки ж уже старенькі і тато хворіє. Що я можу вирішувати, коли в мене ніхто нічого не запитує?

— А що, він тобі зовсім не подобається? — спробував я увійти

в ситуацію Надійки, так мені стало її шкода, що захотілося навіть набити пику отому її женихові,

— Та ні, ніби подобається: з ним цікаво, він багатий, розумний. Але все, якось не так. Не знаю як це пояснити. Напружено чи що? От, з тобою мені легко і вільно, а з ним...

Вона замовкла. І я також. Я не знав, що їй сказати. Вона терпляче чекала на те, що я скажу і не відводила очей:

— Скажи що-небудь... Невже тобі все рівно, що буде зі мною: чи виходжу я заміж чи не виходжу?! — майже в розпачі запитала вона.

— Ні, мені не все рівно... — гарячково відповів я, та раптом замовк, не знаючи, що говорити далі. Якщо мені „не все-рівно”, то значить далі я повинен говорити про кохання і про все, що пов’язане з цим... Але ж я цього не відчував! Я ще нікому таких слів не говорив!

— Не мовчи... — тихим голосом попросила Надійка. — А то мені страшно робиться.

— Мені не все-рівно, як складеться твоя доля. Я хочу, щоб ти була завжди щасливою. Бо ти заслуговуєш на це. Ти добра, ти найкраща дівчина на світі, яку я коли-небудь зустрічав. Заради наших прогулянок човном, заради нашого першого танцю, заради тих вечорів біля річки, які ми проводили з тобою разом — будь щаслива! Зрозуміла? — з цими словами я обняв її за плечі і поцілував в лоб, неначе маленьку дівчинку. — Я хочу, щоб ти запам’ятала назавжди, що я для тебе буду найкращим твоїм другом, порадником і захисником. Кожне твоє рішення я буду вважати правильним і чесним. А якщо тебе хтось скривдить, то я не подивлюсь чоловік він тобі чи не чоловік, а просто наб’ю йому пику і все.

Мені здалося, що після моєї полум’яної промови в очах Надійки згас останній промінчик сподівання на те, щоб відмінити весілля з отим „багатим, розумним та дотепним”. Вона ще дивилася на мене якось мить, а потім раптом заридала і припала до мене. Не знаю, чи від щастя чи від горя? Я обнімав її і гладив по плечах. Але зовсім не так, як тоді, під час прогулянок каюком. Та й хіба можна було обнімати чужу наречену якось інакше?

Отже, Надійка виходила найближчим часом заміж за багатого та розумного поляка, а я продовжував своє студентське життя!

Я став намовляти своїх однокурсниць Наталку Галушинську та Ірину Голейко, щоб вони не боялися та ішли захищатися до Зайфреда. Вони мене слухали, але боялися поки що розпочинати ту справу.

— Знаєте, — кажу, — треба нам ходити на захисти дипломних

праць. Треба бачити і чути, як захищаються інші студенти, тоді і вам буде легше, коли будете захищати свої праці. Тим більше, що на захист треба приходити підготовленим, щоб уявляти про що мова йтиме, а це цікаво і потрібно навіть для загального розвитку.

Дівчата погодилися зі мною і ми почали ходити на усі захисти, які відбувалися в той час і які нас цікавили.

Одного разу, дивлюся я на дошку оголошень і бачу знайоме мені прізвище. Не відразу зумів пригадати собі, кому належало те прізвище, аж раптом з'явилася в пам'яті мені розмова з Греськом.

Гресько — мій старший товариш з кімнати у Шухевичів, писав роботу про масло та маслоторгівлю. Велика та непроста праця. Гресько потратив на написання декілька років! І от, під час захисту дипломної праці, його “всипала” одна полька: задала про-вокативні запитання, до яких Гресько був не готовий! Власне і тема підступна була тим, що про неї досить багато різноманітного матеріалу і географія масла значно ширша ніж географія, наприклад, каучуку, гуми, або тих самих кріликів із зайцями. А закінчилася ця історія для Греська тим, що його роботу не прийняли, а його відправили на допрацювання ще на два роки!

— Свиня вона, свиня! Навіщо вона це зробила? Я ж знаю, що спеціально! — мало не плачучи говорив мені Гресько.

Для студента це означало — катастрофу! Ще два роки бути прив'язаним до інституту. Замість того, щоб розвиватися та йти далі, студент-невдаха мусів ще „коптати” над „заваленою” темою.

...І от, читаючи те прізвище в оголошнику, я пригадую собі усю ту історію з Греськом і кров закипає мені в жилах. Так це вона, ота польська пані буде захищатися, розумію я, — і в мене миттєво виникає в голові плян: помститися за Греська!

Тема роботи польської студентки: „Кава в світовій торгівлі”. Іду в бібліотеку і сідаю за книжки. Ага, пригадую собі, я частенько натикався на „кавові питання”, коли готував роботу про каучук та гуму. Країни ті самі, проблеми транспортування такі самі, отже багато спільного і тема ця для мене не така вже й чужа. Я поринув в роботу: вивчив до дня захисту її роботи усе, що тільки міг і підготував список запитань, яких було більше десятка.

Настав день захисту. Ми з дівчатами прийшли до аудиторії. Я, в оточенні дівчат, відчував себе справжнім кавалером і це додавало мені сили та сміливості. Дівчата на мене також дивилися, як на авторитетного пана, який вже має оборонену дипломну роботу.

Треба сказати, бо це таки суттєво, що усі дівчата були українками. Отже, тут ще була й політика: поляки завжди себе поводили гонорово і, як я писав вище, не визнавали українців, як рівних собі,

тим більше, як політичну чи інтелектуальну силу.

— Сьогодні буде представлено роботу пані Ванди Копінської. Тема цікава і дуже добре написана, розкрита і правильно розвинена. Науковий керівник роботи, ваш покірний слуга, професор Зайфред. — Професор злегка кивнув головою до аудиторії, ніби підкреслюючи цим, хто саме їхній покірний слуга. — Оponentами зголосилися бути панство: Кульчицький, Матецький та Заклинський. Також, після ознайомлення з роботою, до дискусії запрошуються усі присутні. Прошу пані Копінська, розпочинайте, не хвилюйтеся.

— А я їй не хвилююся, — досить впевнено відповіла пані Копінська.

Вона була симпатичною дівчиною польського походження. Власне, такою, як більшість з них. І зухвалою так само, як і більшість з них. На струнких ногах у неї були елегантні черевички на високих підборах, а одягнена вона була в гарне темне вбрання французького типу. Вона виглядала б майже, як вчителька, якби не дорога, яскрава шовкова хусточка, обшита коронками, на шиї. Ця хусточка дуже кидалась в очі і була неначе викликом. Панове, молоді хлопці, її однокурсники, що зголосилися бути опонентами не зводили з неї захоплених очей. Вона злегка посміхнувшись до них, вийшла і зайняла місце професора на трибуні.

Свою роботу вона читала майже тридцять хвилин. Робота, справді, була гарно написана і очевидно було, що доклала вона чимало зусиль до того, щоб її зробити.

Після представлення роботи, настала черга опонентів. На усі запитання, які їй задавали, Копінська легко і невимушено відповідала. Все йшло, як по маслу.

— Ну що ж, робота добра. Я бачу, що сподобалася і вам також. Можливо, ще у когось є запитання? — звернувся професор до аудиторії.

І от, настала моя черга виступати. Я підняв руку:

— Прошу дати мені відповідь на наступні запитання. Перше: прошу розповісти про нові закони, затверджені в Бразилії останнім часом в експорті кави? Друге ...

Я зачитав усі запитання.

Зайфред сидів в останній лавці, а я перед ним. Він бачив, що на моєму листку багато запитань.

Вона не знала нових законів, що запроваджені були в Бразилії в питаннях експорту кави і почала кусати хустинку. Почала нервувати. Професор побачив це і вже не таким ласкавим голосом каже їй:

— Прошу вас, відповідайте. Якщо не можете відповісти на питання, пов'язані з останніми змінами в політиці Бразилії, відповідайте на теоретичні запитання.

Раптом схоплюється з місця поляк, що мав вже понад тридцять років і явно симпатизував Ванді та до мене з криком:

— А чого це ви такі запитання задаєте? Ви що, не чули, що професор сказав: прекрасна робота? Досить. Треба приймати. Вона ж відповіла на всі запитання опонентів!

Я мовчав. Тільки чекав, що з того усього вийде. І думав собі: а за Греська хтось заступався отак, коли його валила Ванда два роки тому? Чи хтось викрикував з місця: чого це ви такі запитання задаєте?

Зайферд перехилився через лавку, подивився на список моїх запитань і раптом каже:

— Чайківський, прошу, задавайте запитання далі!

Запала тиша.

Я встав і спокійно продовжив:

— Приходить корабель з кавою. Ви відповідаєте за прийняття товару. На кораблі п'ятидесятикілограмові мішки з кавою. Усі мішки зашломбовані. Як взяти якої якості кава в тих мішках і яка її вартість? Назвіть усі види кави, що виробляються в Бразилії^{:(72)}...

Вона ще сильніше почала кусати хусточку, а тоді... заплакала.

А я задавав і задавав запитання. А вона просто мовчала і плакала. Тоді не витримав професор:

— Пані Копінська, я бачу, ви навіть не записуєте запитань, які вам задають. Ви що, думаєте, що я вам просто подарую сьогоднішній захист?

Вона вже майже ридала і гризла свою хустинку.

В аудиторії здійнявся неймовірний галас. Поляки вже войовничо нервували і кричали на захист своєї однокурсниці.

Нарешті, професор встав і оголосив вирок:

— Тема дуже гарна. Робота написана гарно. Але... не оборонена. Зустрінемось за два роки.

Все!

Зчинився страшний галас і скандал. Ванда ревла так, неначе почалася світова війна. Хлопці накинулися на мене, захищаючи „потерпілу”.

А вона, виходячи з аудиторії, подивилася на мене з ненавистю і запитала:

— Що я вам зробила?

— А, що вам зробив Гресько? — запитав в свою чергу я.

— Який Гресько? Я такого не знаю, — зі здивуванням відпо-

віла вона.

— Ну, його може і не знаєте, але роботу його про масло та маслоторгівлю мусите пам'ятати!

По її очах я побачив, що вона пригадала собі усе. Вона почервоніла і не знала, що сказати мені. А я продовжив:

— Можу освіжити вашу пам'ять. Це було два роки тому...

Вона ще щось хотіла сказати мені, але я повернувся і вийшов з аудиторії. Мої дівчата побігли за мною, розпитуючи мене про те, що відбулося. Що я їм говорив, — вже не пам'ятаю. Лише дуже радий був, що помстився за Греська. Мене аж бив дроз. Я знав, що може це і не найкращий був спосіб помститися за друга, але для мене — єдиний.

Мушу сказати, що після того, я став для українців супер-студентом! Авторитет мій виріс і не міг вже бути ніким і нічим зламаний.

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

На наступному році навчання я взяв італійську мову. Основними мовами у мене була німецька та французька, а ще можна було брати додаткові мови. Отже, я вирішив, що вивчатиму італійську. Всі студенти казали, що викладачка італійської мови дуже гарна жінка. І справжня італійка. Мене розбирала цікавість. Перші два тижні, коли розпочався навчальний рік, я не міг ходити на лекції, бо був дуже зайнятий, а на третій тиждень — прийшов.

Заходжу в аудиторію, а замість прекрасної італійки стоїть товстий, незграбний, але, на щастя, також справжній італієць. А в клясі порожньо! Нікого немає!

Що робити? Тікати якось не випадає. Незручно перед викладачем. Та й він, очевидно зрозумів, що студенти, які відвідували лекції італійської мови ходили лише заради його товаришки, яка поїхала до Італії. Мені не дуже хотілося іти на лекцію, але я вирішив взяти себе в руки і витримати ці тортури. Він почав свій виклад...

А я, немов, попав в казковий світ. Мова у нього була чудова, що заколисувала своєю мелодійністю, але одночасно і збуджувала темперамент, такою вона видавалася ритмічною та гармонійною.

Багато слів мені були знайомими ще з занять скрипкою. Я вже тоді знав, що вони означають, тому зараз вони звучали для мене, як рідні і не викликали ніякого супротиву чи заперечення. Я намагався зрозуміти його, а він бачив мою відданість і його очі зволожувалися від вдячності. Ми так-сяк порозумілися. Я спробував розказати про себе, що зумів ломаною італійською, та користуючи музичним набором слів. Він кивав головою і в кінці мого уривчастого монологу, подарував гаряче італійське „бравіссімо!”

Це трохи скидалося на гру двох дорослих людей. Але, чесно кажучи, мені дуже сподобалося і кожного тижня, в п'ятницю, я став ходити до нього на лекції, що виглядали неначе приватні виклади. Ніхто з моїх однокурсників так і не став відвідувати його лекції, тому ми займалися лише удвох. Я ходив до кінця того курсу і він сказав в кінці навчального року мені: „Дякую вам, що ходили до мене постійно, ви мали багато серця і багато терпіння!”

А я запам'ятав цього італійського товстуну на все життя. І завжди, коли чув італійську мову, чи пов'язане щось з цим народом та країною, — згадував мого вчителя італійської мови.

Паралельно з італійською мовою, я вирішив вивчати ще й російську, бо вважав її дуже простою та доступною для мене. Враховуючи той факт, що я прекрасно володів українською, був переконаний, що з російською справлюся дуже легко. Тим більше, що всі вважали російську мову страшенно важкою і недоступною для вивчення.

Як основний предмет це не числилося, а лише, як додатковий, то чому й ні, чому б не оволодіти ще однією мовою? Знання ще однієї мови не зашкодить. Маючи досвід з французькою мовою, з якою добряче намучився перед тим, — вирішив спробувати свої сили.

Погортав книжку російської мови і вирішив, що для мене то не буде важко. Читати я можу і навіть досить швидко. Біль-шість слів — зрозумілі.

Професор російської мови був зі старої еміграції. І мав дворянське прізвище Оборський. Коли я зайшов до аудиторії, як новий студент, він попросив мене прочитати щось з книжки. Я пригадую, що то був вірш „По небу полуночний ангел летел и тихую песню он пел!”⁽⁷³⁾. Так, як я бачив літери, такими я їх і прочитав, з українським акцентом. Оборський усміхнувся і сказав, що прочитав я російський вірш по-українськи, а це — неправильно. І прочитав сам. Це було звичайно, зовсім не те, що я чув коли-небудь. Це була цілком інша мова, з іншою мелодикою та наголосами. Навіть звуки формувалися в цій мові не так, як в українській. Вона була набагато

дзвінкішою та різкішною, але не втрачала милозвучності у виконанні професора. Мені сподобалося і я залишився на лекції. І пізніше то мені придалося.

(Коли прийшла радянська влада, я принаймні вже знав, як читати по-російськи).

На лекції російської мови нас ходило лише декілька чоловік.

Отже, той навчальний рік був збагачений для мене вивченням мов. І все це завдяки тому, що вже мав захищену дипломну працю і міг дозволити собі відвідувати різні додаткові лекції.

... А Романа Шухевича в той час вже було арештовано⁽⁷⁴⁾.

В родині всі сприйняли це нормально, неначе очікували, що це колись станеться. Отже, для мене це також не було „громом серед ясного неба”.

Роман, який ніколи не ділився ні з ким своїми плянами, який оберігав усіх близьких йому людей від небезпеки тим, що був скритим, справжнім підпільником, справжнім мужчиною і ніколи не розводився про свої особисті справи.

Пригадую один із таких днів, коли він, як завжди, несподівано з’явився і так само, несподівано, зник. А все було ось так...

...Була чудова літня днина. Легкий вітерець грався фіранками на відчинених вікнах. А ми сиділи в хаті і займалися кожен своєю справою: я – читав, а Роман ходив по хаті, уважно слухаючи радіо. Радіо, то була така слухавка-кристалик і дротик-спіраль, що доторкався до того кристалика. Радіостанція була дуже близько і тому „ловило” наше радіо чудово. Було чути усі „голоси”, які було потрібно.

Я заглибився в читання, та все ж, одним оком, спостерігав за Романом. Він так напружено вслухався в радіохвилі, що здається нікого і нічого не помічав. Раптом, стає прямо переді мною і повідомляє:

— Кропнули Перацького!⁽⁷⁵⁾ — і потер руки від задоволення.

Я тільки здивовано поглянув на нього та нічого не сказав. Та він і не потребував ніяких коментарів чи дебатів.

Радіо вже було йому не потрібно і він пішов до своєї кімнати.

За декілька хвилин Роман вийшов з кімнати з невеличкою валізою в руках і став прощатися зі мною:

— Богдане, залишаєшся на господарстві, а я їду на станцію, поїду до Оглядова до Наталки з малим.

Я знав, що Наталя, дружина Романа живе в Оглядіві з дитиною і вони часто їздять один до одного. Він дуже любив свою родину і серйозно ставився до своїх обов’язків, як чоловіка так і

батька. Їхні стосунки були теплими і відчувалося, що вони віддано люблять себе.

Роман поїхав. А зразу вслід за ним прилетіла звістка: „15 червня 1934 року у Варшаві на польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, вчинено атентат⁽⁷⁶⁾.“ [Атентат було вчинено, згідно з рішенням Проводу Українських Націоналістів на чолі з Є. Коновальцем⁽⁷⁷⁾, як акт відплати за проведення кривавої паціфікації Галичини та Волині. Виконав його бійовик ОУН Григорій Мацейко („Гонта“). Безпосередніми організаторами атентату були Микола Лебедь та Дарія Гнатківська].

Отже, ми не здивувалися, коли невдовзі з'явилися і вже добре відомі „персонажі“ для всіх близьких Романа Шухевича — хатраки (агенти польської таємної поліції та Служби Безпеки, так звані „двуйки“).

Вони приходили несподівано, часом навіть вночі з ревізією і дурними запитаннями: “Де був Шухевич такого то числа? Що він робив? Чи нічого не готував таємного?”

Так, ніби вони самі не розуміли, що людина такого рівня, як Роман Шухевич „слідів“ не залишає, тим більше в хаті, де живуть близькі та рідні йому люди.

Наприкінці червня цього ж таки року, Романа Шухевича арештували і на початку липня відправили до концтабору Береза Картузька⁽⁷⁸⁾. В січні 1935 року його перевели у Львівську тюрму „Бригідки“⁽⁷⁹⁾. Слідство почало готувати матеріяли до суду. Почалися арешти.

Богдана Підгайного, найкращого товариша Романа, було арештовано також. Поляки посадили його осібно від усіх інших.

Поляки знали, що Підгайний найкращий товариш Романа ще за часів студентської юності. Пам'ятали і про атентат на польського шкільного куратора Я. Собінського⁽⁸⁰⁾, до якого були безпосередньо причетні Шухевич та Підгайний.

Думаю, що поляки також знали, що Підгайний з 1933 року став референтом бойової референтури Крайової Екзекутиви ОУН і мав псевдо „Бик“. Знали також, що Роман Шухевич був членом ОУН та бойовим референтом, тобто мозковим центром організації. Все це вони знали, або здогадувалися, але довести ніяк не могли. Для процесу ж це було необхідно.

Коли Романа арештували, мене викликали на допит слідчий суддя Валігурські та прокурор Прахтель-Моравянські:

— Чайківський, де був Роман Шухевич 21 жовтня 1933 року?

— Його не було в хаті. Він був в Оглядові у дружини з сином.

— впевнено відповідаю.

— Чи відомо вам, Чайківський, що тоді було вчинено атентат на начальника канцелярії консульства СРСР у Львові М. Майлова⁽⁸¹⁾?

— Чув те, що чули усі. Нічого спеціально цікавого для вас я не чув.

— Що відомо вам про діяльність ОУН?

— Діяльність ОУН? Вперше чую... — роблю великі очі.

— Що робив Шухевич 15 червня 1934 також не пам'ятає, чи не знаєте?

— Чому ж, знаю, — впевнено починаю я. — Він був в Оглядіві... з родиною...

Нарешті Валігурскі не витримує і каже до прокурора:

— То ест ясне, як має щось статися, пан інженер іде до Оглядова!

— На жаль, так виходить... — розводжу руками.

Але тоді я дійсно нічого про це не знав. Лише міг здогадуватися і відчувати, що до усіх цих подій причетний і є безпосереднім організатором сам Роман Шухевич.

Як я вже казав вище, Роман робив все, щоб не вплутувати нас в цю справу.

У в'язниці Роман повадився дуже гідно. Його поважали і слідчі, і охоронці, і навіть злодії, які були з ним в камері, які ніяк не могли зрозуміти, що чоловік може сидіти в тюрмі не за те, що щось вкрав, а за переконання! Це викликало в них тихий захват та глибоку повагу.

Всі відчували силу та розум Романа Шухевича. Він залишався стриманим, розважливим і непохитним в будь-яку хвилину свого життя. Окрім того, на відміну від усіх інших бачив своє майбутнє на декілька ходів наперед. Роман любив людей, але ніколи не зачаровувався ними до нестями, неначе бачив нутро кожного з ким говорив. Був відданий ідеї, але ніколи не був фанатиком. До справи, яку робив ставився, як мудрий та виважений політик і багато подій передбачив задовго до того, як вони відбулися.

Безперечно, він був кращим серед нас усіх. Він мав той запал, до якого тягнуло, але кожен, хто був біля нього, розумів, що для того треба було мати особливий хист, особливий талант, що зветься даром Божим.

В той час, коли Роман був в тюрмі, до нас приходили ті, хто з ним був в камері: злодії, яким випала честь познайомитися з ним. Вони приходили для того, щоб передати відомості від Романа.

— Доброго вечора. Чи можна декілька слів передати для панства Шухевичів від пана Отамана?

Так, або приблизно так, представлялися вони, коли стукали до хати на Косінерській.

Та все ж, нас готували до суду також. Нас, тобто мене та Юрка Шухевича. Ми мали виступити там, як свідки. Готував нас Степан Шухевич⁽⁸²⁾. Він був рідним дядьком Романа Шухевича. Видатна постать, політичний та військовий діяч, адвокат, письменник.

Під час Першої світової війни був командиром куреня легіону УСС. У 1918 році був комендантом Одеси та членом Начальної Команди УГА (Українська Галицька Армія).

Степан Шухевич був досвідченим адвокатом і такий процес був для нього не першим. Ще у 1920-1930 роках він був захисником на політичних процесах над учасниками національно-визвольного руху в Галичині та на Волині. Найбільш знаними з них були процеси над Степаном Федаком, Д. Данилишином та В. Біласом. Десяткам політичних в'язнів Степан Шухевич врятував життя. Вмів правильно і політично-грамотно обстоювати на процесах ідею, за яку вони боролися. *(Все це він пізніше опише в своїх книгах спогадів, зокрема, в книжці „Моє життя”).*

— Хлопці, ви маєте бути обережними і уважними, коли вас викличуть до суду. Тим більше, говорити ви маєте одне й те саме, щоб не було ніяких розбіжностей. Кого з вас покличе суддя, я не знаю. Але, кого б він не викликав з вас, ви маєте поводити себе так, щоб не виникало потреби викликати другого свідка. Це важливо. Говорити переконливо, але не запобігати перед суддею, щоб він не відчув, що з вами проводилася робота.

Ми старалися запам'ятати все, як потрібно, щоб, не дай Боже, не “всіпати” Романа і не наробити йому шкоди.

Тим часом поляки провадили в дію свій хитромудрий плян: обробляли Підгайного.

Богдан був дуже добрим та порядним хлопцем, але, як і всі ми смертні, мав свої слабості, які і вирішили використати поляки. Йому, як нікому іншому дозволили зустрічатися в тюрмі з його дівчиною Марусею Рогожою. Маруся була чудова дівчина. Гарна і закохана до нестями в Богдані. На Марусю задивлялися хлопці, але вона була нареченою Богдана, то ж всі лише з заздрістю на нього дивилися. Навіть в тюрмі, його кохання та активні зустрічі з дівчиною не припинялися. Вона приносила йому квіти та цукерки, вона приходила до нього мало не щодня, щоб побачити його.

Польська охорона залишали їх удвох на дві-три години, приносили їсти і неначе не чіпали і не втручалися в їхні розмови. Тобто при них навіть не було охоронця. Нікому з тих, хто був під слідством такого не дозволяли. Ніхто навіть мріяти не міг про таку

розкіш, як зустріч з близькою та дорогою людиною.

Очевидно на цьому „зіграли” польські слідчі, шантажуючи Богдана його нареченою. Їм вдалося знайти його слабе місце. Богдану може і треба було б здогадатися, що просто так це не робилося, що поляки обов’язково, щось придумують для того, щоб мати інформацію про Романа Шухевича та про організацію. І всі розмови, які були в тій кімнаті між Марусею та Богданом підслуховувалися та записувалися. В результаті вони мали достатньо інформації. І на одному з допитів Підгайний підтвердив, що Роман Шухевич був членом ОУН та його бойовим референтом!

Відразу на переслуховування було викликано Романа Шухевича і повідомлено йому, що його найкращий друг та соратник Богдан Підгайний, підтвердив їхні здогадки. Тобто, Романові треба було лише перелякатися та визнати те, що він був не лише членом ОУН, а ще і бойовим референтом.

Спочатку Роман не повірив польським слідчим і продовжував заперечувати свою причетність до бойових дій організації. Але потім він таки повірив, що факти, які надавало польське слідство були незаперечними, — про це міг знати лише Підгайний. Шухевич продовжував відмовлятися від усіх звинувачень і тоді непокірного Романа кинули до кацеби⁽⁸³⁾.

Зима була в розпалі. Карцер знаходився в пивниці. Тож всі стіни було вкрито льодом. Підлога була також обледеніла. Тоді Роман роздягнувся і ліг на підлогу. Тієї миті він хотів померти від горя та розпуки, що його “всипав” найкращий товариш. Він знав, що Богдан не зрадник, що Богдан порядний хлопець, але таки здався. Роман навіть здогадувався, на чому його піймали поляки і хотів плакати від розпачу, що Підгайний, досвідчений підпільник, дав можливість полякам піймати себе на цьому. Маруся не повинна була навіть з’являтися на порозі „Бригідок”. А якщо вже так сталося, він повинен був не приймати її, а сказати, щоб не приходила більше. Може, навіть створити враження, що вони розійшлися. І до суду не можна було так розманіжуватися. Це найбільше й боліло Романа. Він вважав, що це неприпустимо для підпільника.

На щастя, Романові не вдалося тоді померти, він навіть не дістав легкого катару після ночей проведених в морозильнику. Очевидно, його природня сила та загартованість втримали його цього разу.

Судовий процес мав відбутися в травні-червні 1936 року у Львові. Судили 23 членів ОУН. Серед підсудних Степан Бандера, Роман Шухевич, Ярослав Стецько, Богдан Підгайний, В. Янів, К. Зарицька та інші. Їх захищали одинадцять найкращих адвокатів, серед яких В. Старосольський, С. Шухевич, В. Горбовий та інші.

Усі підсудні поводили себе з великим достоїнством і були непохитними в своїх переконаннях.

Фактично процес було використано для викриття антиукраїнської політики польської влади.

Спочатку виводили всіх підсудних, а потім, в кінці, Степана Бандеру. Коли він входив, всі підсудні демонстративно вставали і вітали його.

Ми чекали в коридорі в суді. Нам не можна було з'являтися в залі суду, бо ми передбачалися, як свідки.

Коли оголосили перерву на обід, в'язнів перепроводжували до іншої кімнати. За Романом Шухевичем ішов агент Хімяк, що все до нас приходив та розпитував про Романа. Раптом спиняються коло мене та Юрка. Хімяк все посміхається і хоче щось дотепне розповісти. Аж тут ведуть Бандеру. Хімяк каже до Романа:

— Ти дивись, маленький, а важненький — і захихотів.

Роман, не повертаючи до Хімяка голови відповів йому:

— А у нас інакше кажуть...

— А, як? — поцікавився Хімяк.

— Малий дідок, а великий ціпок!

Всі засміялися.

Процес продовжувався, а ми з Юрком чекали та чекали коли вже нас покличуть давати свідчення. Нарешті, покликали Юрка і я зрозумів, що мене вже викликати не будуть. Так і вийшло, як казав Степан Шухевич.

Нарешті настав час виголошення вироку для підсудних. Прокурор зажадав гострої кари для усіх підсудних. А для Романа, з огляду на його спеціально „правий” характер, сказав, що не жадає загострення кари. Це був одинокий випадок, коли прокурор проявив таку прихильність та повагу до підсудного.

Героїчна постава підсудних на процесі, та послідовне обстоювання ідей української державності не могло не викликати захоплення та поваги до усіх підсудних і сприяло значному зростанню авторитету ОУН.

Романа засудили на три роки. Коли прочитали вирок він повернувся до батьків та посміхнувся їм⁽⁸⁴⁾. Він завжди поводив себе так, щоб близькі та рідні були впевнені в ньому, не переживали зайвий раз. Він ще раз мовчки, лише самими очима, сказав їм: „Ми сильні, ми переможемо. Я зумію захистити вас”.

...Роман був дуже гарним, веселим та товариським хлопцем. Завжди там, де був він, ставало ніби просторіше та світліше. Роман завжди вмів „розрядити” навіть найнапруженішу ситуацію. Наприклад, якщо батьки раптом розпочинали якусь суперечку між собою,

Роман сідав за фортепіано і акомпаньюючи собі, починав гарним голосом співати пісню з „Наталки Полтавки”: „Де згода в сімействі, там мир і тишина...”

Ми підтягували хором і виходило дуже гарно та весело.

Тут батьки не витримували і починали сміятися:

— Та ну вас, посваритися навіть не дадуть!

Роман частенько розігрував усілякі комічні ситуації. І так, як найулюбленішою персоною була Наталка, сестра Романа та Юрка і наймолодша дитина Шухевичів, — то їй діставалося найбільше. Роман сідав за фортепіано, коли батьків не було в кімнаті і жартівливим голосом починав пісню:

*“А Наталка в білій юці
замачала палець в дупці.
Чого нам ся сподобала,
бо той палець облизала!”*

Всі знали, що продовженням цього спектаклю буде Наталчин крик:

— Мамо! — затикаючи вуха, бігла Наталка до мами. — Там хлопці страшно співають!

Пані Шухевичева, звісно, відразу бігла на допомогу. Заходила в кімнату і з докором говорила:

— Що ви робите? Навіщо дитину мучите?!

Роман з Юрком робили великі здивовані очі:

— Та ні, ми просто співаємо пісеньку про Наталку. Ось, послухайте, яка гарна:

*“А Наталка в білій юці
замачала палець в смалець.
З того нам ся сподобала,
бо той палець облизала!”*

Ми всі починали сміятися, а Наталка, ховаючись за мамою, казала нам:

— Не так було. Я пам’ятаю...

(А 17-19 січня 1941 року в будинку НКВС у Львові відбудеться процес 59-ти або Процес Другої Екзекутиви ОУН в Західних областях України. Серед підсудних буде Наталка Шухевич, студентка медичного інституту. Підсудних звинувачено у зраді батьківщини й підготовці антирадянського повстання. Сорок дві особи буде засуджено до страти, решту 17 — на 10 років табірних робіт та позбавлення громадянських прав на п’ять років. У березні 1941 року 21 засудженим, смертну кару буде замінено на каторжні роботи

від 15 до 25 років, решту розстріляно. Наталка Шухевич отримає свої 10 років каторжних робіт на лісоповалі на Уралі й 5 років заслання в Казахстан.

Пізніше, вже за більшовиків, у 50-их роках, коли після заслання вона зі своїм чоловіком, що за походженням був балкарець Муталіф Гіргасєв, приїхала на Підкавказзя, звідкіля чоловік був родом, то дістала лист від Романа. З 1940 року, вона не знала про долю брата і нічого не чула про нього. Він не підписав листа, але розпочав його словами веселої пісні про Наталку, яку часто співав, коли ми всі разом жили у Львові. І написано того листа було не як від брата, а як від далекого знайомого. Але через ту пісеньку, вона зрозуміла, що лист від Романа.

Вона справді нічого не чула про Романа і не знала чим займається старший брат. По-перше, Роман, намагався це приховати в сім'ї, а по-друге, вона була на 14 років молодшою від Романа, тож не дивно, що вона нічого не могла знати. Але більшовикам те було байдуже. Вона була сестрою Шухевича! Тож для них, головним завданням було посадити людину, не розбираючись.

Під час ув'язнення її привезли до Харкова й там на допитах питали про Романа, вона лише все заперечувала і казала, що нічого не знає і не чула давно про нього. Тоді той, що допитував її сказав, що Роман Шухевич — провідник Української Повстанської Армії. Наталка тоді запитала в слідчого:

— А, що таке УПА? Я ніколи не чула про таке!

Тоді їй не полінувалися і роз'яснили, що таке УПА! Сказали також, що її брат, Роман Шухевич є Головнокомандуючим УПА.

Наталка розповіла про це жінці, з якою сиділа в камері. На що та їй сказала: „Ти маси гордитися, що маси такого брата!“ Наталка, звичайно, була горда, що має такого брата. Але головне, що її тоді тішило та заспокоювало, так це те, що якщо слідчі так ревно питають її про брата, то значить він живий і вони його бояться! Для неї це тоді було головне!

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане мое майбутнє...

Після шостого семестру треба було мати дипломну працю. Я її мав. Також треба було здати загальні іспити та переходити до пись-

мового іспиту. Після того студенти діставали реченець на усний дипломовий іспит.

У мене все було готове до здачі усіх іспитів, які я успішно склав і в лютому 1937 року я отримав диплом!

Я мав дуже добрі оцінки з усіх предметів. Я здавав німецьку, світову торгівлю, а також господарчу географію. Усі ці предмети я любив і знав дуже добре.

Нас викликали по черзі. Все було дуже стримано, але і не позбавлене певної урочистості. О другій годині по полудні до мене підійшов Зайфред:

— Пане Чайківський, вітаю вас з успішним завершенням навчання, — і простягнув мені руку, щоб потиснути.

Зі мною закінчили того року ще дві мої подруги дівчата-українки Ірина та Наталка. Вони також успішно завершили навчання і чекали, поки їх викличуть для привітання.

Нарешті нас покликали до залі усіх і привітали офіційно, видавши дипломи. На той самий вечір було влаштовано баль на честь випускників.

Все було чудово і радісно, але мене щось гнітило. Я був страшенно перемучений і не міг ніяк повністю віддатися радості цього довгоочікуваного дня.

Прийшов до Шухевичів до хати.

Пані Шухевичева обняла мене і привітала з закінченням інституту.

— Ну, молодчина, вітаємо тебе, Данку!

А мені абсолютно не хотілося веселитися. Відчував скоріше спустошення ніж радість від закінчення навчання. „Треба батькам вислати телеграму”, — подумав собі та пішов збиратися на баль.

Того року випускний вечір організувало товариство „Вдови по священниках і сироти по священниках”. Ми любили забави, які організувалися цим товариством тому, що вони були для „голодних”.

З села привозили готові качки та індики, які коштували дуже дешево. Нога індика коштувала лише 50 грошей, а їсти її можна було цілий вечір.

Тож, студентство, яке було з бідних сімей радо приходило на ці вечори, щоб наїстися.

Я разом з Іриною Голейко та Наталкою Галушинською прийшли на цей вечір. Була субота. Ми сіли усі втрьох в куточку і дивилися на танцюючі пари. Нам не хотілося ні їсти, ні танцювати. Ми цілий вечір проговорили про наше майбутнє життя, ділилися плянами. Я не танцював жодного танцю цього вечора. І не тому, що

не було партнерки для мене, просто не міг танцювати і все. Але той вечір в моїй пам'яті залишився дуже світлою подією. Мені було приємно і спокійно. Нарешті став заспокоюватися від перевтоми, яка давила мене останні кілька місяців, перед закінченням. Це таки був справжній марафон, який треба було витримати.

Та попереду на нас чекало життя: велике, гарне, несподіване. Ми з дівчатами мріяли про це цілісінський вечір. І хотілося жити і співати тиху і чудову пісню, що може народитися лише весняної місячної ночі.

„...Ти будеш чути звуки, якими наповнено Всесвіт...”

Я йшов Львівською бруківкою і слухав, як дзвенить вона під моїми ногами. Вже майже зійшов сніг, та зима вперто не хотіла відступати. Але, чарівний, неймовірний подих весни вже відчувався. Я чув, як гуде вона здалеку, велетенським органом, що наближається і наближається до мене, щоб перегорнути ще одну сторінку мого життя.

Прощавай моє навчання! Прощавай, моя щаслива Плянета Студентства, я вже ніколи не повернуся сюди, хіба що, думками...

— Богдане, тобі телеграма з дому, — тривожним голосом сказала мені пані Шухевичева, коли я повернувся додому після балю, і простягнула з темряви складений удвоє папір. — Зачекай, я засвічу, зараз.

В серце мені неначе загнали колючку: “Що трапилось? Що там вдома!?” — передчуття чогось лихого і страшного охопило мене одразу. Тремтячими руками я розкрив телеграму. Пані Шухевичева вже засвітила світло, і я зміг прочитати короткий зміст: „Богдане, негайно приїзджай. Батько дуже хворий. Мама”.

Я хотів зразу бігти на станцію. “Може ще встигну вскочити на якийсь поїзд”.

— Богдане, зачекай, не гарячкуй. Давай зберемося з думками. Та й в дорогу треба зібратися, а тоді вже бігти. Що ж ти, з порогу отак побіжиш? — почала стримувати мене пані Шухевичева.

— Та ні, я маю бігти, — неначе передчуваючи щось лихе сказав, майже прокричав я. — А телеграму давно принесли?

Пані Шухевичева мовчала, лише в очах у неї був страшенний жаль та смуток. Вона старалася заспокоїти мене своїм мовчанням і разом з тим чомусь мовчала.

— О, Боже, якби я знав, то нікуди не пішов би сьогодні!

Я вже пожалкував, що ходив на бал. Якби я був вдома, то вже їхав би в поїзді до Сянока! Що тепер робити?

Пішов в кімнату, щоб зібратися і переодягнутися в дорогу...

А коли, за годину, постукали в двері ще раз, і я почув голос листоноші: „Пані, вам телеграма”, — вже знав, що та звістка прийшла до мене. І вже знав, що трапилося щось невідворотне...

...Він лежав в хаті у великій кімнаті... Спокійний, ніби щойно заснув. Кілька днів перед тим він мучився від серцевого нападу і згорів раптово, неначе втомився боротися з хворобою та смертю, що безжально насувалася, — сказавши їй своє останнє: „Ну що, твоя перемога. Забирай мене...”

Батька усі дуже любили. І професори, і учні. Прощатися з ним прийшло усе місто. Від сьомої ранку і до вечора йшли та йшли люди: учні, вчителі, бідні лемки, які пам’ятали його доброту, його науку, його ставлення до людей простих та бідних.

...Коли я забіг з головної вулиці через окремих вхід до великої кімнати, там вже були студенти та вчителі, що плакали. Перші студенти прийшли прощатися вже о сьомій годині ранку. І так цілий день: студенти, вчителі, близькі та знайомі. Я відчував, що вони посправжньому переживають втрату. Я був гордий за батька, я був гордий тим, що його так сильно любили усі ті, кого він вчив і з ким він спілкувався. Я вже знав, що таке любов та повага до вчителя. Я вже мав своїх перших вчителів, тих, що вплинули на моє життя і ще впливатимуть не раз.

Мама з Лялею були заплакані і змучені. Побачивши мене, кинулися мені на шию.

— Чому так пізно дали телеграму? Мамо! Батько ж кілька днів перед тим хворів. Може б я поміг би йому чимось?.. — перше, що запитав в мами.

— Думали, що відпустить його хвороба. Сподівалися, що краще стане. Та й не поміг би ти нічим... Так погано йому було, так погано... — мама плакала та плакала, — Та й знали, що в тебе екзамени випускні, не хотіли турбувати зайвий раз, — виправдовувалися мама з сестрою. — Боже, як же він мучився останній день та останні години. Ми мало самі не повмирили від розпачу, що нічим допомогти йому не можемо. Ляля побігла на пошту та дала телграму від мене, а коли прибігла назад, лікар сказав, що надії вже немає — і мама заридала на цих словах ще дужче.

Я також вже не стримував сліз, хоч на людях тримався з останніх сил.

— Тато, коли приходив до тяти все про тебе розпитував, — схлипуючи говорила Ляля.

Я слухав їх і уявляв собі, як це все було. Мені було страшенно

боляче від того, що я не попросився з батьком і не сказав йому найважливіших слів у моєму житті: “Я люблю тебе, тату, я вдячний тобі за все, що ти для мене зробив. Ти найрідніша та найдорожча людина для мене. Дякую тобі за все за все...”

Та не судилося...

Володимир Чайківський за кілька років до смерті перестав офіційно займатися проукраїнськими організаціями та „Рідною Школою”, але українські проблеми хвилювали його так само як і раніше. Просто він став займатися цим в інакший спосіб. Він завжди був і залишався поважною людиною в нашому містечку і це давало йому можливість впливати на деякі ситуації в місті. Наприклад, батько брав “нотес”. Це відбувалося в нашій хаті. А, коли була перерва, мама подавала вечерю. І тоді, за вечерю, батько „виторгував” лемків. Казав:

— Я тобі пушу сина полковника, а ти мені віддай лемків — і подавав прізвиська трьох-чотирьох лемків. І ті бідні лемки, що не знали польської мови, могли отримати освіту. Батько займався з ними, вчив їх польської, щоб вони могли здати матуру⁽⁸⁵⁾.

А поза громадськими справами він любив бувати вранці на городі. Любив працювати там і розмовляти з квітами. У нас була велика площа під парком біля струмочка. Перед шостою годиною кожного ранку батько щось робив на городі, а потім приходив на снідання і розповідав мамі та сестрі, що там нового відбулося в рослинному світі. Як розквітла троянда, що розказала матіола після місячної та холодної ночі. Говорив про те, що він плянує неодмінно посадити наступної весни, а може ще встигне цієї. А о годині 7:30 виходив на роботу — до школи. Ті декілька ранніх годин на городі приносили для нього справжнє задоволення та щастя. Не знаю, може він передчував свою скору смерть і таким чином заспокоювався та умиротворювався. Тієї своєї останньої зими та весни, він також виходив на город і плянував усілякі реформації, що там мали б відбутися, як тільки зійде останній сніг.

Вдома, на підвіконнях, в довгих ящиках із землею, уже чекали перші паростки квітів, що мали б продовжити своє життя за кілька місяців на городі. Батько любувався ними і розмовляв з ними, неначе вони могли чути його лагідний голос:

— Вже скоро, скоро, потерпів і сонечко зігріє вас теплом. Побачите небо блакитне та хмари біленькі. Ростіть мої маленькі та виростаєте великими та красивими!

Батько, загалом, був дуже доброю та спокійною людиною, а за кілька років перед смертю і взагалі став мрійником і філософом позитивного та високого спрямування. Він бачив в людях лише

добро, не підвищував голосу ніколи і біля нього кожен почував себе сильним, спокійним та впевненим. Його очі, що світилися мудрістю та розумінням і не давали розвинутися жодній недоречній суперечці в домі.

Я не міг уявити собі, що буде після його смерті. Я ніколи не міг уявити собі його смерті. Тим більше, так рано та в такий важливий для мене момент життя.

Я ж так хотів, щоб він порадив разом зі мною! Я такий був гордий за себе, що не підвів його, не зрадив його надій. Хоч батько ніколи і не хотів, щоб я шшов вчитися на економіста, а бачив мене або медиком, або музикантом, та все ж потім змирився і повірив в те, що це матиме перспективу і що серйозні люди також вчать в інституті закордонної торгівлі. А для того, щоб розбиратися в непростих лабіринтах торгової науки, треба мати розум та витримку.

...Був великий похід на цвинтар.

Мій вчитель німецької мови Роберт фон Габерман був також тут. Його очі були червоні від сліз. Він, побачивши мене, підійшов та мовчки обняв мене за плечі. Отак ми стояли та плакали обидва. Потім він сказав мені лагідно:

— Тепер ти єдиний чоловік в сім'ї. Все на твоїх плечах віднині буде. Будь мужнім, Богдане. Твій батько був великою людиною, доброю та мудрою. Але згорів рано. Ти мусиш берегти себе. Живи розважливо та мудро. На тобі зараз мамине життя та майбутнє твоєї сестрички — і трохи помовчавши, продовжив: — Чув, що ти успішно закінчив навчання. Вітаю тебе, хай щастить тобі. Старий Чайківський радів за тебе дуже. Гордився тобою.

— Дякую вам вчителю, за добрі слова і за все, що ви зробили для мене, — сказав я Роберту фон Габерману, та ми по-родичанськи обнялися.

Після похорону, мама серйозно сказала мені:

— Богдане, не зможу я тут без нашого тата. Не зможу. Ось Ляля скінчить матуру і заберай нас до себе, до Львова.

— Та звісно, мамо, як скажете. Продамо все, та й перенестися до Львова. Будемо втрьох жити. Лялю вчитися віддамо на фармацевта. Як немає лікаря в хаті, то нехай буде фармацевт. Тато ж так хотів! Правда?

... Отже, з часом мама з Олею переїхали до Львова. Сянік залишився в минулому. Все продали і дістали помешкання біля парку. Це було п'ять хвилин ходу до Шухевичів.

Коли я перенісся до Львова, мої зустрічі з Романом та Юрком

стали ще частішими, ніж коли я жив у них. Смерть батька, неначе об'єднала нас іще міцніше. Роман повернувся з тюрми⁽⁸⁶⁾ і це було великою та позитивною подією для мене. Він був для мене старшим другом та справжньою підтримкою.

Роман також потребував спілкування зі мною, навіть часом потребував моєї поради. Ми зустрічалися майже щодня і сиділи на сходах їхнього будинку і все говорили та говорили, обдумували наше майбутнє життя. Роману не вільно було працювати після засудження. Він не працював і фактично не міг мати роботи. Ми думали над тим, як зробити так, щоб ми могли заробляти гроші. Роман говорив про спілку і навіть добре собі уявляв, як це має бути, включаючи навіть фінансову структуру.

Також Роман продовжував свою активну роботу в організації і постійно з кимось зустрічався, вів таємничі переговори. Частенько він брав мене з собою і я радо ходив з ним на такі „прогулянки”.

Якось ми пішли з Романом до церкви Святого Юра.

Раптом приступає до нас чоловік в цивільному. Роман побачив його ще здалеку і зрозумів, що він до нас прямує, нахилився до мене і на вухо шепнув:

— То є шеф польської розвідки.

„Шеф” підходить до нас, вітається і починає говорити до Романа:

— Пане інжиньєре...

Роман не дав йому докінчити, перебивши його:

— Я б не хотів аби ми так зустрічалися з вами й розмовляли.

Дивіться люди з церкви виходять, побачать нас і скажуть, що я ваш агент.

Тоді „шеф” засміявся і каже Романові:

— Та, що ви таке кажете!? Люди так не скажуть. Вони скоріше за все скажуть так: „Шеф розвідки зустрічається з шефом контррозвідки!”

Так поляки ставилися до Романа. І відчувалося, що вони бояться і поважають його.

Іншого разу, пам'ятаю ми ішли з Романом містом, коли підходить якийсь незнайомий чоловік та запрошує нас в кнайпу⁽⁸⁷⁾ на чарку. По вигляді того чоловіка було відразу видно, що це якийсь кримінальний елемент. Подібний на одного з тих, хто приносить вісточку від „Отамана” з тюрми. За мить мої здогади підтвердилися:

— Пане Отамане, — звернувся він із щирою посмішкою до Романа, — зайдімо на чарку. Посидимо, пригадаємо старі часи, коли сиділи разом в Бригідках.

Зайшли до тієї кнайпи, а там сидить комісар поліції і обідає.

Роман каже тоді:

— Я не буду сидіти з ним в одній кімнаті.

— Певно, що ні, пане Отаман, — запевняв голосом підхопив злодій, — ми підемо в іншу. Ми маємо тут свою особну кімнату.

Ми погодилися та пішли з ним. За столом Роман більше слухав ніж говорив. Був пильним та уважним. А „чарка” та була символічна. Очевидно, Роману була потрібна якась інформація від цього чоловіка.

Пізніше Роман пояснив мені, що злодії мають контакти з отим комісаром поліції та опікуються ним, щоб той при потребі прикривав їх. Для мене такі стосунки між злодіями та поліцаями були новинкою.

Отак, завдяки Роману, я ще більше пізнавав таємничий злочинський світ Львова.

Сталось так, що у дядька Романа Шухевича, адвоката Степана Шухевича, того самого, що допомагав Романові на Львівському процесі в травні-червні 1936 року, — вкрали з бюро дві друкарські машинки. На той час друкарська машинка то був величезний скарб. Вони були на вагу золота і дістати їх було неможливо. Неважливо було: стара чи нова машинка. В кожному разі, то була велика цінність! Втратити адвокатуві друкарські машинки, це майже автоматично втратити клієнтів.

Роман, дізнавшись про це, прийшов до мене. По його обличчю я побачив відразу, що пан Отаман щось задумали:

— Богдане, ходи зі мною на Кракедани. Треба дещо в'яснити.

Я не став запитувати, що треба „в'яснити”, а швиденько зібрався, щоб вирушити з Романом на Кракедани.

„Кракедани” — це такий базар, де продавали усілякі речі. Там можна було купити усе, що бажалось. Сам по собі це був дивовижний „торгівельний центр”, який описати з достоїнством міг би лише такий майстер, як Микола Гоголь!

Одним словом, там можна було продати усе і купити усе, що захочеш. Заправляли тим ринком, звичайно злодії. Це був їхній світ, яким вони керували і в якому вони жили.

Роман впевненими кроками ішов між рядами, пильно вдивляючись в обличчя. Я ішов з ним і не приставав з запитаннями, що ми тут робимо і чого, власне, шукаємо?

Нарешті, він зупинився і, звернувшись поглядом до чоловічка з хитрими та меткими очима, покликав його до нас.

— Доброго ранку, пане Отаман, що змусило вас прийти сюди? Як ваше здоров'я, як життя, — задріботів словами чоловічок.

— Начальство на місці? — не звертаючи увагу на улесливі привітання запитав Роман.

— А якже, на місці. А, що сталося, пане Отамане? — тривожно і вже серйозно запитав чоловічок.

Його очі миттєво перестали бути запопадливими та „псячими”. Навпаки, в них ледь-ледь зблиснули справді хижі вогники досвідченого звіра, що може будь-якої миті схопити вас за горло!

“О, то ви не такі вже й ‘ласкаві’ та ‘вірні’!” — подумав я собі.

— Веди мене до нього. Давай, збирайся та веди мене до нього, — коротко відповів Роман.

— Та вже йдемо, йдемо... — заметушився чоловічок з хижими очима і продовжив: — То може ви мені скажете, що сталося, може ми і без начальства зуміємо залагодити усі проблеми?

Роман не відповідав йому. Тоді чоловічок зрозумів, що “залагодити” не вдасться, і повів нас з Романом до начальства.

Ми пішли в центр базару. Пройшовши декілька десятків метрів, чоловічок повернувся до нас і сказав:

— Отут почекайте, будь ласка. Зараз все владнаємо — і зник в натовпі.

Чекати довелося недовго. За якихось десять-п’ятнадцять хвилин підійшов ще один тип. Виглядав він не так, як той чоловічок, що нас сюди привів, але і на „начальство”, особливо не тягнув.

— Доброго дня, пане Отаман. Слухаю вас, — от і все, що сказало „начальство”.

Роман не став розводитися і коротко та ясно пояснив йому суть справи.

Тип помовчав, а потім сказав:

— Отже, друкарські машинки треба повернути. Постараюся щось зробити. Боюся, що трохи запізно, але зробимо все можливе. Зачекайте на мене тут декілька хвилин, я зараз дізнаюся в кого вони.

За декілька хвилин „начальство” повернулося трохи стурбоване та заклопотане:

— Пане Отамане, машинки вже у Кракові. Чи буде ваша ласка, та ласка пана адвоката, зачекати декілька днів, щоб ми могли їх повернути?

— Кілька днів?... Що ж, почекаємо — і трохи помовчавши, закінчив розмову простим словом: — Дякую.

— Не хвилюйтеся, все зробимо якнайкраще — „начальство” кивком голови, поклонилося Романові та зникло. Очевидно пішов далі продовжувати свою нележку працю керівника усіх львівських злодіїв.

А за декілька днів Степан Шухевич прийшов до Романа:

— Романе, увити собі не можу! Таке сталося, що в голові не вкладається!

— Та, що сталося, пане Степане? — ніби не знаючи про що мова, здивовано запитав Роман.

— Та в мене ж машинки друкарські вкрали кілька днів тому. Ну, і ти уявляєш собі таке? Сьогодні мені їх принесли назад. Прямо до хати! — адвокат сплеснув руками, — ти не знаєш, як ця фантастична річ могла статися?

— Та чого б я мав знати? — наївно запитав Роман.

— Не знаєш?

— Не знаю.

Адвокат Степан Шухевич зрозумів, що більше нічого він від племінника не дізнається і перевів розмову на іншу тему.

Ми з Романом продовжували зустрічатися і все шукали роботу для мене. Я мав утримувати родину і треба було серйозно займатися пошуком праці. Роман також переживав за те, що не має можливості утримувати родину. Дійсно, що Романові з роботою було важче ніж мені: зовсім свіжі події про які усі знали не давали йому можливості знайти нормальну працю, тим більше, що усі колишні засуджені могли дістатися хіба до Маслосоюзу⁽⁸⁸⁾. Але з оплатою там було не зовсім втішно, особливо для того, щоб утримувати родину та мати розв'язані руки для продовження роботи в організації.

Або ще можна було податися до Центросоюзу⁽⁸⁹⁾, до якоїсь кооперативи⁽⁹⁰⁾, що також тоді діяли у Львові та добре розвивалися.

Богдан Підгайний, коли вийшов на волю пішов туди. Але платню діставав дуже мізерну — 55 злотих на місяць, то були неймовірно малі гроші. На них не можна було утримувати ні сім'ю, ні тим більше, допомагати організації. А Підгайний мав дуже добру освіту — диплом інженера-кораблебудівельника. Але той диплом ніяк не можна було застосувати у Львові, тим більше після ув'язнення.

Роман вже продовжував виношувати якісь пляни, про які лише натякав, але не говорив нічого конкретного.

Частенько він ходив до приміських сіл і зустрічався там з різними людьми. Мене майже завжди брав із собою.

Ходили до Зимної Води у справах. Ходили пішки і по дорозі розмовляли.

Одного разу ідемо попри залізничну колію звичним для нас шляхом. Тільки дивимося, а все не так, як завжди. Ми звикли, що ця дорога досить спокійна та безпечна для нас, аж тут дивимося, а кожні п'ятдесят метрів стоїть озброєний вояк. То з одного боку колії, то з другого і повернуті лицем до залізничного полотна.

— Ти дивись, Богдане, що це діється? Чого вони тут поставали? Може на нас чекають? — сказав Роман та засміявся.

— Сподіваюся, що ми не такі поважні персони, щоб для зустрічі з нами такі сили кинути, — підтримав я веселий тон Романа.

— Треба спитати, може розкажуть таємницю.

Роман підступив до одного з вояків і став обережно розпитувати, що тут діється і чого стільки вояків поставили коло колії.

— Нам не вільно говорити, — почав неохоче вояк. А його аж кортіло розказати нам про все. Тим більше, що стояти отак, не рухаючись, було дуже нудно. А тут, живі люди, та ще й побалакати хочуть з ним.

— Та не бійся, ніхто ж не побачить, а ми нікому не скажемо, — підбадьорив Роман вояка.

— Будуть їхати Пільсудський, президент Польщі та король Румунії! То ми пильнуємо, щоб ніякої провокації не було. А ви краще ідіть звідсіля, а то вас заберуть до криміналу. Тут не можна зараз ходити!

— Дякуємо за пораду. Та ми вже й так зараз підемо звідсіля, — відповіли ми. Та й пішли собі далі.

Дорогою Роман сказав:

— Добре, що попередив, а то ще можна таки дійсно ні за що до криміналу попасти та провести там дурно пару тижнів. Будьмо обережними.

Ми добре дійшли до Зимної Води і на щастя нас ніхто не зачепив. В Зимній Воді ми зайшли до двох сестер-підпільниць, які там жили і завжди радо нас приймали і частували смачною овочевою зупою. Роман обов'язково зустрічався там з якимись людьми, але не давав до відома нікому, з ким і про що він вів свої переговори.

Якось у нас з тими дівчатами була така історія. Пішли прогулятися. Ідемо розмовляємо, коли вже не пам'ятаю, котрась із дівчат каже:

— Давайте на острів перейдемо. Там дуже гарно. Тут вода не глибока можна так перейти.

Всі запалилися цією ідеєю. Нам з Романом це не було складно, а як дівчата перейдуть?

Роман говорить до старшої сестри:

— Ви не переживайте, я вас перенесу. Ставайте мені на плечі та тримайтеся. І ми обережно перейдемо річку.

Я взявся допомагати молодшій сестрі. І от ми з Романом, зі своїми „ношами” на плечах потихеньку пішли через річку.

Насправді, завдання виявилось не таким вже й легким, як видавалося спочатку. Вода була досить стрімкою і йти було не так просто. Моя „ноша” була трохи молодша і легша. І я досить вдало та швидко перейшов. Роман був досить близько від мене, але, очевидно, що дно в тому місці, де він ішов було підступнішим: я бачив, як він весь час намаує ногою зручне місце, щоб не впасти чи не послизнутися.

І... один необережний крок і він різко похитнувся в бік. Його „ноша”, очевидно, не втрималася і почала падати. Відрухово Романова рука сковзнула під спідницю, щоб втримати її. Вона вже майже падала з його плечей, але не впала таки. Можливо, несподіваний жест Романової руки змусив її мобілізувати свої сили та не впасти у воду.

Ось, ніби і все. Перейши річку, погуляли, поговорили. Розклали навіть багаття. Але настав нам час вже вирушати.

Почали збиратися додому. Дівчата захотіли провести нас до залізничної станції, бо назад ми вирішили вертатися поїздом, щоб не наражатися на небезпеку і несподівану зустріч з солдатами.

Я ішов з однією з сестер, а Роман ішов позаду нас з другою.

Раптом я почув розпачливий голос тієї дівчини, що ішла з Романом:

— Пане інженер! Ви жонатий!

Я аж настрапився, чого це вона так крикнула раптом. Невже вона не знала, що Роман жонатий і навіть вже має дитину?

Коли ми з ними попрощалися, я не міг втримати і став розпитувати Романа про ту пригоду і про те, чого та дівчина так скрикнула.

— Ти знаєш, вона така спритна баба, все мене за руку тримала. Я думаю, може їй іти важко чи страшно, а вона все мене за обручку на руці мацала. А коли намацала, що то не перстень, а обручка, аж скрикнула і забрала від мене свою руку. Можливо та історія на річці так розвинула її фантазію, що вона щось собі взяла в голову.

— А, що там на річці було? — я вже й забув, що ми переносили дівчат на плечах через річку. І не надавав тому значення.

— Та, коли я її ніс, пам’ятаєш, то мало не впав, коли послизнувся! Тому, щоб її втримати і не впасти разом з нею, моя рука посунулася їй під спідницю і аж там затрималася. Я не відразу збагнув, що й до чого, бо думав лише про те, щоб не впасти. А вже потім до мене дійшло, що вона була без нижньої білизни! Очевидно, вона подумала, що той випадок нас зробить близькими, або вже зробив? Можливо, вона думала, що я вільний хлопець, а коли діз-

налася, що то не так, заболіло їй серце. Але я жонатий. А вона собі нехай вільного хлопця шукає.

Отакі різні пригоди траплялися у нас з Романом. Мені було приємно, що Роман такий серйозний чоловік і вірний своїй дружині та сину. Він був гарним хлопцем і не дивно, що дівчата легко закохувалися в нього та тішили себе надією бути разом з ним.

Як я вже казав, Роман був товариський і дуже веселий хлопець. Мав багато приятелів та приятельок. Дівчата його дуже любили і він ними не погорджував. Дружину свою дуже любив, але легкі жарти з дівчатами також дозволяв собі.

Наталка, дружина Романа була дуже гарною. Одного разу, пам'ятаю, ішли ми втрьох: Роман, Наталка та я, а вулицею назустріч нам іде симпатична жінка. Я кажу жартом:

— Дивися, Романе, які в неї гарні груди!

А Наталка, не дочекавшись Романової реакції каже мені на те:

— В жінки важне не груди, а ноги!

Я вирішив не відставати і продовжував суперечку:

— Та де там, — кажу. — Груди важніші!

А Наталка знову про ноги почала говорити. Роман мовчки слухав нашу суперечку, а потім засміявся:

— Богдане! Скажи їй так, як вона просить: що має гарні ноги!

Тут ми всі троє весело розсміялися...

Роман і далі продовжував свою підпільну роботу та обдумував пляни майбутнього заробітку грошей.

А я все мучився пошуком доброї роботи. Після інституту найкращі місця дісталися звичайно тим, хто мав зв'язки, положення та гроші. А я все здобував собі сам, тому роботу треба було шукати самому і то, якнайшвидше.

Одного дня я дістав таке запрошення. Мені зателефонували з міщанської каси (банку) в Перемишлі.

Вони шукали за людиною, яка мала таку освіту, як в мене. Та й знали вони про мене досить багато. Головне, що вони знали, що я дуже добре закінчив навчання в інституті і маю гарний диплом. Для мене банківська справа була досить чужою, але я вирішив спробувати, звичайно, порадившись перед тим з Романом.

У Львові тим часом дуже розростався промислово-кооперативний банк, який очолював Л. Скоп'як, А. Мілянч, Р. Мищик. На рік цей банк мав оборот, близько одного мільйона злотих. Спирался він на дрібні заощадження служниць, студентів та інших і всю ощадність реалізовував на розбудову української індустрії.

Я розповів Романові про телефон з Перемишля.

— Ну, що ж, їдь Богдане та подивись там на все уважно. Лише моя тобі порада, не давай відповіді відразу, скільки б грошей вони тобі не запропонували. Не забувай, що Перемишль гарне містечко, але все ж це діра, в порівнянні до Львова. Там гарні дівчата, але вони всі скоро будуть тут, у Львові, бо вчитися сюди приїдуть та кавалерів шукатимуть тут. Не дайся, щоб тебе обвели навколо пальця.

От, з такими напучуваннями я поїхав до Перемишля.

Містечко і справді було невеличким. Але банк був величезний! Тримали його три купці. Один з тих купців мав крамницю з речами домашнього вжитку та різними хемікаліями. Другий — торгував мануфактурою, переважно одягом та тканиною. Третій, також був поважним паном і гарним купцем.

Зустріли мене, як румунського короля! Не вистачало лише килимової доріжки у мене під ногами. Це мене здивувало і трохи насторожило. Цілий день вони мене водили по банку, показували усе та вихвалялися. Повели на обід, який був вишуканий і неймовірно дорогий.

Коли я ходив по банку до мене раптом підступив один хлопчина. Думаю, що він був мій ровесник, а може трохи старший від мене:

— Ви, пан Чайківський? Так? Ви знаєте, що професор Володимир Чайківський, ваш батько вчив мене в гімназії?

По вдячних і захоплених очах того хлопця я зрозумів, що він був саме одним із тих лемків, якого батько „викупив” за сина полковника в іншого професора. Пізніше так воно і виявилось. Завдяки батькові той хлопчина отримав освіту, і назавжди залишився вдячним батькові. Тому зараз вирішив віддячити мені якимось чином та повернути на правильний шлях думок та рішень.

— Не дайте купитися. Вони конечно хочуть мати вас, бо вже нікого не мають. Ви — одинокий, хто може бути. Вчора вони мали нараду й постановили, що за всяку ціну мусять вас мати.

Я подякував хлопцеві за пораду і сказав, що ще не знаю чи взагалі прийму те рішення, бо приїхав на розвідку.

Банк був великим, в ньому лише єпископ тримав кілька мільйонів доларів на рахунку. Всі церковні гроші були в тому банку. Отже, банк мав великі можливості, але купці не могли дати ради з тими грошми. Тому вони шукали людину, яка б зуміла орудувати таким значним капіталом.

— Пане Чайківський, зрозумійте нас. Нам треба когось молодого, щоб розбудовував банк, щоб вкладав ті гроші правильно. Банк великий і не робить того, що мав би робити! — заохочували мене купці під час переговорів.

— То не є так складно. Треба організувати роботу банку так, як у Львові працює Промбанк. Наприклад, вкладення служниць, студентів чи ще якусь ощадність. І тоді почнеться розбудова промисловості та торгівлі, — почав радити я.

— Пане Чайківський, то ж для того ми вас і запрошуємо, щоб ви все оце організували.

Потім вони мене повели на обід. А по обіді була нарада, на якій ті промисловці сказали мені:

— Ми вирішили запропонувати вам пост директора міщанської каси. На початок хочемо домовитися на три місяці — чи ви нам підійдете чи ми вам сподобаємося. За три місяці кожен з нас зможе виробити собі свою опінію. Наразі ми зможемо запропонувати вам платню 750 злотих.

Мене та сума так приголомшила, що я мало рота не роззявив. Уявити собі такі гроші для мене було неймовірно! У Львові про таке можна було навіть не мріяти! Центросоюз тоді платив 50-60 злотих на місяць, Маслосоюз так само. Я пам'ятаю, що батько на двох державних посадах в гімназії та семінарії отримував 500 злотих на місяць. А 750 — то була фантастична сума. Я зніжковів і мовчав, бо навіть не знав, що сказати.

Очевидно, у мене була дурнувата міна. Тоді один з них мені каже:

— Ми розуміємо, що це є не відповідна для вас платня. Ми знаємо, що ви вартуєте більше. Але за три місяці ви прийдете до нас і скажете: „Панове, я вважаю, що мені належиться, принаймні ще 1000 злотих платні”. Але ми купці, пане Чайківський, і ми вам скажемо тоді: „Ні, пане Чайківський. Ви в нас варті 1200 злотих! І ми вам дамо їх!”

То мене приголомшило ще більше. Приголомшило, але не затьмарило мені розуму. Пам'ятав про слова Романа і сказав їм:

— Шановні панове, щиро вам дякую. Але перш за все я мушу поїхати до Львова та порадитися з родиною, бо рішення це серйозне і важливе. Залишаю для вас копію свого диплому, а коли вирішу, що й до чого, повідомлю вас про це.

Вони не дуже зраділи моїй відповіді, бо чекали, що я почувши про гроші, відразу прийму гарячкове рішення та погоджуся на переїзд до Перемишля.

У Львові, як тільки я приїхав, пішов до Романа і розказав йому усе як було.

— Так, Богдане, то великі гроші, але Перемишль — це місто не для тебе. Не треба тобі туди їхати. Ми створимо власне підприємство і будемо заробляти не менші гроші. Будемо розбудовувати

український промисел та торгівлю. У мене вже деякі ідеї з цього приводу!

...Загупали колеса, рівномірно і впевнено несучи вагони вперед через дні і ночі, розсікаючи зустрічні вітри. І жодна сила у світі не могла б зупинити всесильного і вічного лету цих безкінечних вітрів, що ховали в своїх могутніх крилах час, відносячи його в невідоме і незвідане моє майбутнє...

...Отже, ми задумали з Романом Шухевичем створити бюро реклами та поставити його на європейський рівень. Це було дещо новим для Львова і ще не зовсім дослідженим бізнесом. Роман довго думав над тим та приглядався, як це має бути. Тож, коли він викладав мені ідею створення рекламного бюро, я відчув, що він достатньо обізнаний в цьому та підготовлений добре в цій галузі.

Подібне бюро реклами вже було у Львові, яке організували троє колишніх політ'язнів. Одного з них⁽⁹¹⁾, я добре знав. Вони створили Центрорекляму, і збирали оголошення з Центросоюзу, Маслосоюзу та інших. Так тривало у них щось близько двох-трьох місяців. Але щось там у них не пішло. Розтратили вони усі гроші, газетам не платили грошей і все у них в результаті розвалилося. Шепарович з Центросоюзу та інші сказали, що нічого спільного з рекламою не хочуть мати.

Роман був членом Молодої Громади. Молода Громада — це товариство ветеранів Української Галицької Армії та Армії УНР, Українських Січових Стрільців (УСС), яке влаштовувало зібрання та різні дискусії на теми визвольних змагань 1917-1921 рр., святкували 1 листопада та 22 січня, організували походи до могил вояків на Зелені свята. Очолювали Молоду Громаду Ю. Шепарович з Центросоюзу та А. Мельник, секретарем був Л. Макарушка. Всі вони були членами УВО та ОУН. Організація була дуже поважна і замкнена в собі. Вони залучали до своєї організації молоді сили: молодих оунівців та увістів, з надією на свою відбудову.

Роман добре з ними усіма був знайомий і ходив до них. Одного разу перед Великодніми святами вони зібралися на „свято оселедця“⁽⁹²⁾ й розповідали собі різні історії та про пляни, як відродити та відбудувати організацію. Тоді Роман розповів їм про справу, яку він задумав:

— Ми знаємо, як поставити справу, щоб вона солідно та правильно виглядала.

— Добре. Будемо тобі допомагати робити те бюро реклами, —

погодилися ветерани.

Оскільки я мав диплом з такого поважного інституту, я мав право закладати бюро, з тим, що заплачу ліценс⁽⁹³⁾ другої категорії. Перший ліценс платили великі фабрики, де працювало понад 1000 робітників. Нам треба було заплатити другу категорію — це були значно менші гроші, але ж таки досить високі для нас. Треба було дістати гроші. Та ми не журилися і були впевнені, що у нас все вийде. Справа була новою і захопила нас повністю.

Так народилося бюро реклами ФАМА⁽⁹⁴⁾. Це було слово, яке можна було вживати і в українській, і в польській мові однаково. А так як ми задумали загальноєвропейське бюро, то і назва мала б читатися легко влюбій мові.

Але думка заснувати рекламне бюро виникла не лише у нас.

Незабаром з'явився несподівано для нас конкурент; чоловік, що скінчив польську торгівельну школу і взявся за цей бізнес. Але нам не можна було мати конкурентів, принаймні на початку! Тоді Роман, поки той не відкрив власного підприємства, щоб знесилити його — вирішив взяти його до нас.

Для мене було несподіванкою таке рішення, але Роман був далекоглядним і передбачив все наперед:

— Ми підпишемо з ним контракт на три місяці. І договір складемо так, щоб він, якщо піде від нас не міг відкрити свого власного рекламного бюро. Дамо йому велику платню і він не зможе відмовитися.

Я погодився і ми підписали з ним контракт на три місяці з зарплатою — 700 злотих на місяць! Він мав консультувати та допомагати нам. Але він „з'їв” наш капітал і нічим нам не поміг, бо не знав більше ніж ми. Через три місяці ми його звільнили. Але таким чином нам вдалося його ліквідувати, як можливого конкурента.

Ми з Романом мали 1500 злотих разом. Я купував собі одну трамвайну карту, яка коштувала 40 злотих на місяць, а Роман брав половину картки, а другу половину йому оплачували, бо він тоді працював в організації українських робітників „Зоря”. Роман був там провідником та виховником.

Тим часом я студіював літературу про рекламу. Треба було вчити усе самотужки, бо в інституті нам такого предмету не викладали. Все це було новим та цікавим. Читав я переважно німецьку літературу, бо у німців була дуже добре поставлена рекламна справа. Знання німецької мови дуже допомогло мені в цьому і почало просувати справу.

Отже, в березні 1937 року була заснована ФАМА.

Роман взяв на себе зовнішні зв'язки через “Молоду Громаду”,

з головними українськими економістами, промисловцями, власниками торгівлі й кооперації. Знайшов дуже гарного хлопця, який був арештований і не міг знайти роботи, але був дуже мудрий та спритний. Ми взяли його на роботу. Почали працювати. Романові вдалося переконати Шепаровича⁽⁹⁵⁾, що потрібне таке підприємство, яке буде незалежним ні від польського ні від українського джерела. Таке підприємство, що здатне заробити гроші, мало б стати матеріальною базою для ОУН. Ось саме це і було головною ідеєю Романа Шухевича. Пізніше я побачив як він все робить і мені те сподобалося. Так виглядало і було так, що ми мали не тільки добре підприємство, що може заробити гроші, а й шляхетне завдання. А головне, ніхто навіть не міг здогадатися, що ФАМА працює для ОУН.

Робота закипіла. Ми почали збирати оголошення.

Ми звернулися до найстарішої в Галичині української щоденної газети „Діло“⁽⁹⁶⁾ та домовилися, що вони дадуть нам 75 відсотків знижки від оголошень. Вони погодилися, але... зажадали застави в 5 тисяч злотих! Ми таких грошей не мали. Тоді в газеті нам сказали, що то має бути вексель від якоїсь поважної особи.

Роман пішов на пошуки „поважної особи“. Найкращою постаттю для цього виглядав Степан Шухевич. Адвокат є адвокат. Тим більше, що в Романа зі Степаном Шухевичем були чудові стосунки і довір'я один до другого, окрім рідичанських зв'язків.

— Романе, хочеш, я тобі на 50 тисяч вексель підпишу, а не на 5 тисяч?

— Та ні, дякую. Вистачить і на 5 тисяч. Це такі умови в газеті, вони мають мати той папір, щоб бути спокійними.

Роман подякував стрийковці Степанові Шухевичу. А той підписав вексель. Ми віднесли той вексель в газету та й уклали з ними контракт. Це була наша перша перемога.

Потім я пішов до Палієва в партію „Фронт Національної Єдності“ (ФНЄ)⁽⁹⁷⁾, який видавав газету. Ми домовилися з ним, що він дасть нам знижку на 80 чи 85 відсотків. Так що ми за ті оголошення мало що платили.

Після того ми пішли до Івана Тиктора⁽⁹⁸⁾. Той був надзвичайно цікавим чоловіком і дуже своєрідним. Не хотів з нами спочатку навіть говорити, казав, що вже мав нагоду переконатися, що „оті всі рекламні бюра“ нікому не потрібні і від них лише збитки.

Отже, перед нами була неабияка постать. В розмові з нами він ще довго сварився на українців, говорячи, що вони ніяк не надаються до підприємницької діяльності, що не вміють заробляти гроші, що вміють тільки „тринькати“ гроші й таке подібне. Ми чемно

слухали та не перебивали поважного чоловіка. Підсумував він свій монолог тим, що буде давати нам оголошення тоді, коли сам захоче.

Але вже через півроку, він сам зателефонує до бюро ФАМИ, щоб я прийшов до нього укласти контракт. І розмова відбуватиметься вже зовсім в іншому тоні. Півроку він приглядався до нашої роботи і побачив, що з нами треба мати діло, що ми добре працюємо, і він пропонує на 65 відсотків знижки в своїх газетах.

Ми не тільки розмішували оголошення, але й укладали самі тексти до тих оголошень. На розі площі Ринок та Грудзіцького ми відкрили своє бюро. Внизу, під нами був Промбанк, а над нами — видавництво популярної літератури „Добра книжка”.

Як виглядало наше бюро? Спочатку воно виглядало так: один вхід, а далі п'ять довгих кімнат, що переходили одна в одну, як трамвай.

В першій кімнаті було бюро моє та Романа, спільне на двох. В нашому з Романом бюроі все було так, щоб клієнт був задоволений. Кімната була гарно обставлена і головним її достоїнством було глибоке, майже королівське крісло. Коли приходив клієнт і сідав в те крісло, він відразу відчував повагу сам до себе та до фірми, в яку прийшов. А ми завжди для клієнтів мали смачні шоколадні цукерки, каву та цигарки. Могли б запропонувати навіть келішок кон'яку. Це було дуже по-європейськи і вишукано. Коли хтось приходив до нас, ми бачили, як відразу змінювалися їхні обличчя.

В другій кімнаті сидів отой чоловік, якого привів Роман, що відсидів термін за ОУН і не міг дістати роботу. Його вишколювали на оголошеннях. З ним був хлопчина, який виконував обов'язки кур'єра. Він був для нас живою поштою. В третій та четвертій кімнатах працювали наші артисти-художники. Але те вже було пізніше, коли ті артисти з'явилися і були для нас необхідними.

Художник Ляниця, що мешкав над Народною Торгівлею (крамниця з харчовими товарами), не робив нічого надзвичайного, але робив швидко і якісно оголошення, про які ми з ним домовлялися. Ми платили йому 120 злотих. То були великі гроші. Окрім Ляниці ми перебрали ще декількох художників на сталу платню.

Також над Народною Торгівлею мешкав чудовий модерний художник Яків Гніздовський⁽⁹⁹⁾. У нас він не був на сталій платні, але ми його брали на поодинокі речі. Він був дуже особливим і своєрідним художником. Коли він малював рекламу, це дуже вирізнялося з-поміж усього, що робили інші художники, настільки він мав свій, особливий почерк.

В бюроі ми тримали усі рахункові книжки для податкових

інспекторів. А під бюроком ми мали свою „чорну книгу”, де було записано приходи грошей, про які ми не звітували перед урядом. Ті гроші йшли на організацію ОУН.

Роман мріяв створити свій, власний шифр, яким ми могли б користуватися. Шукали книжки та підручники для того, щоб це зробити. Але ні на що подібне не могли наткнутися. А своїми силами нам це не вдавалося зробити.

Зате у нас була чудово поставлена власна розвідка. І в цьому нам допомагали наші дівчата-підпільниці, що були оунівками чи пластунками. Кожне підприємство мало тоді свою телефонну станцію-централю. Всі телефоністки, це були дівчата, яких ми добре знали і які допомагали нам у всьому, що нам було потрібно. Коли телефоністка чула, що до її начальства хтось дзвонить важливий, такий, який може нас зацікавити, вона відразу підключалася до нашого бюро і попереджала нас: „Увага! Я вас підключаю!” Таким чином ми могли чути усілякі розмови, як політичні, так і економічні. Ми підслуховували усіх і були в курсі усіх справ, які відбувалися у Львові та за межами Львова.

Ті розвідки давали нам можливість добре робити часом різні обладнання, на яких ми добре заробляли. Наприклад, була така друкарня „Біблос”, а там працював Назарук⁽¹⁰⁰⁾. Одного разу хтось із Центросоюзу подзвонив до нього: „Добре, як ти даш ціни нижчі ніж ФАМА, я буду замовляти в тебе, але ФАМА дає нам нижчі ціни!” Той відповідає йому: „Та таке неможливо!” А потрібно було надрукувати 100 тисяч подвійних вкладок на рахунок для кооперацій. Він давав їм по 7,2 злотих. А ми друкували тоді по 8 злотих.

Послухавши таке, я пішов до львівської друкарні, своєї в нас не було, де працював хлопець Цьонка з Клепарова, що робив для нас різні роботи. Він знизив ціну до 6,5 злотих. Я пішов з тією пропозицією до Центросоюзу.

Приходжу до Шепаровича. А він здивований мене запитує:

— Слухайте, як то може бути? Скажіть, а скільки ви до того докладаєте?

Я кажу:

— Та ми нічого не докладаємо, бо ми не допомогова організація. Ми мусимо заробляти гроші.

— А скільки ж ви на тому заробляєте?

А я йому:

— Як я даю вам по 6,5 злотих, а за роботу плачу 5,8 злотих, то відповідно, я заробляю 70 грошів. Не переживайте, бачите, як мало на Центросоюзі я заробляю.

Тут Шепарович не витримує і хапається за телефон.

— З'єднайте мене з Бібльосом, — кричить.

Його з'єднують. А він починає сваритися з ними. Що так, мовляв, і так. Як вам не соромно на Центросоюзі так заробляти і такі високі ціни давати!? От, ФАМА мені дала добру ціну!

З того часу я не мав клопотів. І хоч на тій роботі ми нічого не заробили, але усі наступні замовлення Центросоюз робив лише в нас.

Ми давали оголошення до різних газет. Посилали все те на кльцоцках дерева, на яких були прибиті металічні кліші⁽¹⁰¹⁾, що було дуже важким.

Я все думав, як зробити це легшим та швидшим? Бо друкувати треба було дуже багато і потрібно було це робити швидко та якісно. Я зв'язався з братами Чучманами, які мали свою клішарню. Домовився з ними, що буду головним замовником паперових кліше. Чучмани зачали робити це, а ми були їхніми клієнтами, бо тільки ми замовляли багато кліше і лише ми займалися рекламними оголошеннями. Це був наш другий відділ. А третій відділ ми почали робити таким чином: Роман мав в “Зорі” різних українських працівників. Його друг, Цьонка, знався на друкарстві та на друкарських машинах і дуже добре друкував. Своєї друкарні Цьонка не мав, а був вільним друкарем. Я з ним домовився, що він буде працювати для нас. Я буду діставати папір, а він буде домовлятися з власниками друкарень і ми будемо винаймати їхні машини на суботу та неділю. Власникам друкарень це було вигідно, вони знали, що він не попусе машини. Для них було корисним, щоб машини не простоювали на вихідні дні, і нам було вигідно, бо не потрібно було купувати власну друкарню, що було надзвичайно коштовне та непотрібне для нас. Вигідно було й Цьонкові, бо мав постійний заробіток і постійних замовників. Ми мали роботи на різні машини — і великі, і малі. Цьонка був надзвичайно добрий друкар за німецьких часів, тому я його стрінув в мундирі німецького старшини. Він працював у відділі, який друкував все, навіть гроші та документи для німецького командування. Такого спеціаліста як Цьонка, не було тоді у Львові. Він був єдиним професіоналом.

Отже, не маючи реальної друкарні, ми її ніби і мали, завдяки Цьонці. Він чудово ладив з людьми і вмів прекрасно з усіма домовитися. Нас це нічого не коштувало. А власники любили давати йому машини тому, що він прекрасно з ними поводився і завжди залишав після себе чистоту та порядок.

Хлопець-кур'єр відносив малюнки до Чучманів і забирав від них готові, картонові кліші. По-перше вони були дешеві, а по-друге — були легкими. Вони були придатні до висилки і майже нічого не

коштували. Отже, ми могли висилати їх і до Варшави, і до Кракова, і до інших міст.

На той час вже Ляниця та інші художники, що постійно працювали для нас, одержували від нас сталу платню, більш як 120 злотих на місяць. То були непогані гроші, як на той час.

Так ми розпочали рекламу в газетах. Я збирав газети за місяць, робив один рахунок і йшов з тими газетами до Центросоюзу. Книш, що працював там секретарем, був колишнім політв'язнем, він все те передавав Шепаровичу, який усе підписував і я діставав гроші. Тими грошми ми сплачували заробіток нашим працівникам.

Оскільки ми давали 50 відсотків на всі газети Центросоюзу, Маслосоюзу та іншим українським установам, то заробляли на газетах Тиктора — 10 відсотків, на газеті “Діло” — 25 відсотків, на газеті Палієва — 30 з чимось відсотків, то вже нам давало порядну базу для того, щоб ми могли жити та розвиватися.

Пізніше ми звернулися до таких фірм, як „Пражінь”, „Калина” та інших. Щокілька днів я їздив до них і намагався домовитися з ними. Вони опиралися, але, вкінці, таки я їх переконав і вони дали нам рекламу.

Дуже допомагала нам фірма “Еlegant”, якою завідували Левицька та Скопляк, а також “Нова Фортуна” та інші, менші фірми. Ми давали їм вже готові оголошення та малюнки. Пізніше вони настільки нам стали довіряти, що навіть вже не перевіряли малюнків для реклами, які ми для них давали.

Іноді ми давали навіть “еротичні” оголошення. Але то була дуже цнотлива еротика. Пригадую, на одній рекламі була намальована дівчина з оголеним коліном. Ті рисунки робив Гніздовський.

— Навіщо ви те дасте? Навіщо ви показуєте голі коліна? То непристойно! — зойкали занадто цнотливі старші пані.

Але для реклами це було дуже добре і, загалом, людям подобалося. І, як ми переконалися пізніше, ті оголошення приносили найкращий дохід.

Реклами сприймали як і поради, наприклад, як вкладати папіроси в папірці “Калина” та деякі інші.

Рекляма розвивалася і почала сприйматися людьми, як щось нове, що входить в їхнє життя. В Європі це вже давно не було новинкою, отже і Львів це сприйняв, як потрібне новаторство.

Підприємство розросталося. Роман спроваджував все більше та більше нових людей. Деколи ми були такі зайняті, що працювали по 10-12 годин щоденно. Я не виходив з бюро взагалі цілими днями. Хлопець-кур'єр бігав на базар та купував для мене кілька помідорів, білого хліба і сиру. І тим я харчувався увесь день.

Роман приходив в полудне й працював зі мною до вечора. Як я вже згадував вище, ми провадили дві каси: одну “нормальну”, для податківців, а другу “під столом” — для організації. Переважно ми давали для ОУН постійні 100 злотих на кілька тижнів. Часами, коли заробітки були кращими, суми були значно більшими. Зазвичай за грішми приходила сестра Біласа, Марійка⁽¹⁰²⁾ й забирала гроші для організації. Василь Білас був членом УВО та ОУН та входив до бойової п’ятірки. 19 серпня 1931 року разом зі своїм дядьком Дмитром Данилишиним виконав атентат на керівника східного відділу МЗС Польщі Т. Голувки. Також брав участь в „ексах” на банк у Бориславі 31 липня 1931 року, пошту в Трускавці 8 серпня того ж року та разом з бойовиками на пошту в Городку 30 жовтня. Після останньої операції його було заарештовано разом з Данилишиним і 24 грудня 1932 року за вироком „Наглого суду” обидвох було страчено в тюрмі Бригідки у Львові.

Ми брали на роботу до нас всіх колишніх засуджених, хто не міг знайти працю, але були патріотами, інтелігентними, порядними людьми та добре надавалися до праці. Ми розвивалися все більше та більше. Відкривали нові відділи і справи у нас ішли чудово.

Незабаром ми створили відділ декорацій та вітрин. Відділ реклями, відділ оголошень та відділ друків вже було створено, тож відділ декорацій та вітрин був четвертим нашим відділом. Основну роботу ми виконували для центросоюзівських та маслосоюзівських крамниць. Маслосоюз та Центросоюз міняли свої вітрини чотири рази на рік: на Різдво та Великдень, а також навесні та восени. Малюнки були символічними, які відображували основні святкові ознаки та зміни в природі. Наприклад, на Різдво була ялинка, сніг, привітання з Різдом, на Великдень — крашанки та паска, а весною — щось таке, що символізувало прихід весни, восени — достиглі овочі та фрукти.

Ми виготовляли дизайн майбутнього проекту, а коли приймали його на нашій художній раді, виготовляли трафарет. Фарбу розпорошували через бальйони, в яких було стиснене повітря. Потім прикладали трафарет і зафарбовували. Таким чином у нас виходило по кільканадцять однакових вітрин-декорацій. Виходило дуже якісно та фахово.

Для нас це було дуже добре, бо ми малювали для усіх магазинів однакові декорації. Наприклад, три соняшники — то була картина для виробів Маслосоюзу. Якщо крамниця мала більшу вітрину, ми робили більші картини, меншу вітрину — меншу картину. Директори магазинів це дуже любили. Ми не дорого брали. І місто виглядало дуже зміненним, сучасним та яскравим.

Спочатку ми розвозили декорації роверами, а пізніше — мотоциклами, а вже, коли мали кращі заробітки — машинами.

Такі замовлення ми вже мали не тільки для Львова. А також для Стрия, Івано-Франківська, Дрогобича. Ті крамниці були дуже гарними від цього. Це усім подобалося: дирекції, працівникам, і нам, бо отримували гроші за це.

ФАМА дуже розросталася. Ми вже вийшли на Краків та Варшаву. Наші оголошення розміщувалися в газетах „Варшавська” та „Щоденни кур’єр” в Кракові. Наші оголошення друкувалися також в Німеччині та Мадярщині.

Тоді задумали, як розбудовуватися далі. Роман усюди мав своїх знайомих з ОУН, які були без роботи. Ми прагнули того, щоб розвинути підприємство і дати цим людям роботу. Ми почали створювати представництва в кожному повіті. Фактично ми зламали заборону створювати українські підприємства на Волині, бо українська кооперація на той час була тільки в Галичині. Ми робили виставки не тільки на торгах у Львові, а й на Волинських торгах, де мали свого представника.

Вирішили спробувати свої сили в рекламі кіно. Це для нас було засадничим завданням і було потрібно для реклами ФАМИ. В той час ішли, так звані, зеро-екранові кіна, тобто ті, що ішли перший раз. Кінотеатри не хотіли приймати від нас діяпозитиви з рекламою. Тобто, в ті фільми, які вже показувалися до цього, рекламу ФАМИ ставили, а ті, що показувалися перший раз — не хотіли і край. Для нас було важливим захопити увесь спектр, щоб реклами було якнайбільше. Я думав, як їх зацікавити, щоб вони все-таки давали нашу рекламу перед початком фільму.

Тоді я зайшов з ними на таку історію:

— Ви маєте задорогі квитки і тому до вас публіка українська не ходить, — кажу до них.

— Ну, а, що ми можемо зробити, як не ходить? Може їм не цікаво в кіно ходити? Ми не знаємо, що зробити, щоб вони приходили.

— Хочете, я допоможу вам здобути українську публіку? — питаюся.

Вони задумалися і кажуть:

— А, що ви хочете за те? Що для вас за вигода?

— Я нічого не хочу від вас. Мені нічого від того не потрібно. Дайте мені кількасот тих квитків, які ви дасте зі знижками і я приведу вам людей.

— Та нічого у вас не вийде.

— Видайте мені ті квитки зі знижкою, а я поставлю ззаду на

них печатку ФАМИ, щоб вони були дійсними і приведу кілька тисяч українців.

Вони видали мені для початку кілька сотень тих квитків по 99 грошей, а не по 3-4 злотих. Мені вдалося привести людей. І вони побачили, що прийшла нова публіка і зала була повна.

Тоді вони самі вже запропонували мені свої квитки. За один місяць ми два-три рази купували ті квитки зі знижками. У секретарів (там де приходили всі працівники) я зробив таблички на стіні „Кіно. Копернік. Назва. Тут є знижки за 99 грошів”. І всі розкуповували ті квитки так скоро, що за три місяці докорінно змінилася ситуація у Львові. Люди почали ходити до кінотеатрів і всі знали, що по 99 грошей квитки то ті, на яких печатка ФАМИ. А що таке ФАМА вже всі знали і наша популярність дуже росла. А секретарям це також сподобалося, бо люди приходили за знижками. Тоді мені ще почали давати дармові квитки. Коли я брав 300 чи 400 квитків то мені ще давали по кілька купонів задармо. І за ті купони можна було ходити до кіно. А то була також реклама для ФАМИ. Секретар, який мав такі безкоштовні купони, давав їх директорові, заступнику, а там — реклама ФАМИ. Тоді нам дозволили давати рекламу і на zero-екранові фільми. І це також було дуже позитивним для нас. Тоді ж великі кінотеатри, такі як „Атлантик”, „Марусенка”, „Копернік” також погодилися співпрацювати з ФАМОЮ.

Пізніше ми почали робити різні виставки. Наприклад, на трамвайних стовпах були засклені будочки, такі, ніби чотиригранні стовпчики, всередині яких були полицки. Ми там щомісяця давали рекламу про українські товари. Почали також продавати українські вироби.

Часами ми навіть вигадували різні історії. Наприклад, повідомляли в польській та єврейській пресі, що о 10 годині ранку котрогось дня, жінка відбере собі життя, скочивши з даху готелю „Жорж”. І скидали велику ляльку з рекламою. Її фотографували і вона попадала в пресу. На таке, звичайно, усі звертали увагу. Так ФАМА ставала все популярнішою та популярнішою.

Свої відділи ми вже мали в Станіславі, Тернополі та інших провінціях. Українські промисловці побачили, що реклаमा їм дуже допомагає і вони вже потребували її самі. З нашою допомогою вона виглядала дуже професійною, точною та доцільною.

В той час на Галичині досить добре розвивався приватний бізнес та кооперативи. Їх було близько трьох з половиною тисяч!

Я пішов до Ревізійного союзу, що тримав під контролем усі ті кооперативи та запропонував їм робити рекламу на щитах. Наприклад, робиться такий щит: посередині назва Українська кооператива

(власна назва тієї кооперативи) Ревізійного Союзу Українських кооператив, а по обидвох сторонах дві пчілки та вощина. Їм дуже сподобався наш проєкт. Я їх переконав, що якщо це будемо робити ми, то це буде виглядати професійно, бо не кожен в селі зможе зробити це правильно та на високому художньому рівні. І, якщо це робитиме ФАМА — буде набагато солідніше. Наприклад, кожна кооператива в кожному селі хоче мати свій власний щит. Такого розміру чи вигляду, як собі уявляють власники тої кооперативи. Але у них немає можливостей зробити так, щоб це не випало з загального контексту художнього оформлення усіх реклямних щитів, що належали до Ревізійного Союзу. На селі хотіли щити півтора метра, а в Делятині — не менше п'яти. Зробити таке замовлення в якомусь іншому місці для них, це означало, заплатити на чверть дорожче ніж у нас.

Тож, не довелося довго переконувати, наша пропозиція усім дуже сподобалася і вони зробили те замовлення.

Для нас прийняти таке замовлення, означало заробити непогані гроші. Ревізійний Союз був дуже задоволений нашою роботою і радив усім кооперативам замовляти щити лише в нас. Щотижня ми робили по кільканадцять таких замовлень. До нас стояла черга. Три з половиною тисячі кооператив, не рахуючу роботи зі Львова — то була чималенька праця!

Так як об'єм роботи збільшувався, нам треба було шукати нову „робочу силу“, нових художників, що швидко та якісно працюють. Окрім того, для багатьох назв, таких як „Калина“ та „Соборність“ трафаретів не було, їх треба було писати вручну. Ті написи, на які у нас були кліше робили швидко, але ті, які треба було писати кожного разу наново, потребували майстра, доброго професіонала. Знайти такого було не просто, бо робота була і художньою, і творчою, і марудною одночасно.

До наших постійних замовників додався ще Центросоюз, який до своїх річних зборів вирішив замовити у нас екстрареклямні плякати великого розміру. На тих плякатах мало бути графічно зображено продаж різних товарів протягом року. Наприклад, продаж масла, яєць, м'яса, молока, тощо. Крім того все це мало бути на кольоровому папері і розміром 70 на 100 сантиметрів. Отже, робота передбачалася чималенька. Треба було терміново виходити з положення та шукати нових робітників.

Роман привів до нас у ФАМУ одного єврея, який чудово міг із тим усім впоратися. Але як привести єврея на наше підприємство!/? Знали, що можуть піти усілякі розмови та поголоси, що, мовляв, ФАМА працює з євреями і тому подібне. Крім того цей єврей

виглядав так, що за кілометр було зрозуміло, якого він походження: мав клясичний здоровений єврейський ніс та копляте волосся, був високий та худий.

Але він був прекрасним художником і доброю людиною. Крім того, чудово виконував усю роботу, яку ми замовляли йому. Працював він в останній, п'ятій кімнаті, щоб його ніхто не відволікав і не заважав йому виконувати замовлення на час.

Колись приходить Шепарович і каже до Романа:

— Прийшов подивитися, як ваше бюро виглядає та як ви справляєтесь із нашими замовленнями.

— Та ви, пане Шепаровичу, не хвилюйтеся. Вже більша частина роботи виконана, а решту завеземо до вас днями. Так що, не переживайте! — заспокоює його Роман.

— Так. Я знаю, що ви виконасте на час. Але я хочу подивитися, як ви це робите?! — і мовчки та досить впевнено пішов прямо до другої кімнати, в пошуках художників.

Роман дивиться на мене і сміється самими очима: „От, що то зараз буде!” А до Шепаровича голосно каже:

— Пане Шепаровичу, і навіщо вам ото, людей відволікати? Вони ж зайняті, працюють над вашими замовленнями з рання і до ночі.

А той вперто переходить із кімнати в кімнату:

— Та я хочу подивитися, як художники працюють!

А ми знали, що зараз в тій кімнаті, один лише єврей працює і знали, що Шепарович євреїв не любить, і то ще, м'яко кажучи.

Відкриває двері п'ятої кімнати. А єврей працює, не обертаючись, так занурився в роботу.

Шепарович ахнув! Вся кімната заставлена вивісками для Центросоюзу і всі вони такі гарні та такі яскраві, що просто очей відвести не можна!

— Оце, да! — аж сплеснув руками Шепарович. — Краса! — і переводить погляд на художника з пензлем в руках. І раптом, аж підстрибнув на місці:

— То що, у вас тут єврей працює!/? — викрикнув Шепарович.

Роман зніжковів, виступив наперед, щоб щось сказати, але не встиг, бо жид повернувся до Шепаровича і спокійним та впевненим голосом, та ще й чистісінькою українською мовою (в той час євреї у Львові в основному говорили польською) відповідає:

— Я називаюся Левко Берлін. Я є мойшеєвого визнання. Але я народився в Україні і вважаю себе українцем! — і так само спокійно та впевнено повернувся до своєї роботи та продовжував малювати.

Шепарович зніжковів, повернувся та вийшов з кімнати. А ми

за ним. Думаємо, що то він зараз скаже. А він помовчав трохи, а потім говорить до нас:

— Але дістав лекцію з патріотизму!

Ми лише посміхнулися всі та більше тієї теми не піднімали. Головне, що Шепарович ніколи не згадував про те, що у нас працює єврей і мале для них рекляму. Та, очевидно, згадувати не хотілося йому про це тому, що сам опинився в незручній ситуації.

Наше реклямне підприємство розросталося і художники стали просити нас, щоб ми якимось чином допомагали їм в реклямі. А справа полягала в тому, що рекляма потребувала вже не тільки картинки з товарами, овочами, фруктами та квіточками, а зображення людей. Щось на зразок сучасних фотомоделей. Треба було малювати натуру, але де ж її ми могли взяти. Та ще й натуру сучасну та модельного вигляду.

— Знаєте що? — сказали художники. — Треба купити журнали мод, що на Коперніка продаються і з них змальовувати різних модельок. Адже там добрі та якісні фотографії і дівчата усі на тих фотографіях просто красуні.

Подалися ми з Романом на Коперніка, де був книжковий магазин з відділом іноземної літератури. Там працювала дуже симпатична єврейочка, років під тридцять і, побачивши наші розгублені обличчя, сміливо запитала:

— Чим могу допомогти таким симпатичним панам?

— Нам потрібні журнали з... дівчатами! Ну з фотографіями дівчат! — сміливо розпочав Роман.

Я мовчав, довіривши Романові таку справу, як старшому та досвідченішому товаришу.

Єврейочка-брюнеточка хитро посміхнулася і притишеним голосом запитала:

— Маємо прекрасні французькі журнали. Вас цікавлять які: в сорочинках чи без сорочинок?

— А-а...? — витріщилися ми на неї. А вона преспокійнісінько продовжувала:

— Ті, що в сорочинках — дорожчі, а ті, що цілком голі — трохи дешевші.

Я не сподівався почути такої відвертості:

— Чому? — раптом не витримав я. Не міг ніяк зрозуміти про що мова, от і випалив те несподіване „чому?“.

— Що „чому?“ — уважно подивилася на мене єврейочка.

— Ну, чому ті, що в сорочинках — дорожчі?

Вона раптом зареготала, весело і безпосередньо. А потім, трохи нахилившись до Романа, майже прошепотіла:

— Поясніть тому шмаркачеві, — це вона про мене так! — що якщо жінка в „сорочинці”, то залишається ще чоловікові багато для уяви, а якщо „без сорочинки” — то вже фантазія не працює!

Ми взяли ті журнали, що „в сорочинках”, а також різні журнали мод. Домовилися з нею, що вона відкладатиме для нас такі журнали, заплатили гроші та й пішли собі.

А вона ще довго дивилася нам услід, поїдаючи очима Романа. Він же зробив вигляд, що нічого не помічає. І як йому так вдавалося: і жартувати з жінками, і разом з тим, не переступати межу в тих жартах, а залишатися ніби осторонь?

Ті журнали ми принесли нашим малярам, а вони переглядали їх. Потім вже вони нам були непотрібні і ми, щоб не тримати їх у себе, раптом знайшли несподіваного замовника на ті журнали. Такий собі інженер Паньків, що був представником німецької фірми “Даймон”, що виготовляла батарейки до ліхтарів. Ззовні він був нічим непримітним дядечком, але дуже спритним та з досить противним обличчям. Він приходив на площу до “Сокола-батька” за журналами, які дуже вполював і просив, щоб ми йому їх продавали. Готовий він був платити будь-яку ціну. Отже, ФАМА ще й заробляла на тому. Всі знали, що він ласий до жінок, навіть ходили чутки, що одна з них через нього втопилася в ванні. Але ніхто не міг уявити собі, що він був агентом більшовицької розвідки в Галичині! Не сподівалися такого. І вже по війні, коли його та ще одну таку „розвідницю”, театральну артистку Кривицьку, відзначали в Москві орденом Леніна — стало відомо про це. А тоді, це був такий собі тип, що скоріше викликав огиду ніж страх. І на агента абсолютно не був подібним.

Роман не зупинявся на досягнутій справі в розвитку ФАМИ. Все думав про нові та нові перспективи.

Тим часом ми з Романом почали задумуватися над тим, щоб створити український адресар (адресний довідник). В цьому довіднику мали б бути адреси та назви усіх українських торгівельних, промислових, ремісничих підприємств та усіх “вільних звань”, тобто, адвокатів, лікарів і т.п. Це мав бути такий адресарій, що створював би образ українського підприємця.

Роман викликав усіх представників ФАМИ з різних повітів (а у нас тоді їх вже було чимало) і дав їм завдання: ходити вулицями від шевця до шевця, від кравця до кравця, від різника до різника і з кожним говорити. Якщо той українець або українського походження, то йому в адресар давали оголошення задармо. Але, якщо він хотів, щоб оголошення було виділено якимось особливим друком,

то така послуга коштувала десять злотих. П'ять злотих ішло тому, хто збирав оголошення, а п'ять — на книжку.

Ця робота давала нам можливість створити колосальну сітку людей. Окрім того, іще більша кількість представників ОУН могли б мати роботу. Це було вигідно усім: і тим, хто записувався до адресара, і тим, хто збирав ті оголошення, і нам, бо мали б заробити великі гроші на цьому. А гроші ФАМИ, то перш за все — гроші для організації!

В той час, коли розбудовували нашу інформаційну базу та розвивали наше підприємство, ми ніколи не припиняли нашого активного громадського життя.

29 червня 1938 року помер генерал Української Галицької Армії та вождь її начальної Команди Мирон Тарнавський⁽¹⁰⁴⁾. Він помер у селі Черниці біля Бродів. Вирішено було, що поховають його у Львові на Янівському цвинтарі.

На засіданні Молодої Громади, Роман запропонував, що ФАМА візьме на себе влаштування похорону генерала Мирона Тарнавського. Ми зробили проєкт і розказали на засіданні, як це буде виглядати.

Проєкт був надзвичайно великий. Церкву св. Юра якраз тоді малювали всередині і вона була вся в риштованні. Треба було купити матерію, щоб прикрити ті риштовання. Катафалк мав стояти посередині церкви і то все мало виглядати так, неначе на фоні синього неба. В головах мали б стояти два-три кущі калини. А по Службі Божій та по панахиді ми плянували зробити прийняття; у дворі церкви поставити великі смолоскипи-світильники.

Поляки вирішили долучитися до похорону і дати військовий ескорт та військову гармату. Але Молода Громада відмовилася, бо не хотіла, щоб Мирона Тарнавського було поховано на польській гарматі. Ми зробили військовий катафалк — закрили підводу, яку мали б тягнути коні.

Ми мусіли зробити це все дуже-дуже скоро.

Щоб дістати смереку для гірлянд, які мусіли стояти всередині і по боках церкви, ми поїхали до Яворова, де були добра Шептицького. Там працював наш українець — інженер, керівник лісу, і він стяв для нас сорок смерек. Ми їх перевезли до Львова та zorganizували студентство, яке взялося сплести ті гірлянди.

Важче було з кущами калини. Був червень і калина ще не мала червоних китиць. Тоді ми придумали таке: поставити в головах два великих звичайних кущі, а я купив листя калини на дротиках. Щоб зробити китицю, ми брали зернята гороху, мочили та нанизували на дротики. А потім, коли вони висихали лакували червоним лаком.

Сорок студенток сиділи день і ніч і без перерви робили кущі калини. Результат був вражаючим. Кущі виглядали дуже натуральними.

Також була морока зі смолоскипами. Як зробити, щоб вони горіли довго та не гасли? Отже, смолоскипи мали бути газовими. Для цього треба було б провести газ на подвір'я, а на це пішло б дуже багато часу — тиждень, а може і більше.

В той час у Львові працювала польська фірма “Польмін”, що мала колись нафтові копальні в Галичині. Я знав, що питання зі смолоскипами можна вирішити лише у них. Директор тієї фірми сказав, що у них є газолін в банках по 5 та по 10 кг. Це таке щось, як галярета. Якщо ложку тієї “галярети” кинути на вогонь, то вона горітиме довго та великим полум'ям. Ми вирішили зробити з того смолоскипи.

Взяли з церкви св. Юра високі свічники з досить широкими підставками. На ті підставки мали класти галярету і вона мала горіти.

Перед тим, як запускати в дію “палаючі галярети”, Роман вирішив випробувати, як воно має горіти. О другій чи третій годині ночі взяв 5-ти кілограмову банку, зачерпнув ложкою густу рідину і поніс до свічника. Раптом, подув вітер і частина тієї палаючої галярети впала на землю і її понесло просто до банки з газоліном. Все це було перед палатами Шептицького, де він спав. Якби та банка з газоліном загорілася й вибухнула, то, напевне, повилітали б усі вікна в церкві та палатах Шептицького. Роман заледве встиг кинутися до банки, схопити її та кинути на безпечну відстань.

Треба сказати, що усю ту роботу ми робили задармо і вважали для себе великою честю брати участь у громадській діяльності.

Вже всі знали і всі звикли, що ФАМА, коли бере участь у політичних, економічних чи господарських акціях — робить це задармо. Як тільки щось було потрібне громаді — ФАМА завжди була готова.

Того ж року, пригадую, прийшла звістка про атентат на полковника Коновальця. Полковник Євген Коновалець був визначним політичним діячем, полковником Армії Української Народної Республіки, командиром УВО. 25 травня 1938 року його було підступно вбито в Роттердамі, в Голяндії, агентом радянських спецслужб П. Судоплатовим („Павлусем”).

Коли звістка про його смерть прийшла до нас, ми замкнули бюро та повісили над дверима жалобний прапор. В дні трауру ніхто не працював.

Та повертаючись до роботи над адресарем українських купців та промисловців. Він був уже готовий до друку. Я вирішив, що у вересні-жовтні 1939 року будемо його друкувати. Я був дуже зайнятий роботою і працював зрання до ночі. З допомогою адресара ми готувалися стати торгівельним представництвом українських промислових підприємств.

Ми споглядали на роки вперед, розраховуючи, що розбудуємося у велике підприємство. Адресар мав дати нам дохід в 30 тисяч, в той час, як щити, на яких ми добре заробляли приносили нам дохід в кілька тисяч злотих.

Десь в той час, коли я був зайнятий по вуха роботою, в двері нашого бюро несміливо постукали.

— Прощу, заходьте, сміливіше! — запросив я невідому особу.

Двері відчинилися і на порозі з'явилася “прекрасна незнайомка”. Вона справді була, без перебільшення, чарівною та прекрасною. Думаю, що я занімів на якийсь час. Найбільше притягувало в її лиці те, що мені здавалося, що я її знаю.

За мить, мої здогади, підтвердилися.

— Славцю! Ти? — викрикнув я.

— Я, Богдане. Бачу, ти мене не пізнаєш? Не думала, що ти мене так скоро забудеш... — злегка кокетуючи сказала Славця.

— Та ні... Впізнав... Просто, ти така гарна стала і така доросла, що просто не віриться, що з дівчиська отака панна виросте! — не приховуючи свого захоплення говорив я до неї.

Одночасно із захопленням, мені пригадалося і те, що вже досить давненько вона вийшла заміж “дуже вдало”. Одита вона була просто шикарно в прямому розумінні цього слова. Так одягалися лише дуже поважні пані й дуже-дуже багаті.

— А ти, я дивлюся, дуже змінився, Богдане, змужнів, підприємство своє маєш. Весь Львів лише про ФАМУ і говорить. Женився вже, напевне?

Отак, одним махом, Славця хотіла довідатися відразу про все.

— Ні, я ще не одружився. Козакую. Та й по-правді сказати, часу не має на це. Зайнятий цілий день. Навіть подумати ніколи про це.

Так ми зі Славцею почали нашу розмову через чотири роки після того, як бачилися востаннє. Було багато подій та новин, які нам хотілося обговорити та пригадати. І наші прогулянки в Сяноку і наші перші поцілунки. Ми довго сміялися, коли я розповідав їй про фотографію, яку так раптово “загубив” і про те, що життя моє студентське мене зовсім закрутило і замотало, а потім я приїхав

додому і взнав, що вона дуже добре вийшла заміж.

— Ой, Богдане, про те заміжжя краще не нагадуй мені, — і в її очах з'явилися сльози.

Я розгубився остаточно. Виглядала вона досить щасливою та багатю жінкою. Тим більше, якщо всі говорили, що заміж вона вийшла “вдало”, то чому раптові сльози на її очах?

— Славцю, та що з тобою? Не плач. Вибач, може образив тебе чимось? — перелякався я зовсім від її несподіваних сліз.

— Та ні, Богданчику. Все добре. Справа не в тобі, а в моєму чоловікові. Він дуже хворий... А, коли я виходила заміж, хіба ж я про це могла знати? Я навіть ніколи і не чула про такі хвороби!

Те, що за кілька хвилин розповіла Славця про своє життя просто шокувало мене. Виявляється, що її чоловік, окрім того, що був дуже багатий та знаний — був гомосексуалістом. Про таке я тоді навіть не чув. Для мене це було справжнім потрясінням.

Славця ж була потрібна йому лише для прикриття. Щоб ніхто не міг здогадатися про його “таємні пристрасті”. Тим більше, що вона була молоденька, дурненька та з пристойної, доброї сім'ї. Отже, й мовчатиме, бо посоромиться сказати. Його розрахунок був точним — Славця нікому не могла про це розказати, навіть батькам. Єдиним другом і людиною, якій вона змогла відкритися, виявився лише я.

Що ж робити? Як виручити дівчину, що порадити їй?

І раптом Славця, цілком несподівано для мене, запропонувала вихід:

— Богдане, заступи мені чоловіка, — притишеним голосом сказала вона мені.

Я не відразу зрозумів, що вона сказала мені:

— Як так, заступити тобі чоловіка? Про що ти говориш, Славцю?

— Заступи мені мого чоловіка. Я не прошу тебе женитися зі мною і брати обов'язки сімейного життя. Але ми б могли зустрічатися, як чоловік та жінка десь, щоб ніхто про це не знав.

„І навіщо я тільки пригощав її кон'яком?“ — промайнуло в моїй голові. А вона вже сиділа на бюрку, її спідниця піднялася вище колін. Я дивився немов пришелепуватий на її красиві стрункі ноги в чудових панчохах. Вона, справді, була дуже красивою жінкою. Вона була, просто, чудовою та звабливою.

„О, Боже. Я думаю про неї, як про жінку, а вона ж, напевне, ще навіть незаймана!“ Я відвів погляд від її ніг, хоч зробити це було не просто.

Вона ж, відразу вловила перемену в моєму настрої.

— Що з тобою, Богданчику? Чому ти мовчиш? Думаєш про мене щось погане? Не думай так. Я, знаєш, так переживала, коли заміж виходила за того хворого нелюба. Я згадувала та жила спогадами про наші зустрічі. Мені було не так просто до тебе прийти, та ще й говорити таке!

— Прошу тебе, Славцю, ніколи не жалкуй про те, що сказала мені. Це залишиться лише між нами. Не переживай, що я зможу засудити тебе. Такого ніколи не станеться. Але... почекай. Я не можу відразу так побігти з тобою... Хоча й готовий зараз це зробити з закритими очима. Але, я занадто поважаю тебе, щоб отак... втілити усі свої мрії.

Вона, здається мені, оцінила мій монолог по своєму, хоч я стояв перед нею розгублений і наляканий.

„От і зустрілися...” — думалося мені в ті хвилини.

Ми вже не поверталися до тієї теми, але щира розмова урвалася і ми, майже натягнуто, попрощалися.

Славця пообіцяла, що ще обов'язково до мене прийде і, багатозначно підморгнувши, сказала на прощання: „А ти подумай...”

Я старався забути і не думати про це. Хоча, це не йшло мені з голови. Мені було дуже шкода Славці з одного боку, а з другого, я вже давно забув про неї, не думав, і мені стало трохи соромно від того, що ніколи не написав їй ні рядочка, а вона ж — мріяла про мене. Але навіщо тоді так скоро вийшла заміж? І зараз, коли вона все знає про свого ненормального чоловіка, чому не подасть на розвід? Чому живе з ним далі?

Отак про все те думаючи, я дійшов додому, де на мене чекала ще одна несподіванка.

— Богдане, тобі знову Надійка дзвонила, — дуже незадоволенням тоном сказала мама. — І чого ото їй треба, вона ж заміжня? Вже зовсім совість втратили сучасні дівчата.

Я не став мамі розповідати про Славцю, щоб остаточно не розсердити та не рознервувати її.

А Надійка Коковська, після того, як вийшла заміж поїхала зі своїм чоловіком-дипломатом по світах. Але, коли приїжджала до Львова, то обов'язково дзвонила до мене і ми зустрічалися та ходили на каву або в кіно. Все те було в пам'ять про нашу стару дружбу-любов.

Я нічого в ті зустрічі не вкладав, бо ще з молодих років навчився дружити з дівчатами, без романсів та усіляких пригод. Натура моя була далека від авантюр з дівчатами та жінками і тому я сміливо з ними зустрічався і дружив.

— Мамо, не переживайте! Ми з Надійкою лише дружимо. Я поважаю її родину і вона також серйозно ставиться до сімейного життя. Ми просто старі і добрі друзі з дитинства. Та й з ким їй ще зустрічатися тут, як не зі мною?

— Богдане, будь обережний. Від жінок лише неприємності можуть бути. Я вже це знаю. І твоїй Надійці я не довіряю, — лютувала мама.

— Мамо, по-переше, вона не моя, а свого чоловіка. А по-друге, які у мене можуть бути від неї неприємності, якщо я для неї лише друг.

— Це ти так вважаєш, що ти лише друг для неї. А вона, може, так і не вважає! — несподівано повернула мама нашу розмову в нове для мене русло.

— Мамо, та звідки ж ви знаєте, що вона собі думає. Ви ж її не бачили вже кілька років!

— Якщо кажу, значить знаю...

По голосу мами, я відчув, що вона щось не все мені каже. Тим більше вибух таких несподіваних емоцій. Від чого б це так?

— Мамо, щось ви мені не все говорите. Не приховуйте, що сталося? Чого ви так на Надійку розлютились? Тим більше, що вона вже півроку не дзвонила і не писала, — почав допитуватися.

— Та я думала, що вже і не напише, і не подзвонить. Аж ні... Ти тільки подивись, яка настирна. Подзвонила і сказала, що треба їй з тобою поговорити.

Я мовчав і чекав, що мама скаже далі. Тим більше, що в моєму серці почала рости якась тривога: „Що від мене приховують, і чому мама все думає, що я маленький і мені не потрібно все говорити?“

Мама також відчула мій настрій і вже тоном, що скоріше нагадував вибачення продовжила.

— Минулої осені прийшла від Надійки листівка. Не лист, а відкрита листівка! Якби то звичайно був лист запечатаний, то я б не посміла прочитати, а тут — все відкрито. Я подумала, може то якийсь привітання чи поздоровлення, то й прочитала.

— Ну... І що там було? — вже мало не підскакував з нетерплячки.

— Там Надійка писала, що скоро вона буде у Львові і плянує на два тижні поїхати в гори. А тебе запрошує з собою. В листівці було явно написано, що вона буде одна! Розумієш, як я розлютувалася! Вона заміжня жінка і пише до мого сина такі листи! Яка тут вже дружба! Вона кликала тебе, як друга? Та ні, вона кликала тебе, очевидно, як коханця! Можливо, ти дав їй привід так думати і писати тобі такі листи, та ще й не приховуючись та не соромлячись!

— Мамо, та що ви таке кажете? Не знаю, що там було і що вона собі там думала, але я ні про що таке навіть і не здогадувався, — вже захищався я від маминих страшних висновків про мою ганебну поведінку. — Це все не так! Я з Надійкою, і зі Славцею, і з усіма іншими дівчатами лише дружу!

— Якщо зустрінешся з нею, то все вали на мене. Кажі, що не отримав листа, або просто говори так як усе є насправді... — Підсумувала мама. — А, що ти ще там про Славцю казав, чи мені почулося. Це та Славця з Сянока? Вона що, також до тебе дзвонить чи пише? То ж вона також заміжня!

— Мамо, не переживайте. Вони мені лише товаришки і більше нічого!

— Ну, дивися, Богдане, не жартуй, — строго попередила мене мама, уважно вдивляючись в моє обличчя.

— Та я ніби і не жартую зовсім.

Мені і справді було вже не до жартів. Просто маячня якась та й годі. Інтриги при королівському дворі. І головне, що я в центрі уваги, а сам і не здогадуюся про це.

Подзвонив телефон і коли я взяв трубку та почав говорити, мама не спускала з мене очей, чим навіть розізлила мене трохи. Це була Надійка. Вона була, як завжди весела та привітна і ми домовилися про зустріч біля кінотеатру. Вона нічого у мене не питала про лист, а я нічого не казав про те, що знаю про нього. Насправді, я не дуже переживав від того, що подумає Надійка про мене. Єдине, чого я не хотів, щоб вона думала, ніби я злякався і тому не приїхав на вокзал, як вона просила, щоб вирушити разом в Карпати.

„Мама все ж таки права, в якійсь мірі. Ми вже ніколи не зможемо бути такими друзями, як колись. Між нами завжди стоятимуть їхні чоловіки. А сім'я — це святе!” — заспокоював я сам себе.

Я ще не знав тоді, що чекає на мене попереду. Я лише відчував, що оця частина мого життя вже давно-давно позаду. І мої зустрічі з дівчатами, з якими колись дуже навіть симпатизував — тепер не мають особливого значення. Мені було приємно бачити їх, але лише, як спогад, як повернення в світ мого дитинства. Саме дитинства, а не юності тому, що усі наші відносини були дитячими і відкритими, а тепер, ми вже подорослішали і “бавитися” життям мені не хотілося. Внутрішньо відчував, що це неправильно і мама абсолютно права, коли драгувалася від цього.

Пізніше у мене відбулася ще одна зустріч зі Славцею. Вона знову, несподівано, як сніг на голову, прийшла до нашого бюро. Тоді вона ще відвертіше запропонувала мені “заступити їй чоло-

віка". Виглядала вона дуже нещасною, але надзвичайно гарною жінкою, що прагнула мати сім'ю, дітей, кохання. Я не міг усього того дати їй, бо не відчував любові до неї та потреби ламати своє та її життя.

Вона сказала мені на прощання:

— Я поважаю тебе Богдане дуже, бо ти той чоловік, який вмів сказати "ні". А це не так часто в нашому житті трапляється.

Якби ж вона знала, що вимовити оте "ні", було мені ох, як не просто! Можливо, що моє "ні" змусило її переглянути своє життя і нарешті, зробити правильний та мужній крок: розвестися зі своїм "хворим" чоловіком та нарешті розгледіти того, хто вірно її любив та терпляче чекав усі роки від раннього дитинства. Розгледіти та зрозуміти, що не помічала свого щастя, яке було зовсім поряд довго та вперто. Це був Володя Бровар. Наш друг, що просився з нами до лісу, що ходив за нами неначе тінь, коли ми зі Славцею зустрічалися того далекого літа в Сяноці. А, коли нарешті "розгледіла" Володю Бровара, то зробила його та й себе щасливими людьми.

...Тим часом ми продовжували свою головну роботу і я досить скоро забув про пригоди з "моїми" дівчатами.

Я почав мати усілякі клопоти. Наприклад, була жидівська фірма, що випускала порошок до печива та цукор ванільний і продавала у Польщі на ринку. Вони дали свої оголошення в українській пресі. І заборогували вже понад 500 злотих. А, коли прийшов час до оплати, вони сказали, що не мають грошей. Тоді я подумав і кажу до того єврея: дай мені свого товару на суму 550 злотих. Він погодився і приніс мені ті пачки. Цілу кімнату ми заладували тими пачками. Я звернувся до Греська:

— Чи продає ваша гуртівня такий порошок?

А він каже, що такий порошок ніхто не купує.

— А, за скільки ти продаєш? — питаю в нього.

— Я продаю по 30 грошей.

Тоді я йому запропонував:

— Я тобі дам до 20 грошей за пачку.

— О-о-о! — Гресько зрадив і взяв з радістю собі в гуртівню той порошок.

За кілька днів він продав увесь той порошок. Тими грішми я покрити свої витрати. За кілька днів прибігає цей єврей і кричить до мене:

— Де порошок?

— Я продав, — кажу йому.

— А, за скільки ви продали? — не заспокоюється він.

— За скільки хотів, за стільки і продав.

— Я тепер маю через вас клопіт, бо ніхто тепер не купує за 30 грошей! Що мені робити?! — кричить ще голосніше.

— Ви знаєте, я не хочу з вами мати справу більше, бо ви нечесна людина.

Нічого не залишалося йому. Він ще покричав трохи та й пішов. А з часом його фірма збанкрутувала.

Але то був не одинокий випадок, пов'язаний із нашим бізнесом. Ось наприклад, Сенів мав фабрику, що виробляла синьку для відбілювання — УФАР, тобто українська фарба. Коли приходили свята, кожна жінка на селі купувала ту синьку. Її продавав Центросоюз. Я запитав у Греська, як йому іде той бізнес тому, що опаккування коштує страшні гроші. Він платив 6 злотих за тисячу наліпок на пачку. А за друк платив по дві тисячі. І я кажу:

— А, якщо я тобі зроблю, і це буде коштувати тебе по 50 центів за штуку, ти зробиш замовлення на два мільйони?

— А, що я буду робити з тими мільйонами? — питає мене Сенів.

— Ти будеш тоді головним постачальником тих упаковок.

Сенів подумав і погодився.

Я знайшов єврейську друкарню і кажу до її власника:

— Ви маєте машини, що можуть надрукувати листи 70 см на 100 см? Якщо так, то зробіть мені 2,5 мільйонів тих наліпок. Потім треба порізати і запакувати по тисячі штук.

Жид порахував скільки то буде коштувати, і вийшло 20 грошів за тисячу. Тоді я зробив йому замовлення. Підписали ми з ним контракт. Надрукували швидко, за день, але пакування забирало багато часу і єврей став викручуватися, щоб не пакувати. Я кажу йому:

— Ми ж з вами домовилися — то робіть.

— Я на тім багато страчу, — став вператися.

— Але ж контракт вже підписаний!

Зрештою, привезли все те до Сеніва. Сенів дав мені вексель і я заплатив жидові. А ще за частину векселів купив друкарські машинки “Еріка”. Сенів заплатив мені векселями на два роки наперед. Тож заробили ми на тім добре: і я, і Сенів. А жид не заробив нічого. Пізніше, вже за советів, Сенів замкнув підприємство, а я залишився з “Еріками”. Він декілька зим палив піч наліпками “Українська Фарба”.

Десь по році існування нашого підприємства, коли нас прийшов перевіряти інспектор зі скарбового уряду, то подивившись на наші документи і оглянувши усю сітку, яку охоплювало наше під-

приємство, почувавши потилицю, сказав мені:

— Пане Чайківський. Не знаю, що ви ще до цих пір робите у Львові?

— А, що таке? — здивувався.

— Та я на вашому місці вже сидів би на французькій рів'єрі та насолоджувався незрівняними красвидами. Ваше підприємство так добре росте і таким темпом, що просто неймовірно в це повірити! — не приховуючи захоплення, вигукнув інспектор.

— Стараємося, пане інспекторе. А про французькі рів'єри нехай думають інші. Ми звикли працювати, а не відпочивати.

Отож, наступним нашим проєктом стало представництво українських промислових підприємств. Ми вели переговори з фірмою „Елегант”, що випускала крем-пасту для черевиків, а також шмір для возів. Шмір, то був солідол.

Також вели переговори з “Калиною”, що діяла в Тернополі і була фактично поза конкуренцією. Ми знали, що поляки аж “облизуються”, дивлячись на “Калину” і мріють перебрати її в свої руки.

В полі нашого зору та уваги було українське видавництво, яке випускало чудові книжки. Наприклад “Історія Закарпаття”, “Атлас Український”. Від інженера, представника “Даймон” дістали право представництва на Галичину. А, коли Центросоюз зліквідував свою фірму, вона стала поза конкуренцією на галицькому ринку. Їх пропагувала українська кооперація, а представниками “Даймон”, яким раніше був Паньків, отой, якому ми продавали журнали з жінками — тепер були ми.

Думка поставити сітку українських підприємств через ФАМУ була не тільки добра з економічного огляду, а й добра для ОУН. Роман взявся до тієї роботи через свої старі контакти.

В нашому бюро з'явилася велика мапа, на яку чіпляли шпильки там, де були наші представництва. Золота — там, де сталий представник, срібна — тимчасовий. Сітка почала чудово працювати і ми були в курсі усього, що відбувається на ринку.

Плянували у вересні-жовтні 1939 року додати ще представництва українських фірм, які хотіли нам передати свою продукцію на продаж. Фактично, щоб ми стали їхніми агентами. Нам би це давало, як представникам, добрий торг.

Звичайно, я з фірмами домовлявся, що вони даватимуть по 3-5 відсотки від замовлення. То не було багато, але маючи декілька фірм, представник міг робити декілька інтересів. Я з ними домовлявся, що на таких умовах, за те, що ми організуємо, фірми ще дають по 1 відсотку додатково. ФАМА мала один відсоток від кожного замовлення, представник — три, п'ять. І так планувалося,

що ФАМА буде великим підприємством і матиме забезпечену позицію на всіх теренах Галичини.

Рівночасно прийшла мені думка створити власну фабрику содової води. Той бізнес дуже розростався і це було дуже популярним тоді на Галичині. Але тим бізнесом, як і більшістю бізнесів володіли жиди. Отже, у Сяноці була така єврейська фірма, що виробляла різні харчові олійки та харчові фарбники.

Я зацікавився тим, як це виробляється. Головна проблема була в тому, як фарбувати воду і де дістати тару, тобто пляшки в які вона мала би розливатися.

У мене в Сяноці був товариш і я попросив його, щоб він довідався в того єврея, як те робиться. Цей товариш в той час крутив роман з донькою того виробника содової води. Доньці було близько 18 років.

І ось, одного дня, коли вся її єврейська родина поїхала святкувати якесь їхнє свято, вона запросила мого товариша до себе додому. А йому тільки того й треба було.

— А ти могла б мені розказати, як твій батько робить свій бізнес? — попросив він, коли прийшов до неї.

— О, мій батько не дозволяє нікому про те розповідати. То є великий секрет, — не приховуючи гордості сказала молода єврейочка.

— Та ну, прямо таки секрет. Я ж нікому про те не скажу, — намагався витягнути “промислову таємницю” мій товариш.

Та дівчина була сама готова усе розказати хлопцеві, щоб зайвий раз похвалитися, яка вона вже доросла та розумна і про все на світі знає.

— Ну, добре, дивися. У мого батька є такий каталог. І лише він його має. Це каталог фірми „Шімелькомпанії” в Мюнхені. Це фабрика, що виробляє різні пахощі та фарби. От, батько з того каталогу і замовляє собі усі ті “запахи та пахощі”, а потім у себе на кухні, у великих баняках, розводить ту фарбу у звичайнісінькій воді, переливає у пляшечки та продає як свій виріб.

— І все?! — зробив мій хитрий товариш великі та здивовані очі. — А я думав, це щось таке надзвичайне! Так що, можеш не переживати, ніякого секрету ти мені не розказала, я і так усе це знав.

Всю ту історію товариш розказав мені. А я знайшов представника фірми “Шімелькомпанії” у Львові. Він розповів мені, що фірма постачає свої вироби для усієї індустрії содової води в Польщі. Найбільше тієї води продається у Варшаві, коли там відбувається гра в копаного м'яча (футбол). У ті дні продається

близько двох мільйонів пляшок содової води на день.

Але найбільша проблема залишалася за тарою. Тоді всюди в Галичині содову продавали в так званих, “крахлях” — пляшках по 1,3 або 1,4 літра. Закривалися вони корком, що був покритий гумовою плиткою. Коли купували воду, за пляшку залишали 5 грошів кавці (застави), а потім її віддавали і гроші вертали назад. Найбільша проблема була з транспортом. Воду робили у Львові чи в якомусь іншому більшому місті, а потім везли на провінцію.

Я кажу Романові:

— Треба відчиняти свою фабрику содової води. Ми зробимо кілька таких фабрик у кожному повітовому союзі: приїжджатимемо до повітового союзу, до кооперативи, збиратимемо товар і будемо забирати содову та крахлі.

— Треба над цим працювати. Виглядає, що то мав би бути гарний бізнес.

Так ми собі думали тоді з Романом і вже навіть мали назву для майбутнього підприємства. Це мала б бути “Чайка”! Проблема залишалася лише в тому, що ніщо так не коштувало багато, як сама тара, пляшка.

Головне було придумати, як розв’язати цю проблему.

— Богдане, — сказав мені Роман одного разу. — Ми мусимо те зробити, тоді ще матимемо одну базу для цілого гурту людей у кожному повітовім місті. Ти ж уявляєш, як це було б добре для організації.

Я це прекрасно розумів. Але, на жаль, наближалися нелегкі та тривожні для нас часи.

Роман мусів їхати на Закарпаття. Карпатська Україна — це офіційна назва автономної республіки в складі Чехо-Словаччини у 1938-1939 роках. 27 жовтня її прем’єр-міністром став А. Волошин. Для захисту державної незалежності від угорських та польських диверсійно-терористичних формувань було створено збройні сили — “Карпатську Січ”. Велику допомогу в її створенні надала ОУН, зокрема Михайло Колодзінський, Р. Шухевич, який тоді працював під псевдом “поручник Борис Щука”, Зенон Коссака, Олекса Гасин, Юрко Лопатинський та сотні інших.

Отже, на латинське Різдво — 24 грудня 1938 р. Роман зібрався на Закарпаття. Йому потрібні були гроші, корони, що ходили тоді на Закарпатті. З тими проблемами він звернувся до мене.

Я пішов до польського банку, щоб подивитися принаймні, як виглядали ті “корони” чи “крони”. Там у них за склом лежали різні гроші. І я побачив перший раз, як вони виглядали.

Потім пішов на маленьку вуличку Рейтана. Там, в кожній

брамі, стояли євреї, в яких можна було виміняти гроші. В їхніх руках була різна валюта. Корони в них також були в чималій кількості. Купували вони їх у дядьків з Закарпаття, які привозили сушені овочі, фрукти, гриби та горіхи.

Спочатку жиди мене злякалися, бо я був вперше у них. З собою я взяв Цьонку. Він мене неначе “прикривав”. А потім, коли довідалися, що мені потрібно змінити пару тисяч — погодилися, бо для них то був гарний заробіток.

І з тими грішми Роман поїхав.

Я не знав тоді та й Роман не знав, і ніхто не знав, що то вже буде кінець нашої спільній роботі і мені доведеться далі керувати самому та вести усі справи ФАМИ.

Потім через декілька років, у 1941 р., коли ми з ним зустрілися він розповів, з якими пригодами довелося йому добиратися. Спочатку, їхали санями дорогою поза Криницею, що близько кордону. Везли Романа дівчина з візником. Але пізніше, вони його висадили і він поїхав сам, лежачами. Роман добре вже знав ті місця і тому сміливо подався в дорогу. Але по дорозі його вгледів вовк і причетився до нього. Нападати боявся, але супроводжував його усю дорогу аж до залізниці. Коли Роман сповільнював ходу під гору, вовк також ішов повільніше, а коли Роман швидко їхав з гори, вовк біг за ним скоро, не випускаючи зі свого поля зору. Цілу ніч вони були разом, майже на відстані простягнутої руки.

Добравшись до залізниці і “попрощавшись” з вовком, купив собі квиток та поїхав на Закарпаття. Але про це все я довідаюся через декілька років, а тоді я залишився у ФАМІ сам.

Час-від-часу до мене приходив Юрко і я віддавав йому частину прибутку з роботи ФАМИ. ФАМА ж була спільним підприємством: моїм та Романовим, отже, так як ми і домовилися, частину грошей, що належала Романові, на час його відсутності забирив Юрко.

Я продовжував втілювати в життя наші пляни. Всі підприємства, окрім Пражнія, співпрацювали з нами, адже розуміли, що це надзвичайно вигідно для них. Вони збували через нас свою продукцію, давали рекляму через ФАМУ. Але я, особисто, не знав нікого з представників. У вересні-жовтні я постановив собі зробити перепис українських підприємств в Галичині. Їх було надзвичайно багато. Я переговорив майже з усіма і всі дали згоду працювати з нами: давати рекляму через ФАМУ та збувати свої товари. Їм було це вигідно і нам також. Такої сітки, яку мала ФАМА, ніхто не міг би втримати. А представник, маючи ще якісь додаткові доходи,

наприклад, з адресарія чи з українського видавництва, разом дуже добре стояв.

До ФАМИ часто заходив агент польської розвідки Хімяк. Він, а з ним ще один Папез, частенько приходили до Шухевичів на ревізію. Вони їх добре знали, так що не дуже переглядали усе в хаті, а так собі, для формальності. Тим більше, що вони вже добре знали, що якщо Роман захоче щось заховати, то ховатиме не в хаті.

Одного разу, пригадую, ще за часів мого студентства, навіть було таке, що Богдан Підгайний зустрівшись якось з оунівцем-атентатчиком і пішовши з ним до ресторану на Кадетській, взяв у нього два револьвери і поклав потім їх вдома у Шухевичів на шафі, що стояла біля мого ліжка. Пані Шухевич від жаху, сплеснула руками і промовила:

— Богдане, що ти робиш, а як прийдуть Хімяк з агентами і знайдуть?!

Роман спокійнісінько сказав:

— Не хвилюйтеся, як прийдуть, то дивитися тут не будуть. Вони все рівно знають, що зброї в хаті не тримаємо.

Так і сталося. На ранок прийшли агенти, але зброї не знайшли, та й не шукали нічого особливого. А ті револьвери спокійно пролежали на шафі, до якої Хімяк з агентами навіть не підходили. Отже, ми знали, що агенти приходять скоріше з обов'язку ніж з бажанням щось таки знайти.

Але, не можна сказати, що все виглядало безпечно та спокійно для нас. Агенти слідкували за нами, а особливо за мною. Заходили вони регулярно й до нашого бюро. Приходили ніби так собі, між іншим, а насправді все винюхували та приглядалися до усього.

Одного разу, коли я зі своїм представником Ліщинським приїхали до Варшави у справі реклями для польської преси, вони “засвітилися”, слідкуючи за мною.

А справа була така: виходимо з поїзда у Варшаві, а вони вже чекають на мене. Я відразу зрозумів, що тепер мої “поводирі” супроводжуватимуть мене цілий день. Я їх впізнав і вони мене впізнали. Вони вдають, що мене не знають, а я удаю, що їх не знаю. І розпочинається гра між нами. Ходжу містом, а вони за мною. І, отак, цілий день.

Як я вже казав, у нас в бюрі висіла мапа, на якій золотими та срібними шпильками були позначені наші представництва. Звісно, що кожен з представників, це була людина з ОУН. Про це ми знали та й знали також агенти на чолі з Хімяком, але довести цього не могли.

Тож Хімяк частенько навідував до нас:

— Пане Богдане, а чи можна подивитися на вашу мапу?

— Та прошу, будь-ласка... — кажу до нього.

Дивлюся, а в нього аж ніс загострився від цікавості. Вдивляється в оті золоті шпильки і раптом, запитує:

— Скажіть, а що сталося з представником в Копичинцях? Він що, на Закарпаття виїхав?

Я здивувався, що він такий обізнаний та уважний. А головне, що мав добру пам'ять. Він більш-менш знав прізвища наших представників та орієнтувався в тому, що це було пов'язано з ОУН. Його цікавило, як це все працювало без Романа Шухевича. Шпильки його цікавили дуже, бо він відчував, що ті представники, не просто представники ФАМИ і, що ті речі між собою мають безпосередній зв'язок. Але довести моєї співпраці з ОУН не міг. Ми працювали так, що не "проколювалися".

Романа вже не було, але сітка ОУН працювала без перебоїв. Наприклад, я діставав листа із Золочева та інших міст і містечок з такими текстами: "Ваш представник виїхав. Чекайте.", або: "Вашого представника тимчасово не буде в місті.", або: "Вашим представником буде такий-то. Адреса — така-то". Я більшість тих людей не знав і ніколи не бачив. Але ніколи не було так, щоб якимсь місцем простоювалося і було без представника.

Ми мали велику довіру один до одного і до всіх наших працівників. Часом, коли ми перевіряли нашу "підпільну касу" і бачили, що там бракує 200 злотих, то знали, що ніхто їх взяти не міг, а ми їх видали і забули зазначити, на що саме. Нікому навіть на думку не спадало підозрювати один одного.

Наша сітка була побудована на членстві в ОУН. Працювали в ній колишні політично засуджені. Це були чесні, порядні, інтелегентні та надійні люди. Тому, коли не вистачало грошей в касі, ми просто писали так, як воно було насправді: "Видали 200 злотих на непередбачувані витрати. Точно на які, не пам'ятаю...". Звучало трохи наївно, але зате чесно і відверто.

Був 1939 рік і я продовжував працювати та втілювати в життя наші з Романом пляни. Романа ще не було і все доводилося вирішувати мені самому.

Почала потроху діяти наша фірма содової води "Чайка". Але все ж ми потребували свого транспортного відділу. Особливо для того, щоб збирати крахлі, без яких фірма содової води не могла б існувати. Ровери та мотоцикли вже не могли вирішити усіх наших потреб з транспортом. Треба було дуже багато їздити і багато чого перевозити.

Тож почав народжуватися плян торговельно-промислової

сітки. Ми потребували безпосереднього знайомства з усіма представниками ФАМИ. Вони також мусли вчитися та збиратися разом з нами час-від-часу, щоб налагоджувати методи праці. На ринку вже почало з'являтися багато нового і вимоги до такої роботи також підвищувалися. Час вимагав від нас нових сміливих кроків вперед.

Ми планували багато, а зокрема, реорганізувати наші представництва. Зробити десяток великих представництв у великих містах Галичини. ФАМА добре розвивалася і розквітала, тож надавалася до такої реорганізації дуже легко. ОУН була дуже міцною організацією і керівництво з Центру було налагоджено надзвичайно добре: я не знав точно, в який спосіб усе те діяло, але вся організація працювала дуже добре і безперебійно.

Все просперувало до приходу більшовиків у вересні 1939 р.

А я все ще мріяв модернізувати наше виробництво та нашу "друкарню". На жаль, нам цього не вдалося зробити. Ще в 1938 році, на ярмарку в Познані, я побачив фотопринт — бюровий офсет, випущений німцями. Таку машину треба було замовляти на два-три роки наперед, щоб її мати. В Польщі були дві такі машини: в Познані та Сьльонску. І ту машину, що була в Познані можна було купити. Треба було лише викласти відразу 18 тисяч злотих. То були великі гроші. Та я запалився тією ідеєю дуже сильно. Така машина давала б нам великі можливості і ми могли б дуже сильно просунутися вперед у нашому виробництві. На ній, наприклад, можна було друкувати військові мапи, на яких дуже чітко розділено кольори. Все те було надзвичайно цікаво та перспективно. Отже, я домовився, що поїду до Львова по гроші.

Приїхав до Львова і відразу до Промбанку за позикою. Але виявилось, що говорити з ними не так просто. Вони вперлися і ніяк не хотіли мені давати грошей. Я запропонував, що будемо два роки друкувати їм усе задармо, а потім за половину ціни. Але, як я не впрошував їх — нічого не допомогло. Вони вперлися і не дали грошей. Отже, на жаль, цей проєкт нам не вдався.

Надходили нові та нелегкі часи для усіх нас. І ніхто не міг передбачити, як розкидає нас доля по землі усій, як зміняться наші долі після вересня 1939 року. Думаю, що Роман знав про перемині, що насуваються, але я, напевне, ще не знав.

...Та повітря було напоєне передчуттям невідомого.